

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI

SERIES SOCIOLOGIA
1973

C L U J

REDACTOR ȘEF: Prof. ȘT. PASCU, membru corespondent al Academiei

**REDACTORI ȘEFI ADJUNCTI: Acad. prof. ȘT. PETERFI, prof. VL. HANGA,
prof. GH. MARCU**

**COMITETUL DE REDACȚIE AL SERIEI SOCIOLOGIE: Prof. N. KALLÓS (redactor
responsabil), conf. I. ALUAȘ, conf. A. MIHU, conf. A. ROTH, conf. G.
TOMUȚA (secretar de redacție)**

STUDIA

UNIVERSITATIS BABEŞ-BOLYAI

SERIES SOCIOLOGIA

Redacția: CLUJ, str. M. Kogălniceanu, 1 • Telefon 1 34 50

SUMAR – СОДЕРЖАНИЕ – TARTALOM – CONTENTS – SOMMAIRE

G. SZTRANYICZKI, Funcția de proprietar și democrația • Функция владельца и демократия • The Status of Owner and Democracy	3
TR. ROTARIU, Este posibilă analiza matematică a cauzalității în sociologie? • Возможен ли математический анализ причинности в социологии? • Can Causality in Sociology Be Analysed Mathematically?	15
Mobilitate socială – Общественная мобильность – Social Mobility	
I. ALUAȘ, A. ROTH, Mobilitate socială în socialism • Общественная мобильность при социализме • Social Mobility in Socialism	23
Sociologia educației – Социология воспитания – Sociology of Education	
D. SALADE, Învățământul superior și educația permanentă • Высшее образование и постоянное воспитание • Higher Education and Continuous Education	39
Psihologie socială – Социальная психология – Social Psychology – Psychologie sociale	
P. ILUȚ, Atitudinea și relația ei cu comportamentul • Отношение и его связи с поведением • Attitude and its Connection with Behaviour	47
GALL, J., Az ideológiai tényező és a társadalmi psziché szerepe a történelemben • Rolul factorului ideologic și al psihicului social în istorie • Роль идеологического фактора и общественной психики в истории • The Role of the Ideological Factor and of the Social Mood in History	57
ST. MARICA, Prejudicata • Предрассудок • Le préjugé	75
Din istoria gândirii sociale – Из истории общественной мысли – On the History of Social Thinking	
GH. TOMA, Idei sociologice în opera lui Vasile Conta • Социологические идеи в творчестве Василе Конта • Sociological Ideas in the Work of Vasile Conta	87

I. CHIȘU, Etatismul în doctrina liberală și neoliberală • Вопрос участия государства в управлении хозяйством в либеральной и нелиберальной доктринах • On the Growth of the Role of State in the Liberal and Neoliberal Doctrine	97
I. LEICU, Direcții metodologice în studierea operei social-politice a lui C. Dobrogeanu-Gherea • Методологические направления в исследовании общественно-политического творчества К. Доброджану-Герн • Methodological Directions in Studying the Social and Political Work of C. Dobrogeanu-Gherea	107
Recenzii — Рецензии — Books	
Pavel Câmpeanu, Radio, Televiziune, Public (G. EM. MARICA)	117
M. Zlate, Psihologia socială a grupurilor școlare (P. ILUȚ)	119
Gh. Dumitrescu, A. Manolache, M. Roșianu, Pedagogia socială — știința educației permanente a maselor de adulți (D. SALADE)	120
Mircea Șilețchi, Lisette Curta, Modelarea matematică a proceselor sociale (I. CRĂCIUN)	122
Metode și tehnici de cercetare în sociologie (A. NEMÉNYI T.)	124
Cronică — Хроника — Chronicle	
„Viitorul comun al oamenilor” (ȘT. LANTOȘ)	127

FUNCȚIA DE PROPRIETAR ȘI DEMOCRAȚIA

GAVRIL SZTRANYICZKI

Experiența acumulată de-a lungul unui sfert de veac de existență a Republicii confirmă, fără putință de tăgadă, caracterul radical nou al democrației socialiste în raport cu toate formele istorice precedente ale democrației.

1. Confruntată cu experiența istorică a socialismului, definiția tradițională a democrației, ca formă de stat sau formă de guvernământ¹, se dovedește a fi mult prea îngustă — chiar inadecvată — sub raportul democrației socialiste, privită mai ales în perspectiva tendinței sale istorice de dezvoltare. Departe de a se reduce la o simplă formă exterioară, căreia conținutul — până la o anumită limită — îi va fi indiferent, democrația în condițiile socialismului se definește, înainte de toate, prin calitatea ei de conținut al statalității de tip nou, întruchipînd noua funcționalitate a puterii, în virtutea căreia — așa cum apreciau nu o dată clasicii marxism-leninismului — aceasta nu mai este un stat în accepțiunea veche a termenului. Specificul acestei noi calități a democrației rezidă tocmai în aceea că nu este de ajuns ca ea să fie declarată și garantată juridic, existența ei efectivă constînd în noul tip de practică social-istorică, inaugurată de socialism, practică care și ea se instituie, însă, numai pe măsura însușirii reale de către omul muncii, de către producătorul direct al bunurilor materiale, a calității de proprietar asupra mijloacelor de producție.

În ipostaza ei de simplă formă statală, sau formă de guvernământ, democrația exprimă — sau, mai bine zis, divulgă — caracterul scindat și diametral opus celor două calități — cea de producător propriu-zis și cea de proprietar al mijloacelor de producție — ambele laturi necesare, și în ultimă instanță inseparabile, ale activității umane. „În relația ne-

¹ În dicționarul politic editat la noi în 1958, se spune, printre altele: „Democrația are întotdeauna un caracter de clasă și nu este altceva decît o formă politică (s.n.) a claselor dominante“ (vezi, *Dicționar Politic*, E.P., București, 1958, p. 187). În *Kleines politisches Wörterbuch* termenul „Demokratie“ este definit ca „formă de stat“ (cf. *Kleines politisches Wörterbuch*, Dietzverlag, Berlin, 1967, p. 122). În *Mic Dicționar Filozofic*, democrația este definită ca „o formă de guvernare...“ (vezi, *Mic Dicționar Filozofic*, E.P., București, 1969, p. 85).

mijlocită — arată Marx — dintre proprietarii condițiilor de producție și producătorii direcți — relație a cărei formă corespunde întotdeauna și în mod firesc unei anumite trepte de dezvoltare a modului de muncă, și în consecință a forței ei productive sociale — găsim de fiecare dată secretul intim, temelia ascunsă a întregii construcții sociale, prin urmare, și a formei politice pe care o îmbracă relația de suveranitate și dependență, pe scurt, a oricărei forme de stat, specifice date². În capitalism democrația nu poate fi decît o formă de stat, întrucît ea este exterioară esenței acestui tip de stat, în care relația nemijlocită dintre proprietari și producătorii propriu-ziși constă în dominația politică a capitaliștilor asupra oamenilor muncii.

Fără îndoială, în condițiile capitalismului contemporan funcția de proprietar comportă și ea o serie de modificări semnificative, caracteristice noilor imperative, profund contradictorii, cu care este confruntat capitalismul monopolist de stat. Una din modificările cele mai importante rezidă tocmai în diviziunea produsă în cadrul acestei funcții în urma separării relative dintre latura ei strict tehnic-operatională și latura ei juridică formală³. Fenomenul prezintă o semnificație deosebită sub raportul studierii și înțelegerii concrete a corelației dintre funcția de proprietar și democrație.

În primul rînd, fenomenul solicită o analiză atentă pentru a se putea clarifica dacă, într-adevăr, funcția de organizare și conducere presupune o tehnocultură, comportînd în mod necesar un caracter tehnocratic, sau aceste implicații nu sînt proprii activității de conducere, în general, ci mai degrabă un corolar firesc al separării dintre calitatea de proprietar și cea de producător direct.

În al doilea rînd, fenomenul în cauză suscită un interes legitim și prin implicațiile nemijlocite pe care le are asupra funcției de proprietar,

² Karl Marx, *Capitalul*, vol. III, partea II, E.S.P.L.P., București, 1955, p. 745.

³ Este vorba de preluarea de la proprietarii titulari a activității de organizare și conducere de către așa-numiții manageri. Spre a pune mai bine în evidență caracterul propriu al schimbărilor care au avut loc în acest sens, economistul american J. K. Galbraith face distincție între două tipuri de societate pe acțiuni, tipul vechi și tipul nou, acesta din urmă fiind caracteristic capitalismului contemporan. „Trebuie să facem distincție — subliniază Galbraith — între societățile pe acțiuni, care în virtutea timpului de funcționare, dimensiunilor și simplității activității lor, permit individului, posesor de capital, de a-și exercita puterea, respectiv între acelea unde locul acestor indivizi a fost preluat de tehnocultură. Prima o vom numi societate pe acțiuni de antreprenori, iar pe cea de a doua, societate pe acțiuni matură”. (J. K. Galbraith, *Az új ipari állam*, Közgazdasági és jogi kiadó, Budapest, 1970, p. 131.) Așadar, economistul american observă, pe bună dreptate, că amplificarea caracterului social al producției determină necesitatea specializării, tehnicizării funcției de proprietar, producînd o anumită diviziune în cadrul acestei funcții și imprimînd mecanismelor de exercitare a funcției de proprietar un caracter deosebit de complex. Desigur, aceasta nu înseamnă schimbarea proprietarului, așa cum interpreta, în mod eronat, Burnham, care vroia să descopere în acest fenomen transferarea dreptului de proprietar asupra unei noi clase dominante, apreciîndu-l drept „o revoluție managerială”. (J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Pelikan Books, 1945.)

datorită cărora calitatea de proprietar este mereu confruntată cu alternativa: conținut sau formă, mijloc sau scop.

Așadar, ambele aspecte ridică probleme importante, care — într-un fel sau altul, într-o măsură mai mare sau mai mică — privesc și democrația socialistă. Pe de o parte, ea este vizată din unghiul de vedere al modalităților reale, pe care le poate oferi — și este chiar chemată să le ofere — pentru a transforma activitatea de organizare și conducere într-o funcție organică a producției sociale. Pe de altă parte, democrația socialistă este nemijlocit vizată și din unghiul de vedere al raportului dintre conținut și formă, mijloc și scop în cadrul funcției de proprietar, realizarea unității lor constituind o coordonată definitorie a practicii social-istorice de tip nou, aflată la temelia acestei democrații.

2. Experiența contemporană invederează tot mai pregnant că, pe măsura creșterii gradului de socializare a activității, conducerea științifică a societății devine o condiție *sine qua non* a existenței acesteia. Indiferent de cauzele directe, prin care această necesitate obiectivă își croiește drum, organizarea vieții sociale pe baze științifice se afirmă ca un imperativ deosebit de actual al epocii contemporane⁴. „Repeziciunea cu care se produc transformările în lume, interdependența tot mai strinsă între diferite fenomene social-politice, economice, tehnico-științifice și culturale — sublinia Secretarul General al partidului nostru — conferă științei conducerii un rol fundamental în asigurarea mersului înainte al societății omenesti pe calea civilizației și progresului⁴⁵.”

Nu începe îndoială că activitatea de organizare și conducere reprezintă o condiție necesară a funcției de proprietar. Această funcție presupune o astfel de relație, în a cărei prezență omul acționează ca stăpîn al procesului în cauză, fiind în măsură să-l organizeze și să-l conducă în concordanță cu scopurile sale. De altfel, concluzia la care ajung unii economiști și sociologi occidentali privind transferul unei laturi a statutului de proprietar de la titularul capitalului asupra managerului⁶, pornește, în fond, de la premisa reală a trecerii funcției de organizare și conducere a activității în atribuția specialiștilor. Chiar dacă în aprecierea fenomenului se impun numeroase rezerve serioase, un lucru rămîne cert, și anume că funcția de organizare și conducere asigură subiectului ei un control, mai mult sau mai puțin, eficient. Or, în acest caz, pare a nu fi lipsită de orice temei părerea, împărtășită de un număr de sociologi și politologi

⁴ Este cit se poate de semnificativ că, analizînd cauzele care au determinat „înlocuirea” capitalistului nemijlocit prin manager, J. K. Galbraith descoperă temeiul propriu-zis al fenomenului în caracterul schimbat al activității de organizare și conducere, schimbare ce se datorește creșterii proporțiilor spațio-temporale și complexității acestei funcții. Altfel spus, procesul obiectiv de socializare își pune în mod necesar amprenta sa și asupra funcției de proprietar.

⁵ N. Ceaușescu, *Expunere la deschiderea colucviului privind problemele științei conducerii societății*, 6 martie 1972, E.P., București, 1972, p. 9.

⁶ J. K. Galbraith invocă argumente, furnizate de unii economiști, printre aceștia, în primul rînd, de Ben B. Seligman, în favoarea tezei despre trecerea parțială a puterii de control asupra activității în atribuția managerilor (vezi, J. K. Galbraith, *op. cit.*, p. 128).

contemporani, după care utilizarea efectivă și eficientă a științei (și tehnicii) în procesul conducerii și organizării sociale ar veni în contradicție cu condiția democrației, întrucât deschide porți în fața tendințelor de tehnocrație.

După părerea noastră scientizarea, respectiv tehnicizarea activității de organizare și conducere — mai cu seamă a actului decizional — și formarea concomitentă a categoriei de specialiști în materie de conducere, de decizie, nu constituie *eo ipso* un proces antidemocratic. Specializarea, operaționalizarea activității de organizare și conducere comportă o tendință de antidemocratism, de tehnocratism în condițiile în care funcția de proprietar, căreia îi va imprima o dimensiune și o eficiență socială sporite, este separată și opusă celei de producător. Uriașa birocrație, sau, folosind expresia lui J. K. Galbraith, tehnostuctura complexă, care însoțesc procesul de tehnicizare a funcției organizării și conducerii, sînt consecințe ale diviziunii în cadrul funcției de proprietar între activitatea de organizare și conducere a capitalistului și calitatea lui de proprietar titular, aceasta din urmă găsindu-și personificarea în posturile superioare de comandă ale mecanismului capitalismului monopolist de stat.

În condițiile socialismului specializarea activității de organizare și conducere nu este exterioară producției, ci constituie un moment esențial al sporirii unității dintre funcția de producător și cea de proprietar. De aceea, sarcina se cere a fi realizată în așa fel, încît funcția de organizare și conducere să se integreze organic în activitatea de producție, solicitînd și stimulînd antrenarea producătorului direct, omul muncii, în activitatea de organizare și conducere specializată. Desigur, sarcina nu este, nici pe departe, ușoară, cu atît mai puțin cu cît ea cere din partea omului muncii eforturi în plus pentru a-și putea îndeplini în mod efectiv și funcția de proprietar.

Instituționalizarea conducerii colective, crearea comitetelor și consiliilor oamenilor muncii, investite cu drept deliberativ și largi atribuții, sînt măsuri de mare importanță, concepute și elaborate de partidul nostru cu scopul de a integra în mod organic activitatea de organizare și conducere în procesul producției sociale. Conducerea colectivă, organizată în acest spirit, are de îndeplinit un dublu rol: pe de o parte, de a pune în concordanță cerințele specializării și democratizării concomitente a activității organizatorice și decizionale; pe de altă parte, de a asigura forme adecvate inițierii producătorilor, oamenilor muncii, în știința și tehnica organizării, respectiv conducerii.

Afirmarea practică, efectivă a calității de proprietar a oamenilor muncii, în condițiile scientizării și specializării accentuate a activității de organizare și conducere ridică în mod necesar probleme mereu noi și din ce în ce mai complexe. Este, de aceea, cu totul firesc că cercetarea și elaborarea modalităților de soluționare a acestei cerințe majore a devenit, în ultimul timp, o preocupare constantă a conducerii partidului și statului nostru. Recentă plenară a Comitetului Central al P.C.R. din 20—21 noiembrie 1972 a acordat o atenție deosebită cerințelor de perfecționare a activității organelor conducerii colective tocmai sub aspectul adecvării

ei mai concrete la condițiile specifice ale îndeplinirii de către oamenii muncii a funcției lor de proprietar. Comitetul Executiv al partidului a propus Plenarei C.C. un șir de noi măsuri menite să ofere un cadru organizatoric mai bun activității comitetelor și consiliilor oamenilor muncii din întreprinderi și centrale industriale, creșterii inițiativei și răspunderii maselor de oameni ai muncii în conducerea unităților respective. Această propunere pornește de la necesitatea structurării și specializării pe domenii a activității de conducere colectivă, asigurând organelor conducerii colective o eficiență sporită în procesul decizional și de control. În acest sens, Plenara a hotărât organizarea — în întreprinderile industriale, de transport și construcții, în întreprinderile agricole de stat și de mecanizare a agriculturii, precum și în institutele de proiectări și cercetări — a consiliilor și comisiilor pe domenii, care vor funcționa pe lângă comitele oamenilor muncii și sub îndrumarea organizațiilor de partid din aceste unități. În baza acestei hotărâri se vor crea consilii de control muncitoresc, comisii pentru problemele de organizare a producției și a muncii, comisii pentru economii și buna gospodărire a unităților economice, comisii pentru mecanizarea și automatizarea producției, comisii pentru calitatea producției, precum și — acolo unde este cazul — comisii pentru export-import, investiții și dezvoltare. Chemate să imprime funcției de organizare și conducere, aflată într-un proces de continuă specializare și scientizare, un conținut democratic-muncitoresc, consiliile pentru controlul muncitoresc, precum și comisiile pe domenii de activitate vor fi alcătuite din muncitori cu înaltă calificare și cu îndelungată experiență în producție, din cei mai buni ingineri, tehnicieni, economiști și alte cadre de specialitate. Sprijinindu-se în întreaga lor activitate pe participarea largă a maselor de oameni ai muncii, aceste consilii vor desfășura o activitate permanentă pe bază de program de lucru pentru a putea acorda un ajutor real organelor colective în conducerea eficientă a activității economice și sociale. În definitiv, sensul major al creării acestor consilii rezidă în aceea de a pune la dispoziția comitetelor și consiliilor oamenilor muncii forme organizatorice corespunzătoare studierii mai atente și soluționării mai adecvate a problemelor din diferite domenii de activitate cu participarea largă și efectivă a maselor de oameni ai muncii. Apreciind importanța măsurilor adoptate, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia printre altele: „Consider că adoptarea acestor măsuri va avea o influență pozitivă asupra dezvoltării democrației muncitorești, a democrației noastre socialiste, în general, asupra întăririi legăturilor partidului cu masele de oameni ai muncii, asupra creșterii rolului său conducător în toate domeniile de activitate”⁷.

3. Problema consecințelor pe care le comportă scientizarea, specializarea funcției de organizare și conducere, constituie doar unul din aspectele multiple ale corelației dintre funcția de proprietar și democrație. Aplicarea științei în activitatea de conducere — și mai cu seamă în cea

⁷ N. Ceaușescu, *Expunere la Plenara C.C. al P.C.R. din 20—21 noiembrie 1972*, „Scinteia”, nr. 9337, din 21 noiembrie 1972.

decizională — comportă și alte implicații, comentate pe larg, cu mult zel și — ceea ce importă în primul rând — în mod foarte controversat de numeroși economiști, sociologi, politologi. Printre aceste fenomene se numără și pretinsa tendință de „dezideologizare“, de „depolitizare“ a funcției de organizare, conducere, decizie, în urma tehnicizării acțiunii de conducere socială și în special a procesului decizional. Or, dacă aceasta se dovedește a fi, într-adevăr, o tendință reală, atunci prin utilizarea științei și tehnicii în activitatea de organizare și conducere, mai curînd sau mai târziu, dominația politică a capitalului va fi depășită.

După aprecierea unor economiști și sociologi occidentali, s-ar părea că în procesul de separare și autonomizare relativă a laturii tehnice a funcției de proprietar față de cea juridică-politică propriu-zisă am avea de a face cu un fenomen pozitiv, în măsură să „schimbe“ natura capitalismului. Însă, determinată de necesitățile tot mai complexe ale socializării într-o amploare fără precedent, sciziunea produsă în cadrul calității de proprietar constituie o expresie concludentă a incapacității capitalului de a stăpîni forțele de producție, altfel decît amplificînd în același timp caracterul său contradictoriu. Ca atare, această sciziune trebuie apreciată ca o nouă mutație în acțiunea contradicțiilor care pregătesc în mod obiectiv pieirea capitalismului și trecerea la socialism. Dar procesul nu are, nicidecum, un sens univoc, cu atît mai puțin cu cît — așa cum observa cu o deosebită clarviziune C. Wright Mills — „Puterea de a dispune asupra proprietății a devenit impersonală, indirectă și ascunsă... dar nu s-a minimalizat și nici nu s-a micșorat... Or dreptul de a dispune asupra proprietății este egal cu dreptul de a ordona și de a dobîndi efectiv dominația, iar tocmai dominația conduce această birocrație“⁸. Firește, într-un anumit sens, scientizarea, tehnicizarea activității de organizare și conducere pare să determine o accentuare unilaterală a rolului ei de instrument, de mijloc. În realitate, această tehnicizare nu poate duce la „depolitizarea“ ei, chiar și pentru faptul că această activitate ține de calitatea de proprietar, fiind astfel — într-adevăr — mijloc (instrument), dar determinat de scopul (deci politicul) pe care această calitate îl intruchipează. Poziția monopolistă a proprietarului titular, stăpîn al puterii, al mecanismului statal, învederează limpede că știința, tehnica, aplicată în activitatea de organizare și conducere economico-socială nu se poate sustrage politicului, deoarece este subordonată scopului, deci dominației capitalului.

Dar nu numai atît. Ca mijloc (instrument) social, funcția de organizare și conducere comportă în mod intrinsec cerința finalității, adică reclamă ea însăși un scop social; și pe măsură ce ea devine mai științifică, mai rațională, sporește și cerința raționalității acestuia. Contradicția tot mai vădită între funcția de mijloc (instrument) a conducerii și finalitatea pe care i-o impune politica monopolistă, *volens nolens* trădează incompatibilitatea, în ultimă instanță, a științei, ca forță de producție nemijlo-

⁸ C. Wright Mills, *Hatalom, politika, technokraták*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1970, p. 162.

cită, cu organizarea și funcționarea capitalistă, care nu poate avea alt scop decît realizarea unui profit tot mai mare. Prin urmare, alternativa pe care o postulează ideologia societății industriale, contrapunînd economicul în general — politicului în general, funcția de organizare și conducere ca activitate tehnică-operațională — conducerii ca activitate politică, este în fond falsă⁹. Alternativa adevărată, cu care se vede confruntată știința conducerii în condițiile dominației capitalului, este alta, comportînd imperativul luării unei poziții directe, fie pentru o politică monopolistă, profund reacționară, antiumană, militaristă, fie pentru una anti-monopolistă, democratică, umanist-militantă.

Așezarea reală a funcției de organizare și conducere socială pe bazele științei presupune transformarea calității de proprietar într-un mijloc istoric-politic de dezvoltare multilaterală și nelimitată a producătorului, a omului muncii. Democrația socialistă demonstrează tot mai pregnant că numai unitatea între producătorul direct și proprietarul condițiilor de producție, contopirea lor în cadrul aceluiași subiect, poate asigura concordanța dialectică între scop și mijloc, între economic și politic în procesul organizării științifice a activității sociale. Incorporînd un scop politic profund științific și uman, economicul va permite și solicita tot mai mult integrarea treptată a funcției de organizare și conducere statală ca moment constitutiv al producției sociale. Acest proces de mare importanță pentru dezvoltarea democrației socialiste a fost caracterizat de Congresul al X-lea al P.C.R. în următorii termeni: „În perspectiva făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate, a creării premiselor pentru trecerea la comunism, funcțiile statului se vor schimba și mai mult, activitatea sa internă concentrîndu-se în direcția organizării producției, a vieții științifice și culturale¹⁰”.

Integrarea organică, treptată a statului în societate reprezintă unul din procesele fundamentale, menite să asigure unitatea — pe planul economicului — dintre latura tehnică-operațională și cea politică-umană a organizării și conducerii. Prin aceasta activitatea de organizare și conducere va deveni, într-adevăr, gospodărirea rațională, planificată a timpului social, dobîndind, prin urmare, un conținut politic nemijlocit, profund uman. Tocmai la această nouă finalitate a economicului se referea Lenin, cînd sublinia prioritatea lui față de politic în condițiile socialismului: „Sarcina de a conduce statul... mai prezintă și o altă particularitate, și anume, că acum este vorba, poate pentru prima dată în istoria contemporană a popoarelor civilizate, de o conducere în care importanța primordială o capătă economicul, iar nu politicul¹¹”. În acest sens, activității de

⁹ Postulînd o astfel de alternativă, J. K. Galbraith scrie, printre altele: „Tehnică industrială contemporană este supusă unui anumit imperativ care depășește cadrul ideologic. Tocmai acest imperativ și nu voința politicianilor determină într-o foarte mare măsură în timpurile noastre activitatea instituțiilor economice precum și a celor politice”. (Cit. O. Bădîină, *Aspecte ale teoriei societății industriale*, în *Sociologie Generală*, Ed. Șt., București, 1968, p. 185—186.

¹⁰ *Congresul al X-lea al P.C.R.*, București, 1969, p. 53.

¹¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 36, E.P., București, 1965, p. 141.

organizare și conducere îi revine rolul de a conferi forma adecvată procesului de eliberare economică deplină a muncii. Altfel spus, prin finalitatea politică pe care o comportă în condițiile socialismului activitatea de organizare și conducere trebuie să servească ea însăși drept cadru corespunzător dezvoltării și afirmării multilaterale a personalității umane, creînd condițiile ca fiecare cetățean să se simtă stăpîn pe destinul său, să poată gîndi și acționa nestingherit în folosul progresului societății, dezvoltării continue a culturii și științei.

Prioritatea economicului atestă calitatea radicală nouă a funcției de proprietar, a activității de organizare și conducere, ea fiind democrația devenită conținut, esență, politicul transformat într-o muncă nemijlocită de afirmare a producătorului, a omului muncii. Firește, această democrație nouă, acest nou conținut al politicului trebuie să-și găsească forma instituționalizată și în principiile dreptului socialist. Tocmai asupra acestei cerințe a atras atenția Conferința Națională a P.C.R. din 19—21 iulie 1972, subliniind: „Principiile de drept trebuie să exprime schimbările revoluționare produse în caracterul forțelor și relațiilor de producție, să permită o așezare pe baze judicioase a raporturilor dintre întreprinderi, dintre diferite organisme sociale, dintre cetățeni — în dubla lor calitate de producători și proprietari ai avuției naționale, — să dea formă juridică întregului sistem de norme privind conviețuirea socială în orînduirea socialistă și comunistă”¹².

4. Atîta timp cît finalitatea funcției de proprietar o constituie profitul (fiind astfel un scop în sine) — și în condițiile dominației capitalului nici nu poate fi altfel —, raționalizarea și specializarea activității de organizare și conducere va avea ca rezultat creșterea dominației birocratice, determinînd în mod necesar limitarea posibilităților democrației și ajungînd, în ultimă analiză, în contradicție pînă și cu existența ei ca formă. Numai după ce calitatea de proprietar — ca ansamblu de relații-forme separate și opuse raporturilor muncii sociale — a fost desființată, activitatea de organizare și conducere devine, într-adevăr, un tip de practică economică și social-politică unitară, profund democratică. Democrația exprimă acum unitatea necesară dintre conținut și formă, producătorul asumîndu-și funcția de proprietar ca mijloc social-politic de planificare și creare conștientă a propriei sale existențe sociale în concordanță cu nivelul istoric al forțelor sale sociale productive. Doar acum activitatea de organizare și conducere va dobîndi, într-adevăr, o finalitate adecvată funcționalității sale proprii, devenind practica științifică a auto-reglării libere și conștiente a societății.

Această finalitate istorică fundamental nouă își găsește o instituționalizare politică supremă în partidul comunist, ca forță conducătoare a societății socialiste. Adesea se vorbește despre rolul conducător al partidului, dar se insistă prea puțin asupra unui aspect important și actual al acestui rol, și anume că el constituie premisa fundamentală a funcției de proprietar a producătorului, a

¹² Conferința Națională a P.C.R. 19—21 iulie 1972, E.P., București, 1972, p. 52.

oamenilor muncii. Practica, prin care partidul își cucerește, își afirmă și-și înfăptuiește în mod efectiv acest rol, nu este, în fond, altceva decât știința organizării și conducerii în plină acțiune. Mai mult decât orice, această practică pune în evidență cu o deosebită pregnanță natura profund democratică a funcției de proprietar a omului muncii. Premisă fundamentală a acestei funcții, partidul comunist reprezintă organul autoconducerii colective a societății socialiste. Prin normele și principiile sale de organizare și de acțiune, partidul nostru imprimă întregii activități de organizare și conducere socială, la toate nivelele și în toate compartimentele, un caracter prin excelență democratic. Această influență, acțiune deosebit de profundă și pozitivă va crește și se va amplifica pe măsura împletirii tot mai strânse, mai organice dintre activitatea organelor de partid și de stat. Preocupat permanent de găsirea modalităților și formelor de soluționare a acestui imperativ, partidul nostru a adoptat în ultimii ani un șir de măsuri importante, menite să înlăture paralelismele și suprapunerile dintre munca organelor de partid și a celor statale. Subliniind importanța acestui proces, Conferința Națională a P.C.R. din iulie 1972, arată: „Fără îndoială că în perspectivă vom asista la o împletire tot mai strânsă a activității partidului și a celorlalte organisme sociale, acesta fiind un proces logic al dezvoltării socialiste și comuniste”¹³. Prioritățile în această perspectivă — după cum precizează Conferința Națională — creșterea și afirmarea rolului conducător al partidului va trebui să se exprime în integrarea sa din ce în ce mai organică în activitatea și viața întregii societăți.

Victoria comunismului va însemna trecerea la autoconducerea societății, conducerea devenind astfel un moment organic al activității generale de producție materială și spirituală¹⁴. Deja în condițiile de azi, în raportul dintre partid și societate este prefigurată viitoarea autoconducere comunistă, în sensul că activitatea prin care partidul conduce efectiv întreaga societate este o activitate conștientă, liber consimțită, expresie fidelă, autentică a voinței maselor, a întregului popor.

Prin rolul de control, pe care-l exercită partidul în toate domeniile de activitate, oamenii muncii, în calitatea lor de proprietari, își confruntă activitatea de zi cu zi cu principiile și normele comuniste, cu obiectivul fundamental și cu sarcinile majore ale operei de edificare a noii societăți. Pe măsura înaintării tot mai rapide pe drumul făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și pregătirii premiselor trecerii la construirea comunismului, sporirea amploarei și complexității sarcinilor, creșterea dimensiunilor activității atât în extensiune, cât și în intensitate reclamă un control tot mai eficient, tot mai direct, capabil să garanteze afirmarea plenară a unității, a principialității ferme în condițiile unei diversități și complexități crescânde a muncii. Conferința Națională a partidului a subliniat cu o deosebită fermitate necesitatea întăririi și per-

¹³ *Ibidem*, p. 42.

¹⁴ *Ibidem*, p. 43.

fecționării funcției de control în așa fel încît nimeni și sub nici o formă să nu se poată sustrage controlului și răspunderii.

Materializată în rolul de forță conducătoare a partidului, interdependența organică, reciprocă dintre democrație și funcția de proprietar a oamenilor muncii, își găsește o confirmare deplină prin activitatea deosebit de prodigioasă, pe care o desfășoară partidul nostru, în vederea elaborării și încetățenirii formelor de organizare celor mai adecvate participării din ce în ce mai ample, variate și nemijlocite a oamenilor muncii în conducerea efectivă a vieții sociale. Datorită acestei munci neobosite are loc adîncirea, lărgirea, perfecționarea continuă a democrației socialiste, iar la rîndul ei această adîncire conferă calității de forță conducătoare a partidului dimensiuni mereu noi, sensuri tot mai profunde. Desigur, aceasta presupune din partea fiecărui comunist o prezență efectivă, nemijlocită în toate domeniile activității, o luptă neconținută pentru traducerea în practică a liniei partidului: „În toate întreprinderile și unitățile economice — sublinia Plenara C.C. al P.C.R. din 20—21 noiembrie 1972 — organizațiile de partid trebuie să militeze pentru a se crea condiții ca oamenii muncii să-și poată manifesta din plin drepturile și obligațiile ce decurg din dubla lor calitate de proprietari ai mijloacelor de producție și de producători, participînd activ cu spirit de inițiativă și răspundere la întreaga organizare și conducere a activității”¹⁵. Ca rezultat al acestei activități principiile și normele vieții muncii comuniste vor pătrunde tot mai adînc în practica de toate zilele.

ФУНКЦИЯ ВЛАДЕЛЬЦА И ДЕМОКРАТИЯ

(Р е з ю м е)

В статье рассматривается соотношение, указанное в заглавии, с точки зрения современных требований деятельности по общественной организации и руководству.

Констатируя, что использование науки и техники в этой деятельности является общей тенденцией в современную эпоху, автор доказывает на основе опыта социалистической демократии, что совмещение в одном и том же лице функции производителя и владельца делает не только возможным, но и необходимым повышение деятельности по общественной организации и руководству на уровень глубоко научной практики. Таким образом, функция владельца становится в самом деле непосредственным общественно-политическим средством подлинно демократической деятельности, поставленной на службу разностороннему развитию производителя, личности трудящегося.

На основе новейших документов РКП автор подчеркивает органическую взаимозависимость между углублением демократии и усовершенствованием функции владельца трудящихся, взаимозависимость, конкретизирующаяся деятельностью коммунистической партии как руководящей силы общества.

¹⁵ N. Ceaușescu, *Expunere la Plenara C.C. al P.C.R. din 20—21 noiembrie 1972*, „Scînteia”, nr. 9337, din 21 noiembrie 1972.

THE STATUS OF OWNER AND DEMOCRACY

(Summary)

The paper approaches the correlation between the status of owner and democracy in the light of the present requirements of social organization and leadership.

Noting the general tendency of using the science and technique in this social activity the author demonstrates, based on the experience offered by socialist democracy, that the interrelation of the status of producer and the status of owner in the same human subject makes it not only possible but also necessary to lay social organization and leadership on profoundly scientific bases. Thus, the status of owner actually becomes a direct social and political means of democratic activity serving in the omnilateral development of the producer, of the worker's personality.

On the basis of the latest documents of the Romanian Communist Party the author points out the organic interdependence between the deepening democracy and the improvement of the status of owner of the workers, interdependence which materializes in the activity of the party, the ruling force in the society.

ESTE POSIBILĂ ANALIZA MATEMATICĂ A CAUZALITĂȚII ÎN SOCIOLOGIE?

TRAIAN ROTARIU

Voi începe prin a mărturisi că această întrebare mi-am pus-o în urma lecturii cărții lui Raymond Boudon *L'Analyse mathématique des faits sociaux* și în cursul încercărilor de a aplica metoda analizei de dependență cu ocazia unor cercetări empirice. Desigur și eu, ca probabil mulți alții, am fost șocat de atitudinea autorului acestei remarcabile cărți de a ocoli problema definirii noțiunii de cauză, considerînd că ea are „un sens intersubiectiv definit și unic“ [1, p. 21]. Or, faptul că această afirmație este falsă e ușor de demonstrat, ba, mai mult, nu cred că există doi epistemologi care să înțeleagă același lucru prin cuvîntul „cauză“. În consecință, primul pas pe care va trebui să-l fac este să precizez în ce sens folosesc această noțiune și să-mi justific pe scurt opțiunea făcută.

Deși în cadrul epistemologiei marxiste nu există o unanimitate de păreri în problema cauzalității, cred totuși că se găsesc unele puncte de sprijin care, chiar dacă nu permit o definiție propriu-zisă, ne ajută la conturarea cît de cît precisă a conținutului noțiunilor de „cauză“ și „relație cauzală“. Expun sumar ideile care mi se par mai importante.

Acceptarea cauzalității la nivel ontic presupune acceptarea unui determinism general în cadrul căruia cauzalitatea reprezintă doar un element alături sau, mai precis, legat de alte tipuri de manifestări. Fiind vorba în particular de sociologie, e limpede, așa cum arată și R. Boudon, că postulatul determinismului atrage după sine necesitatea de a considera realitatea socială ca o *natură* [1, p. 21], deci că *în principiu* cauzalitatea la nivelul socialului nu se deosebește *esențialmente* de cea de la alte nivele ale realului.

Toate fenomenele realității — inclusiv cele sociale — se află într-o interacțiune universală care reprezintă suportul ultim al tuturor schimbărilor. Cunoașterea științifică nu se poate mulțumi însă numai cu acest principiu general. „Pentru a înțelege fenomenele individuale — spune Engels —, trebuie să le smulgem din conexiunea universală și să le examinăm separat, și *atunci* ies la iveală mișcările consecutive, una drept cauză, alta drept efect“ [2, p. 209—210]. Această smulgere se poate în-

terpreta ca o secționare a realității la un moment dat, care permite extragerea esențialului și eliminarea interacțiunilor nesemnificative.

Problema cauzalității se pune atunci când se încearcă explicarea apariției unui fenomen (efect). În primul rînd este deci necesară eliminarea din cîmpul investigației a tuturor fenomenelor cu care efectul nu are o relație semnificativă în ce privește producerea lui. Apoi trebuie analizate relațiile lui cu celelalte fenomene care formează ceea ce putem numi *complexul cauzal-condițional* al fenomenului efect. Prin această analiză se disting — deși nu întotdeauna e posibil acest lucru — *condițiile necesare* sau *favorabile (nefavorabile)* producerii efectului de *cauza* propriuzisă. Cauză poate fi considerat fenomenul care produce, generează efectul; condiție, acela care prin prezența sa face posibilă (imposibilă) sau favorizează (defavorizează) generarea efectului de către cauză, nefiind însă „responsabil direct“ de această geneză.

Cu toată imprecizia acestor formulări, susțin totuși, în acord cu majoritatea epistemologilor marxiști, necesitatea distincției, măcar principiale, între condiții și cauze. Opinia mea este că estomparea deosebirii dintre cauze și condiții, punerea lor pe același plan al explicației științifice înseamnă renunțarea la înțelegerea mecanismului generării efectului, înseamnă o apropiere sensibilă de teza pozitivistă care pretinde doar analiza circumstanțelor producerii fenomenelor și stabilirea între acestea a relațiilor de succesiune și similitudine. Dar o atare distincție nu e ușoară fiindcă „relația cauzală este o relație de gradul esențialității ca și legea, de aceea ea rămîne inaccesibilă abordării fenomenale“ [3, p. 90]. La nivelul strict empiric, este imposibil de a decide dacă o relație descoperită este sau nu cauzală. Un minimum de teorie este întotdeauna necesar dacă vrem să vorbim de cauze.

Înainte de a încerca un răspuns la întrebarea din titlu, consider că mai este nevoie de a spune cîteva cuvinte despre aplicarea matematicii în științele realului. În general, cred că există două mari nivele unde se realizează acest lucru: cel teoretic și cel empiric. Se ajunge astfel la ceea ce aș numi un nivel suprateoretic și respectiv subteoretic.

În primul caz e vorba de formalizarea (și de aici matematizarea) unui domeniu relativ independent al teoriei unei științe, datorită posibilității de substituire a unor concepte și relații de bază ale științei respective cu unele obiecte și relații matematice. Această substituire nu presupune vreo corespondență univocă (într-un sens sau altul) și deci cu atît mai puțin una biunivocă. Mereu în domeniul științei în cauză rămîne ceva intraducibil matematic, iar din matematica angajată în această „colaborare“ numai acele obiecte și relații care își au corespondent în teoria „fizică“ respectivă au semnificație pentru această teorie.

În al doilea caz este vorba de aplicarea matematicii la datele empirice, adică formarea unor modele care să descrie nu teoria ci rezultatele unei cercetări concrete. Natural că nici această operație nu este independentă de teorie, nu numai în sensul că teoria ar furniza concepte, probleme ipoteze etc. ci și fiindcă nici un model matematic empiric — oricît de sofisticate calcule matematice ar utiliza — nu are semnificație știin-

țifică majoră fără o interpretare teoretică. Acest gen de aplicare a matematicii este posibil și în cazul științelor cu un nivel teoretic mai precar, pentru că în lipsa unor concepte teoretice bine puse la punct se poate lucra și cu unele noțiuni operaționale, iar în lipsa unor interpretări ne mulțumim și cu anumite propoziții empirice.

La nici unul dintre cele două nivele aplicarea matematicii nu înseamnă matematizare în sensul identificării teoriei fizice cu una matematică sau a conceptelor fizice cu cele matematice. Matematica nu este și nici nu poate fi mai mult decât un instrument, o modalitate de analiză, un auxiliar pentru orice altă știință.

În modul cel mai simplu, putem deci reprezenta situația amintită mai sus prin schema din fig. A.

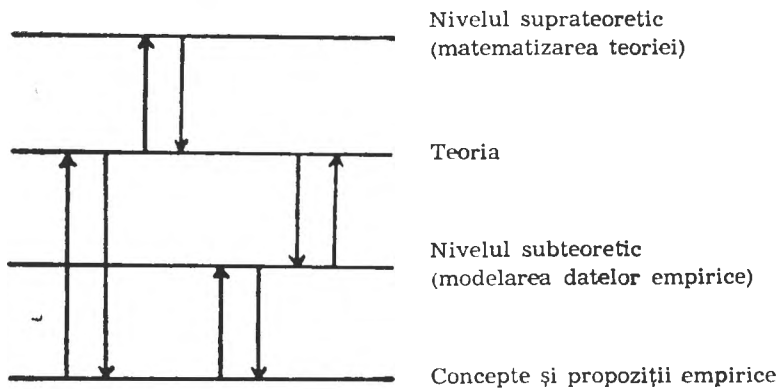

Fig. A.

Pentru sociologie, teoria sa nefiind atât de omogenă ca în cazul altor științe, schema se poate complica introducând diferite paliere ale teoreticului, reprezentate prin teorii construite ad-hoc, teorii de rang mediu și teoria generală. Dar o asemenea diferențiere nu schimbă cu nimic esența situației de mai sus. Ceea ce caracterizează însă sociologia — tocmai datorită nivelului ei teoretic insuficient dezvoltat, în ce privește atât rigurozitatea conceptelor cât și a relațiilor dintre ele — e faptul că aici nu se pune încă problema aplicării matematicii în sensul constituirii unui nivel suprateoretic (cel puțin pentru teoria generală). De aceea și toate încercările vizând problema cauzalității în sociologie se referă la așa-numita analiză empirică a cauzalității, deci țin de domeniul subteoretic.

Analiza matematică a cauzalității presupune posibilitatea „de a găsi formulările matematice apte de a ține cont de proprietățile formale ale cauzalității implicate într-un discurs causal“ [4, p. 370]. Pentru a afirma că tehnicile matematice reprezintă un mijloc care *singur* este capabil să pună în evidență legăturile cauzale dintre fenomene este necesar ca să detectăm „proprietățile formale ale cauzalității“. Desigur, când spun că matematica singură rezolvă problema cauzalității nu înțeleg faptul că nu

e nevoie să ieșim din cadrele matematicii, ci că, pe lângă obișnuita interpretare prin concepte sociologice, nu mai e nevoie de nici un adaos străin acestei corespondențe. Am precizat acest fapt pentru că de multe ori interpretarea nu este just înțeleasă, cerându-i-se mai mult sau mai puțin decît e necesar. Iată, de pildă, binecunoscutul argument că o funcție matematică f n-ar putea reproduce o relație cauzală între c (cauza) și e (efectul) pentru că relația:

$$e = f(c)$$

este uneori pasibilă, matematic, de inversare, adică putem scrie

$$c = f'(e),$$

pe cînd relația reală de cauzare nu se poate inversa. Or, inconsistența argumentului este evidentă. Pe noi tot ce ne-a interesat din matematică a fost funcția f care am presupus că reproduce relația cauzală. Nu văd de ce am cere o interpretare și pentru f' , inversa lui f .

Revenind la problema tranductibilității relației cauzale în limbaj matematic, voi afirma că ea este imposibilă — cel puțin în stadiul actual al dezvoltării științelor — deoarece nu au putut fi puse în evidență proprietățile formale ale cauzalității. Adică relația matematică:

$$e = f(c)$$

nu reproduce relația cauzală, nu pentru că funcția f ar fi prea bogată în proprietăți (ar admite o inversă cu care nu știm ce face), ci tocmai pentru că e prea săracă, nu reușește să surprindă esența relației cauzale. În adevăr, nici una din încercările de a identifica relația cauzală cu vreun functor al calculului propozițiilor nu s-a dovedit eficientă. Filosoful O. Băncilă, autorul unei monografii asupra cauzalității, este foarte optimist cînd face afirmații de genul următor: „Conjunția reflectă raportul de coexistență, disjunția — separarea obiectivă, implicația — dependența cauzală“ [5, p. 89].

Nici unul din cei doi functori „implicația formală“ și „implicația existențială“ — cel mai des citați în acest sens — nu reușesc să reproducă proprietățile esențiale ale relației cauzale. Ceea ce scapă traducerii logico-formale este tocmai acel element esențial al raportului cauzal și anume elementul de generare, de producere. Geneza efectului este un moment de manifestare pregnantă a dialecticii lumii obiective, care nu cred că poate fi încătușat în vreo schemă abstractă logico-matematică. Desigur că o relație de genul cRe nu ar fi nici ea suficientă, deoarece e nevoie să se introducă în analiză și condițiile, de care nu se poate face niciodată abstracție. Dar, asta este o problemă secundară în raport cu legătura cauză-efect.

Faptul că problema cauzalității nu poate fi tranșată numai prin relații formale este sesizat, printre alții, și de Jean-Michel Chapoulie care, încercînd să definească un model cauzal, pune, alături de alte condiții, și următoarea: „... legătura între cauză și efect este justificată de o teorie

precizând aspectul semantic al relației. Se poate de exemplu impune acestei teorii să explice cum cauza produce efectul său...“ [6, p. 339].

Prin cele spuse mai înainte nu trebuie înțeles că, să zicem, într-o cercetare empirică nu am putea pune în relație matematică două fenomene dintre care unul este cauza celuilalt. Numai că această relație nu reproduce procesul de cauzare, identificarea ei cu relația cauzală se face nu datorită proprietăților sale formale ci printr-un adaus străin de acestea.

Să concretizăm observațiile revenind la punctul cu care am început: analiza de dependență propusă de R. Boudon. Fie x_n una din variabilele de explicat (efect) și x_1, x_2, \dots, x_{n-1} variabilele explicative. După cum se știe, procedura de lucru constă în evaluarea valorilor d_{in} , $i = 1, 2, \dots, n-1$, coeficienții de depedență, a căror interpretare matematică e următoarea: d_{in} arată cu câte abateri standard (σ_n) crește x_n cînd x_i crește cu o abatere standard (σ_i), presupunînd ceilalți factori ca fiind constanți. În ipoteza că coeficientul d_{in} nu este nul, autorul conchide că el reprezintă ponderea cu care cauza x_i participă la producerea efectului x_n .

Datorită modului în care am precizat mai sus esența relației cauzale — și care consider că se află cel mai aproape de sensul în care e utilizată noțiunea în știință — afirm că o atare interpretare nu este justificată. Cel mult putem spune că fenomenul x_i intră în complexul cauzal-condițional al lui x_n și că el posedă o influență semnificativă în producerea lui x_n . Propun pentru valoarea d_{in} denumirea: *mărimea influenței directe* a lui x_i asupra lui x_n . Această renunțare la limbajul cauzal nu este o pedanterie sau o măsură de prudență exagerată cum încearcă să o califice R. Boudon, prevăzînd asemenea propuneri, ci are câteva consecințe însemnate pe care le voi prezenta pe scurt.

În primul rînd, un d_{in} nul nu atrage după sine concluzia că x_i n-ar avea nici o influență asupra lui x_n , sau că n-ar putea fi chiar o cauză, numai că influența sau cauzarea sînt în acest caz mediate. (Pentru lim-

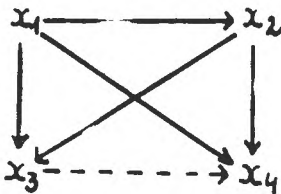

Fig. B.

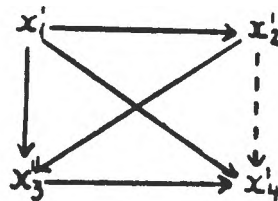

Fig. B'.

bajul cauzal rămîne deschisă problema dacă putem accepta sau nu cauza cauzei drept cauză.) Să ilustrăm acestea printr-un exemplu. Fie două modele de influență ca cele din fig. B și B'. Săgețile pline semnifică neanularea coeficienților de depedență respectivi, iar cele punctate anularea lor.

Avem deci:

$$d_{34} = 0; d'_{24} = 0.$$

Cu siguranță că cele două situații nu sînt identice. Dacă în primul caz x_3 nu are nici un fel de influență asupra lui x_4 , coeficientul de corelație fiind diferit de zero datorită influențelor simultane ale variabilelor x_1 și x_2 asupra lui x_3 și x_4 , în cazul al doilea despre x'_2 nu putem spune decît că el nu are influență directă asupra lui x'_4 , dar are una indirectă prin intermediul lui x'_1 . În prima situație se poate vorbi și în limbajul causal, putînd afirma că x_3 nu poate fi cauză pentru x_4 . Dar aceasta este o rezolvare negativă a problemei și deci nu poate decît să infirme o presupunere de existență a relației causale. Importantă ar fi o situație de demonstrare pozitivă, dar ea nu există.

În ceea ce privește cazul din fig. B', e evident că x'_2 are o influență asupra lui x'_4 mediată de variabila x'_3 . Adică lui i se poate atribui și calitatea de cauză și de condiție pentru x'_4 , dar nu din considerații matematice ci numai sociologice. Să presupunem că x'_4 reflectă un fenomen anomic pe care societatea vrea să-l elimine. Atunci nu se poate face abstracție de fenomenul reprezentat de x'_2 numai pe considerentul că d'_{24} este nul. O acțiune eficientă va trebui să vizeze în aceeași măsură și pe x'_2 ca și pe x'_3 (evident, și pe ceilalți factori anteriori, în cazul nostru x'_1).

În al doilea rînd, opțiunea pentru termenul de influență în locul celui de cauză are și menirea de a sublinia că investigațiile noastre nu se opresc la — nu se reduc la — etapa obținerii prin calcul a valorilor d_{in} . În ipoteza că toți factorii x_i , pentru care d_{in} diferă de zero, sînt cauze, pe noi nu ne mai poate interesa decît deosebirea de ordin cantitativ dintre aceștia. Dar o teorie sociologică, după părerea mea, trebuie să indice într-o anumită măsură care dintre variabile pot fi cauze și care numai condiții necesare sau favorabile, deci să indice o deosebire calitativă între factori. Acest lucru îl poate face numai teoria, mai mult sau mai puțin încheșată, deoarece, din punct de vedere matematic, factorii incluși într-o ecuație nu mai posedă proprietăți privilegiate unii în raport cu ceilalți. A posteriori, pe baza mărimii coeficienților de dependență, este imposibil de a atribui unor factori calitatea de cauze și altora numai de condiții.

În al treilea rînd, renunțarea la limbajul causal mai are și însemnate consecințe în alegerea sistemului de variabile. Într-adevăr, pornind de la interpretarea causală s-a ajuns [6] la concluzia că variabilele care se introduc în sistem trebuie să reflecte doar fenomene strict sociologice. Nu mă voi lega de dificultățile pe care le întîmpină cercetătorul atunci cînd este pus în fața deciziei de a atribui sau respinge unui fapt trăsătura de sociologic. Să presupunem că o decizie este întotdeauna posibilă, cu mai mult sau mai puțin arbitrar. Atunci renunțarea la interpretarea strict causală ne deschide un cîmp mai larg de analiză căci, de pildă, dacă

unui fapt biologic i se poate respinge în mod justificat atributul de cauză (a unui fapt sociologic), este cu totul absurd să i se respingă și posibilitatea de influențare favorabilă sau nefavorabilă.

S-ar părea că respingînd un eclecticism causal cădem, prin susținerea posibilității de includere în analiză și a altor factori decît cei sociologici (practică de altfel curentă în cercetările empirice), într-un eclecticism de altă natură și într-o eroare mai gravă. Obiecția nu mi se pare justificată căci neadmiterea izolării fenomenelor sociologice se bazează pe însăși concepția dialectică marxistă a conexiunii universale, pentru care diversele forme de mișcare a materiei nu sînt izolate ci interferează continuu.

În fine, făcînd o incursiune în oricare din științele ce utilizează matematica, putem constata existența unor legități exprimate prin formule și ecuații care nici pe departe nu au pretenția de a reproduce relații cauzale. Și nu văd de ce sociologia ar repudia asemenea forme de explicație.

În urma acestor considerații apare de la sine răspunsul la întrebarea de la care am pornit. Matematica singură — și am explicat ce înțeleg prin această expresie — nu este în stare să asigure analiza relației cauzale în sociologie — și nici într-o altă știință. Pot exista situații cînd pe baza considerațiilor matematice se poate respinge atributul de cauză unui fenomen, cum a fost cazul în modelul din fig. B, ce corespunde de altfel tipului numit de Lazarsfeld, în analiza multivariată: MA [7, p. 23]. Dar acesta este un caz cu totul particular și negativ, cum am spus, care nu poate afecta concluzia anterioară. La nivelul cercetării empirice, prin matematică se pot reflecta relații reale de condiționare, legături necesare sau probabile etc. și în acest sens ea poate fi de ajutor — și realmente este de un imens ajutor — în analiza complexului de legături ale unui fenomen dat. Dar aceasta reprezintă numai o etapă; următoarea aparține teoriei sociologice, singurul nivel la care se poate decide și descrie problema cauzalității.

Nici la nivelul suprateoretic matematica nu poate descrie relațiile cauzale. Acest lucru explică de ce, statistic vorbind, cuvîntul cauză este tot mai rar întîlnit cu cît o știință cunoaște o dezvoltare mai mare. Lucrul se întîmplă deoarece dezvoltarea unei științe este în strînsă corelație cu cantitatea de matematică pe care o „consumă“ și, cum spuneam, atît la nivelul suprateoretic cît și la cel subteoretic matematicile sînt „ostile“ limbajului cauzal. Nu cred că trebuie să ne alarmeze, pe cei care credem în virtuțile explicative ale cauzalității, această constatare și nici situația viitoare a științelor. Nivelul teoretic al științei nu poate fi niciodată epuizat prin matematizare, iar explicația cauzală va rămîne, după convingerea mea, și în viitor un element esențial al oricărei teorii.

BIBLIOGRAFIE

1. Raymond Boudon, *L'Analyse mathématique des faits sociaux*, Paris, Plon, 1967.
2. Friedrich Engels, *Dialectica naturii*, București, Ed. Politică, 1966.

3. Călina Mare, *Viziunea deterministă a lui Lenin*, în volumul *Lenin și știința contemporană*, București, Ed. Științifică, 1970.
4. François-André Isambert, *Traduction mathématique et vérification de quelques systèmes de relations causales*, „Revue française de sociologie”, 1967, VIII, nr. 3.
5. O. Băncilă, *Cauzalitatea în filosofie și știință*, București, Ed. Științifică, 1969.
6. Jean-Michel Chapoulie, *Un type d'explication en sociologie: les systèmes de variables en relations causales*, „Revue française de sociologie”, 1969, X, nr. 3.
7. P. Lazarsfeld, *L'interprétation des relations statistiques comme procédure de recherche*, în volumul *L'Analyse empirique de la causalité*, Mouton, 1964.

ВОЗМОЖЕН ЛИ МАТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЧИННОСТИ В СОЦИОЛОГИИ?

(Резюме)

Основная мысль статьи заключается в следующем: вопрос причинности в социологии, а также в любой науке, не может быть разрешен только при помощи математического аппарата.

Аргументация проводится двумя способами. Первый, более общего характера, начинается с краткого анализа понятия причины, причем автор подчеркивает значение различия между причинами и условиями. Затем, затрагивая вопрос применения математики в различных науках, автор делает различие между ее применением на теоретическом уровне данной науки и ее применением на эмпирическом уровне. Ни у одного из этих двух уровней математическое соотношение не может интерпретироваться как причинное соотношение лишь посредством его формальных свойств, и поэтому постоянно необходимо вмешательство теории — социологической, в нашем случае — для дачи решения в этом смысле. Второй путь, имеющий особый характер, относится к процедуре анализа зависимости, который, по мнению Р. Будона, является способом математического анализа причинности на эмпирическом уровне. Автор предлагает однако следующую интерпретацию коэффициентов зависимости: d_{i_n} обозначает величину непосредственного влияния x_i на x_n . Этот факт имеет некоторые последствия, которые выявляются в конце статьи.

CAN CAUSALITY IN SOCIOLOGY BE ANALYSED MATHEMATICALLY?

(Summary)

The basic idea of the paper is that the problem of causality in sociology — and in any other science — cannot be decided by mathematic apparatus only.

The argumentation is made in two ways. The first one, having a more general character, begins with a brief analysis of the notion of cause, and the importance of the distinction between causes and conditions is emphasised in this context. Approaching the problem of the use of mathematics in various sciences, the author makes a distinction between using it at the theoretical level of the respective science and at the empirical level. At neither of these two levels can the mathematic relation be interpreted as a causal relation only by its formal properties and the intervention of theory — sociological, in our case — is continuously necessary for a decision in this respect. The second way, having a special feature, refers to the procedure of the dependence analysis which, according to R. Boudon, is a modality of analysing causality mathematically at an empiric level. But the author suggests the following interpretation of the dependence coefficients: d_{i_n} represents the size of the direct influence of x_i on x_n . This fact has some implications which are pointed out at the end of the paper.

MOBILITATE SOCIALĂ

MOBILITATE SOCIALĂ ÎN SOCIALISM

ION ALUAȘ — ANDREI ROTH

Societatea noastră s-a dovedit a fi, din toate punctele de vedere, deosebit de dinamică: în relativ scurtul răstimp istoric al existenței sale, ea a modificat adânc cele mai importante structuri ale vieții publice și particulare. Unul din aspectele acestui dinamism lăuntric este mobilitatea socială de o deosebită amploare pe care a realizat-o și continuă s-o realizeze societatea socialistă, cu însemnate repercusiuni asupra componenței generale a populației, asupra întregului sistem al relațiilor sociale și asupra modului de existență al oamenilor. Înainte de a prezenta câteva coordonate ale mobilității sociale în România socialistă, socotim necesar să ne oprim, pe scurt, asupra noțiunii însăși, încercând a o defini, a-i surprinde genurile, a-i determina criteriile.

1. Omițînd aici istoricul problemei¹ și studiul critic al diferitelor moduri de abordare a ei, al variatelor înțelesuri propuse de diferiți autori conceptului în cauză — ceea ce ne-ar întîrzia prea mult în drumul

¹ Termenul a fost lansat în literatura sociologică modernă de Pitirim Sorokin (*Social Mobility*, Glencoe, 1927). În multe lucrări nemarxiste, termenul e utilizat în contextul unor teorii despre societatea capitalistă contemporană cu care nu putem fi de acord. Fenomenul însuși al mobilității este însă real; de altfel, el a fost recunoscut și — cel puțin parțial — cercetat înainte de pătrunderea acestui termen în circuitul internațional al vocabularului sociologic. Amintim dintre lucrările mai importante din bibliografia extrem de bogată a problemei, cărțile lui R. Bendix și S. M. Lipset, *Class, status and power. Social stratification in comparative perspective*, New York Free Press, 1966, și S. M. Lipset și H. L. Zetterberg, *Social Mobility in industrial societies*, Berkley, 1959. Din unghiul de vedere al tratării sistematic-metodologice, este remarcabilă sinteza conținută în *Handbuch der empirischen Sozialforschung* publicat de René König (Zweiter Band, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1969), anume în studiile: *Vertikale Mobilität* de Karl Martin Bolte și *Horizontale Mobilität* de Kurt Horstmann.

spre tema noastră propriu-zisă —, vom porni, pentru considerațiunile ce urmează, de la un enunț pe cât de general, pe atât de simplu: înțelegem prin mobilitate socială schimbarea poziției unor grupuri sociale și a unor indivizi în sistemul dat al relațiilor sociale, adică, fie (a) fenomenul trecerii unor grupuri sociale și a unor indivizi de pe o poziție pe alta în structura de clasă și a stratificării ierarhice concrete și complexe a societății date, fie (b) mișcarea de translație spațială, dintr-o unitate socială în altă unitate socială (comunitate locală, colectiv de muncă, instituție). Schimbarea poziției unor grupuri sociale mari — clase, straturi sociale — în structura de ansamblu a unei societăți, schimbările intervenite în ponderea relativă a diferitelor grupuri mari, înseamnă modificarea a însăși structurii sociale de ansamblu, cu toate consecințele sociale ale unui asemenea proces. Restrângerea sau dimpotrivă creșterea ponderii unei clase sau a unei părți determinate a unei clase, al unui strat social determinat, modifică raporturile de forță în structura generală a societății și exprimă o importantă tendință a dezvoltării acesteia. Vom sublinia totodată că modificările în poziția și ponderea relativă a grupurilor sociale mari se realizează în și prin schimbările intervenite în statutul social al indivizilor ce compun grupurile respective; cu alte cuvinte, fenomenul mobilității sociale nu este altceva decât expresia și rezultanta multiplelor deplasări ce survin în poziția indivizilor care intră în alcătuirea grupurilor sociale mari. Fenomenul mobilității sociale este prin natura sa un fenomen statistic; nu mutațiile singulare, nu excepțiile, ci repetarea statistică a deplasărilor individuale este relevantă în privința ei.

Sub specia fenomenului mobilității sociale, o societate poate fi „închisă“ sau „deschisă“, respectiv „deschisă“ într-un grad mai redus sau mai înalt. Formațiunile antagoniste precapitaliste, caracterizate prin împărțirea lor în caste sau stări sociale, adică în grupuri mari cu statut politico-juridic diferit, constituiau societăți „închise“: „distanța socială“ dintre caste sau stări este foarte mare și de regulă de netrecut. Apartenența indivizilor la o castă sau alta, la o stare sau alta era decisă, pe toată viața, prin naștere: inegalitatea drepturilor politice și juridice, respectiv lipsa de drepturi a unora și privilegiile altora, precum și sistemul complex al dependențelor personale se completeau printr-un întreg cortegiu de elemente deosebitoare, de la poziția în diviziunea activităților sociale pînă la semne exterioare (inclusiv vestimentare) prin care membrii castelor sau stărilor diferite se deosebeau unii de alții. „Distanța socială“ dintre caste sau stări putea fi trecută doar în cazuri excepționale.

Fenomenul mobilității sociale devine socialmente sensibil și constituie o problemă reală a studiului societății abia după desființarea inegalității politico-juridice a oamenilor și a sistemului dependenței personale, deci în urma revoluțiilor burgheze și a constituirii societății industriale capitaliste. Ne vom abține, desigur, de a intra în cercetarea mobilității sociale specifice capitalismului în genere, capitalismului contemporan în particular; fenomenul comportă constatări și cu atât mai mult interpretări diferite și opuse. Ne vom referi la capitalism doar spre a evidenția, prin antiteză, unele note ale realității socialiste și ale dinamicii acesteia. Vom

reține, deocamdată, că în comparație cu formațiunile antagoniste precapitaliste, capitalismul reprezintă realmente o societate „deschisă“, cu o mobilitate legată de importantele procese sociale ale industrializării, urbanizării, calificării profesionale tot mai diversificate, și desigur de mișcările pe scara ierarhică a competențelor administrative și tehnice, a averii și a puterii politice.

Mobilitatea socială poate fi, în forma sa cea mai simplă, una *orizontală*, constituind adică o mișcare de translație în spațiul social, dintr-o unitate socială în altă unitate socială (comunitate locală, colectiv de muncă, instituție), dar cu ocuparea unui statut similar în noua unitate cu cel avut în unitatea părăsită. Fluctuația forței de muncă constituie un caz al unei asemenea mobilități, cu condiția încadrării personalului respectiv cu același grad, cu același statut profesional în noua întreprindere sau instituție.

De foarte multe ori însă, mobilitatea orizontală, ca mobilitate *teritorială*, ca *migrațiune*, include schimbări și în statutul profesional sau (și), mai larg, în statutul social al celor ce execută deplasarea. Migrațiunea de la sat la oraș constituie, de pildă, nu numai o deplasare teritorială, ci trecerea la un alt tip de comunitate locală; în plus, se completează, în majoritatea cazurilor, cu o schimbare a profesiei, a calificării, și, pe această cale, a poziției în ierarhia socială dată.

Mișcarea în sus sau în jos pe scara unei *ierarhii* sociale date, deci mobilitatea *verticală*, constituie manifestarea cea mai importantă a mobilității sociale (după unii autori chiar singura care corespunde sensului autentic al termenului). Mobilitatea „verticală“ poate fi deci ascensională — când constă în promovarea socială, în dobândirea unor statute succesiv superioare, sau descendentă — când constă în pierderea unor statute mai înalt situate în ierarhia socială sau, mai simplu, în declasare.

Dacă în cazul mobilității orizontale criteriile acesteia nu constituie o problemă științifică deosebită, căci rezidă în fapte relativ ușor sesizabile, la un examen nemijlocit, în ce privește mobilitatea „verticală“ avem de înfruntat o complexă problemă a criteriilor după care se poate decide dacă o deplasare oarecare în spațiul social duce „în sus“ sau „în jos“ și cât anume într-un sens sau în altul. De pildă, nu este de la sine evident dacă transformarea unui muncitor calificat în funcționar inferior trebuie apreciată ca promovare sau degradare socială, după cum nu se poate decide, fără studiul concret al sistemului social de referință, dacă învățătorul se află mai sus sau mai jos pe scara statutelor sociale decât maistrul. În plus, în cazul acestor exemple, lucrurile stau altfel în socialism decât în capitalism. Cerința obiectivității științifice — care se suprapune celei rezultate din viziunea materialistă, marxistă în sociologie — pretinde găsirea unor criterii factice, verificabile, nu subiective. Pretinde deci evitarea confuziei — nu rare — între *faptul* mobilității și *autoreprezentarea* ei sau *autoaprecierea* celui care o execută. Altfel spus: părerea oamenilor despre ascensiunea, coborîrea sau imobilitatea lor pe scara ierarhiei sociale nu trebuie confundată cu mișcarea sau nemișcarea lor reală în raport cu un statut inițial, deși, în altă conexiune, autoaprecierea,

imaginea subiectivă a propriei poziții sau a traiectoriei parcurse poate constitui ea însăși un fapt de anumită relevanță sociologică. De asemenea, ridicarea sau coborîrea pe scara ierarhiei sociale nu trebuie redusă la creșterea sau descreșterea *prestigiului* social asociat cu un statut sau altul, prestigiul fiind doar o componentă, anume un reflex pe planul psihicului social al statutului real al unui grup sau al unei persoane. Înțelegerea fenomenului mobilității sociale este dependentă de modelul macrostructural al societății cercetate; orice discuție despre mobilitatea socială specifică societății capitaliste contemporane este implicit o dezbateră despre structura socială — pe clase, straturi — a acestei societăți și despre tendințele de modificare a acestei structuri². Tot astfel, în studiul mobilității sociale ce caracterizează societatea socialistă, aspectul diahronic al realității nu poate fi rupt de cel sincron, dinamica nu poate fi ruptă de structură.

În relațiile sociale instituționalizate există o ierarhie a statutelor și rolurilor, dată în însăși structura și funcționalitatea internă a instituțiilor respective (exprimată, de pildă, în gradele militare, didactice etc.). Determinarea mișcării în sus sau în jos în ierarhia oricărei întreprinderi, instituții, organizații, unități administrative sau politice, de învățământ etc. nu comportă deci nici o dificultate. Problema este relativ simplă, de asemenea, dacă se examinează aspecte *parțiale* ale situației sociale a oamenilor, de pildă nivelul veniturilor, gradul instrucției școlare sau al calificării profesionale etc. Dificultățile — și diversitatea interpretărilor — încep odată cu examinarea unei anumite mutații în sistemul de referință al structurii de ansamblu a societății date. Căci atunci nu ne putem ghida nici *numai* după nivelul veniturilor, nici *numai* după gradul calificării profesionale sau al instrucției școlare, nici *numai* după poziția în organizarea și diviziunea socială a muncii, ci trebuie să avem în vedere complexitatea concretă a elementelor care, într-o anumită conexiune, determină poziția individului sau grupului social în macrostructura socială.

În societatea antagonistă, prin urmare, examinarea mobilității sociale verticale poate fi făcută în mod corect în termenii structurii de clasă a societății date, în sistemul de referință al liniilor de demarcație a claselor principale și secundare, al straturilor în care se subdivid clasele. Ridicarea de la bază în sus pe scara ierarhiei sociale înseamnă atunci apropierea de pozițiile clasei dominante, respectiv a straturilor superioare, a vîrfurilor acesteia, iar coborîrea în jos pe aceeași scară se definește prin gradul de îndepărtare față de clasa dominantă, respectiv a straturilor de vîrf

² De fapt, în sociologia burgheză majoritatea lucrărilor importante tratează împreună problematica stratificării și cea a mobilității sociale. De pildă, în *Eine Theorie der Sozialen Mobilität* (în *Moderne amerikanische Soziologie*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1967), Seymour M. Lipset și Hans L. Zetterberg prezintă niște „dimensiuni“ ale „mobilității“ care sînt considerate totodată ca fiind ale stratificării sociale. Numai că aici, ca și în alte lucrări, „straturile“ considerate nu redau, ci escamotează structura de clasă reală a capitalismului contemporan, iar mobilitatea e înțeleasă în consecință ca un flux continuu, care ar fi anulat tendințele de polarizare ale acestei societăți.

ale acesteia. Trebuie însă numai adăugat — și vom mai reveni asupra acestei chestiuni — că mișcarea ascensională în cadrul sistemului social dat, în speță al celui capitalist, nu modifică substanțial natura acestuia, ierarhia dată a societății. De aceea, forțele sociale revoluționare preconizează nu accentuarea mobilității în cadrele social-economice existente, ci *sfârșirea* acestor cadre, desființarea puterii economice și politice — și a privilegiilor legate de aceasta — a clasei dominante. Criteriul complex al definirii unor poziții de clasă în formațiunea capitalistă permite corecta reprezentare a unui aspect important al mobilității sociale în această formațiune. Mișcările pe scara veniturilor, a calificării, a competențelor, a prestigiului etc., luate *aparte*, pot fi cu ușurință reprezentate drept deplasări într-un spațiu social caracterizat doar prin *continuitate*; altfel spus, oricine are un anumit venit, o anumită instrucție și calificare etc., prin urmare deosebiri dintre pozițiile diferite apar doar ca deosebiri *graduale*, ca trepte ale unei scări continue, calitativ nediferențiate, ce pot fi cu ușurință parcurse. Tocmai în această direcție bate interpretarea apologetic-burgheză a fenomenului mobilității sociale, care sugerează estomparea contradicțiilor inerente capitalismului datorită acestui fenomen. Dimpotrivă, însă: clasele sociale având statute sociale *calitativ* deosebite (căci unele dețin, iar altele nu dețin mijloace de producție în proprietate privată, unele dețin, iar altele nu dețin puterea economică și politică în societate), distanța socială dintre ele prezintă un puternic element de discontinuitate. Mobilitatea socială nu se desfășoară, în acest caz, ca un simplu proces cumulativ și nu anulează de la sine polaritatea structurii sociale a capitalismului. Chestiunea se pune altfel în condițiile socialismului, *după* desființarea antagonismelor de clasă, în condițiile acțiunii tendinței, inerente acestei societăți, de omogenizare progresivă a societății (după cum se va vedea mai pe larg în paginile următoare).

Mobilitatea socială — atât cea orizontală cât și cea verticală — poate fi *inter-* sau *intragenerațională*. În primul caz, schimbarea statutului social se realizează prin succesiunea generațiilor: descendentul dobândește un statut social deosebit de cel al părinților săi. În cel de-al doilea, mutația se realizează în decursul vieții individului, considerându-se drept punct de plecare primul său statut social propriu (deci la maturitatea sa socială). Desigur, aceste două genuri ale mobilității sociale nu se deosebesc numai, ele se și întrepătrund în existența acelorași indivizi și grupuri sociale; trebuie deci examinate atât în diferențierea, cât și în corelația lor. Atât mobilitatea inter- cât și cea intragenerațională poate avea un caracter treptat sau saltiform: în cel de-al doilea caz, individul parcurge dintr-o dată două sau mai multe trepte ale scării ierarhice a societății date, mutația așază o punte peste poziții mult îndepărtate în spațiul social. Astfel se întâmplă, de pildă, în cazul promovării unor cadre muncitorești în posturi de conducere politică, economică, administrativă în cadrul reconstrucției socialiste a societății; sau pe planul mobilității socio-teritoriale, în cazul trecerii unei anumite populații din mediul rural în cel urban, fără trepte intermediare. Frecvența statistică mai mică sau

mai mare a celor două forme este de asemenea relevantă în studiul sociologic al fenomenului.

2. Structurile reale, cu distanțele, inegalitățile lor economice, culturale, sociale, în general și-au găsit și-și găsesc expresia în diverse sisteme valorice, sintetizate în ideologiile claselor, păturilor, straturilor sociale; o expresie justificatoare sau una protestatară, contestatară, în funcție de poziția privilegiată sau frustată a diferitelor grupuri sociale în ierarhia clasială a formațiunilor istorice. Prin urmare pe lângă valorizarea pozitivă a distanțelor sociale în doctrinele celor interesați în conservarea ierarhiei date și a privilegiilor legate de ea, pe lângă tendința și tentativele celor de jos „de a evada” „în sus” pe scara ierarhiei sociale dată (sclavul și iobagul spre situația omului și proprietarului liber, etc.), din cele mai vechi timpuri au apărut doctrine care, deschis sau voalat, violent sau nu, cu argumente metafizice sau sociologice, au contestat, în numele principiului egalității, structura ierarhică clasială, privilegiile economice și sociale ale „celor de sus”, propunând un ideal mai mult sau mai puțin radical de societate egalitară, în care distanțele sociale să fie abolite, au propus *eo ipso* realizarea unei noi mobilități globale a societății printr-un act revoluționar care să anuleze inegalitățile dintre oameni.

Pluralitatea sistemelor valorice este deci legată de pluralitatea grupurilor sociale cu interese și aspirații diverse, diversitate care merge de la simple deosebiri graduale până la opoziții radicale conflictuale, calitativ ireductibile, diversitate polarizată, în ultimă instanță, în jurul celor două mari tipuri axiologice semnalate mai sus. De unde și dubla raportare, în ultimă instanță, la structurile date și la mobilitatea socială agreată de ele.

Desigur idealul egalitarist a evoluat și el în cursul istoriei, de la o formulă extrem de abstractă, utopică și puțin eficientă în creația istorică, cum a fost idealul creștin al „egalității esențelor umane”, până la formula comunismului științific, incomparabil mai consistentă din punct de vedere sociologic, economic, politic, mai științifică, mai lucidă și mai realistă. Doctrina marxistă a explicat corect în esență, credem noi, că istoria a fost înlocuirea unui sistem al inegalității cu altul, ceea ce nu a însemnat o repetiție exactă, ci una care a permis într-o măsură sau alta eliminarea unor inegalități (dintre sclav și om liber, iobag și feudal, dintre caste etc.), „sărăcirea treptată a sistemului *inegalității sociale*”³.

Arătând că, așa cum am semnalat mai sus, societatea industrială capitalistă îngăduie o mobilitate socială de toate sensurile esențialmente mai intensă decât în societățile anterioare, marxismul a reliefat imposibilitatea de principiu a suprimării barierelor de clasă și a distanțelor sociale ce le despart, a mobilității inerente unei societăți clasiale decât prin revoluția socialistă care să instituie un nou principiu și un nou cadru structural, instituțional al egalității sociale.

În devenirea istorică, deci, trebuie avută în vedere această dublă mișcare mobilitară: *în cadrul* unui sistem social dat și *pentru depășirea lui*, în vederea unei noi formule mobilitare globale.

³ Ferge Zsuzsa, *Társadalmunk rétegződése*, Budapest, 1969, p. 15.

Proletariatul și alte grupări sociale exploatare în capitalism tind, pe de o parte, să reducă distanțele ce le despart de alte clase, cu ajutorul posibilităților oferite de cadrul mobilitar dat (salarii mai mari, școlaritate etc.), dar, totodată, și spre abolirea acestui cadru.

3. Mobilitatea socială presupune, deci, „distanțe sociale“, ea exercitându-se între doi poli ai acestei distanțe, unul reprezentând nexul cauzal repulsiv, iar celălalt nexul cauzal atractiv. Am admis că principalele surse și natura distanțelor sociale în orînduirea burgheză rezidă esențialmente în structura socială întemeiată pe proprietatea capitalistă asupra mijloacelor de producție.

Dar în socialism? Instituirea macrostructurii socialiste în toate compartimentele vieții sociale elimină, evident, o sursă seculară a inegalității și distanțelor sociale, declanșează — cum s-a menționat mai sus — un vast proces de omogenizare socială. Acest proces durează în timp și el nu elimină dintr-o dată diferențele esențiale, moștenite, de potențial economic și cultural — deci de condiții generale de existență — dintre sat și oraș, dintre diverse zone geografice inegal dezvoltate, dintre statutele sociale ale diferitelor grupuri profesionale, etc. La acestea se adaugă, de asemenea, deosebiriile dintre statutul și rolul social al celor situați pe treptele diferite ale scării ierarhice a conducerii și organizării activității sociale. „Desigur, victoria socialismului, exproprierea expropriatorilor și instaurarea proprietății socialiste au schimbat baza vieții materiale, au înlăturat inegalitatea economică și politică de clasă, au creat temelia dreptății sociale“ — a arătat tovarășul Nicolae Ceaușescu, continuînd: „Prin aceasta nu am soluționat însă ansamblul problemelor sociale pe care le implică înfăptuirea pleneră a principiilor socialismului și comunismului. De aceea se impune să acționăm în continuare pentru perfecționarea organizării societății, a raporturilor socialiste de producție și a relațiilor dintre oameni, să aplicăm cu consecvență, în toate domeniile vieții sociale, principiile echității socialiste“⁴.

În fine, diviziunea socială și tehnică a muncii, atît în aspectul ei static cît și dinamic (acesta organic dependent de înnoirile tehnico-științifice), impun în continuare diferențieri, inegalități economice și culturale între diverse profesii și sectoare ale activității sociale, o ierarhie obiectivă a acestora, fără de care funcționarea normală și impulsul spre dezvoltare al societății socialiste sînt de neînchipuit. Toate acestea atrag după sine o anumită stratificare socială, constituirea unor grupuri socio-profesionale cu venituri, nivel de școlarizare, mod de trai material și spiritual relativ diferite, ceea ce generează, în plan subiectiv, aspirațiile de evadare din straturile inferioare spre cele superioare ale ierarhiei sociale.

Dezvoltarea societății socialiste, maturizarea tendințelor sale inerente, favorizează aspirațiile subiective de promovare socială, stimulează mobi-

⁴ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la programul P.C.R. pentru îmbunătățirea activității ideologice, ridicarea nivelului general al cunoașterii și educația socialistă a maselor, pentru așezarea relațiilor din societatea noastră pe baza principiilor eticii și echității socialiste și comuniste*. Editura Politică, București, 1971, p. 35.

litatea socială ascendentă, intra- și intergenerațională. În acest sens acționează industrializarea și corolarul ei, procesul de intensă urbanizare, precum și modernizarea agriculturii, ridicarea condițiilor de existență în așezările rurale, dezvoltarea economică și social-culturală a zonelor geografice rămase în urmă etc. De asemenea, în această direcție acționează multiplele consecințe ale progresului tehnico-științific, ale modernizării întregii activități economice, ridicarea standardului de cultură generală al tuturor categoriilor populației și ascensiunea unor straturi tot mai largi spre nivele superioare de calificare profesională. Toate acestea fac cu puțință și pretind totodată desfășurarea procesului de omogenizare a societății socialiste.

O trăsătură semnificativă a procesului mobilității ascensionale în societatea noastră socialistă, spre deosebire de capitalism, o constituie împrejurarea că acest proces antrenează nu numai și nu în primul rând straturile medii ale ierarhiei sociale, ci determină mutații complexe în situația claselor și păturilor sociale aflate odinioară pe treptele cele mai joase ale ierarhiei sociale, în situația celor ce constituie majoritatea covârșitoare a populației. De asemenea, socialismul a sporit deopotrivă șansele mobilității inter- și intrageneraționale: a dat multor oameni ai muncii posibilitatea ridicării vertiginoase pe trepte succesive ale scării ierarhice sociale, în decursul propriei lor cariere socio-profesionale, concomitent cu largirea neconținută a posibilităților de părăsire de către tineri a statutului social moștenit, prin școlarizare și calificare profesională (după cum vom vedea mai departe). S-ar putea formula, credem, următoarea constatare generală: dacă în primii ani ai construcției socialiste s-a produs procesul ascensiunii rapide, spre poziții de conducere socială la diferite nivele, inclusiv pînă la cele mai înalte, a unor categorii relativ restrinse de oameni ai muncii — proces firesc și inerent oricărei epoci de tranziție, în care principalele instituții sociale trec prin transformări structurale profunde —, o dată cu consolidarea și maturizarea noului sistem socialist procesul își reduce caracterul saltiform, dar își largiște neconținut caracterul de masă, promovînd astfel apropierea pozițiilor diferitelor categorii ale populației, omogenizarea socială.

Problema teoretică și practică de imensă importanță pentru construcția socialistă și comunistă a societății umane este de a găsi echilibrul optim între omogenitate și diferențiere socială, în așa fel încît diferențele și distanțele sociale să nu ducă la conflicte și consecințe nocive, iar omogenitatea să nu pricinuiască imobilism. Cu alte cuvinte, mobilitatea socială trebuie menținută, în fiecare etapă dată, în „limite normale“, pentru ca să nu afecteze în chip esențial funcționarea de ansamblu a organismului social și nici a pieselor lui componente, permițînd totodată distribuția și redistribuția indivizilor pe profesii, genuri de activități în funcție de capacitățile lor (inegale) și de exigențele progresului general al societății. Conducerea politică a construcției socialiste de către Partidul Comunist Român acționează tocmai în sensul unei asemenea dirijări a mobilității sociale, în sensul cerințelor sociale, tehnice și al valorilor umaniste promovate de noua societate.

4. Evident, se cade a sublinia în acest context rolul decisiv al industrializării și modernizării agriculturii în procesul de mobilitate a populației din România. Factorii amintiți au determinat deplasări teritoriale care de regulă antrenează și deplasări profesionale, culturale, într-un cuvânt o mobilitate socială de mari proporții în ultimele două decenii.

4.1. *O primă și principală dimensiune* a mobilității sociale în România socialistă este mișcarea de translație a populației *de la sat la oraș*. Evident, orice țară angajată în procesul industrializării cunoaște acest fenomen migratoriu.

În România, dinamica populației rural-urbane evidențiază pregnant corelația amintită. Dacă din 1930 pînă în 1948 populația urbană crește de la 21,4% la 23,4% în populația totală, din 1948 — anul naționalizării industriei, băncilor, etc. și al lansării primului plan economic anual — pînă în 1971 (1 iulie) ea crește la 41,1%.

Populația, pe medii⁵

A	Numărul populației			În procente față de total	
	Total	Pe medii		U	R
		U	R		
	1	2 ¹	3 ¹	4	5
29 decembrie 1930	14 290 729	3 051 253	11 229 476	21,4	78,6
25 ianuarie 1948	15 872 624	3 713 139	12 159 485	23,4	76,6
1 iulie 1971	20 469 658	8 422 743	12 046 915	41,1	58,9

Principalul aport la creșterea populației municipiilor și orașelor în ultimele decenii îl reprezintă soldul migratoriu. Recensămîntul din 1966 indică o proporție de 59% a imigraților în populația totală a orașelor, imigrați din care 61,2% s-au stabilit în orașe după 1950⁶. Ponderea cea mai mare în acest lot o dețin cei veniți din mediul rural. Alături de această categorie de imigrați în orașe trebuie, evident, luați în considerare migranții interurbani. E de remarcant, în trecut, fenomenul migrației populației secundare și terțiare din orașele mici spre orașele mari, exod corelat cu imigrația populației rurale în aceste orașe.

Prin profilul lor apropiat de cel urban, prin apropierea lor de orașe, comunele suburbane reprezintă și ele un apreciabil centru de atracție, de polarizare a migrației teritoriale și a mobilității sociale. În 1966, 31,5% din cei recenzați erau născuți în altă parte, în timp ce în restul comunelor aceeași categorie de populație era reprezentată de 17,4%⁷.

⁵ Anuarul statistic al R.S.R., 1972, D.C.S., p. 63.

⁶ Apud C. Ionescu, *Evoluția numărului și structurii populației, în Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, Vol. I, *Rezultate generale. Partea întâi. Populația*, București, D.C.S., 1969, p. XXV.

⁷ *Ibidem*, p. XXVII, XXVIII.

Transferul de populație între cele două medii (R—U) este în același timp organic legat de transformările structurale și tehnologice ale satului și agriculturii, transformări care eliberează forță de muncă din agricultură și o împing spre oraș și industrie. Aceste transformări deosebit de intense spre sfârșitul deceniului al 6-lea au contribuit, alături de industrializare și de alți factori (amenajarea orașelor etc.), la faptul că cel mai ridicat procent al imigraților, 23,1% în populația urbană, caracterizează perioada 1960—1964.

4.2. O a doua caracteristică a mobilității rezidă în faptul, organic legat de ascensiunea industrială a României, că translația populației din rural spre urban înseamnă în același timp o mobilitate verticală, trecerea populației active din sectorul primar în rîndul profesiilor calificate, secundare sau terțiare, mai cu seamă al profesiilor secundare.

O anchetă efectuată de noi în 23 de întreprinderi din județul Cluj a permis constatarea că 68% din muncitorii și maiștrii acestor întreprinderi sînt de proveniență rurală, iar 45,2% de origine țărănească. (Menționăm, în treacăt, faptul că 9,9 din lotul cercetat descinde din sectorul terțiar.) E clar că avem de-a face cu un fenomen de „țărănizare“ a colectivității studiate, cu o populație masivă, în „fază de tranziție“ de la un comportament, de la o mentalitate de tip rural-țărănească, spre una de tip urban-industrial, tranziție încărcată de toate problemele inerente ei.

Dinamica mutațiilor socio-profesionale se oglindește și în următorul tabel, vizînd evoluția raportului dintre sectoarele primar, secundar și terțiar, avînd ca termen de comparație situația antebelică⁸.

	1930	1960	1970	1971
Total populație activă	100,0	100,0	100,0	100,0
Sector primar (agricultură și silvicultură)	76,7	65,6	49,3	46,6
Sector secundar (industrie și construcții)	8,5	20,0	30,8	32,8
Sector terțiar (comerț, transport, servicii, învățămînt, cultură, ad-ție)	14,8	14,4	19,9	20,6

Înfăptuirea programului elaborat de partid de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate, de transformare a României socialiste într-o țară economicște dezvoltată, va adînci acest proces și va determina o schimbare calitativă în raporturile dintre ponderile populației ocupate în cele trei sectoare. Astfel, la Conferința Națională a Partidului Comunist Român din iulie 1972, tovarășul Nicolae Ceaușescu a arătat că ponderea populației ocupate în industrie și construcții se va ridica pînă în 1990 la circa 50 la sută, în timp ce ponderea populației ocupate în agricultură urmează să se reducă la 10—15 la sută⁹, ceea ce înseamnă totodată o creștere pînă la 35—40 la sută a ponderii populației ocupate

⁸ Apud V. Constantin, *Conspect demografic românesc*, în „Știința“ Almanah, 1973, p. 59.

⁹ Nicolae Ceaușescu, *Raport la Conferința Națională a Partidului Comunist Român*, Editura Politică, București, 1972, p. 41.

în sectorul terțiar. Aceasta este, de fapt, compoziția ocupațională, pe cele trei sectoare, a populației unei țări economice dezvoltate în condițiile contemporaneității.

O importanță mobilitate socio-profesională ascendentă a produs mutații chiar în profilul clasei muncitoare. Mai întâi e de remarcat că, potrivit analizelor din anul 1970, 81,6% din totalul muncitorilor sînt *calificați* (din care 15,8% prin școli profesionale, 28,3% prin cursuri de calificare, 55,2% prin calificare la locul de muncă)¹⁰. În al doilea rînd e de evidențiat creșterea ponderei muncitorilor dintr-o serie de ramuri de bază și în ramurile care au ca obiect valorificarea superioară a resurselor naturale¹¹. Totodată, profesiunile muncitorești s-au *diversificat* considerabil și s-au modernizat; au dispărut sau sînt pe cale de dispariție unele profesiuni muncitorești legate de faze depășite ale înzestrării tehnice a întreprinderilor și s-au înmulțit profesiunile legate de cerințele tehnicii moderne. Același proces a pretins ridicarea nivelului de cultură generală al clasei muncitoare și al populației industriale în general. Ca urmare, ponderea absolvenților de școli (de cultură generală, tehnice și profesionale) și de învățămînt superior în populația activă industrială este de 23,3%¹². Desfășurarea în continuare a acestor procese creează noi posibilități de ascensiune socială, prin calificare superioară, pentru clasa muncitoare.

Rezultă din datele și considerațiunile pînă aici prezentate că majoritatea actualiei populații din sectorul secundar al economiei lucrează în acest sector din prima generație, avînd de înfruntat probleme ale adaptării la noile condiții de muncă și de viață. Populația acestui sector crește în continuare, pe de o parte autoreproducîndu-se, pe de altă parte asimilînd, pe mai departe, forța de muncă predispusă spre migrare din sectorul primar.

Urmează de aici, de asemenea, că autoreproducerea populației din sectorul primar se realizează pe baze din ce în ce mai înguste. Totodată, mobilitatea inversă, de la oraș spre sat, din sectoarele secundar și terțiar spre cel primar fiind foarte redusă, populația ocupată în acest sector se reduce treptat. Ea se reduce însă nu numai în ansamblu, ci în mod selectiv: exodul spre oraș și industrie a antrenat cu deosebire populația tînărbărbătească, provocînd o sensibilă feminizare și îmbătrînire a forței de muncă în agricultură. Astfel, la 100 de bărbați în agricultură erau, în 1956, 115,3 femei, iar în 1966 — 133,9¹³; de atunci și pînă astăzi procesul a mai avansat. Avem aici de-a face cu un proces care poate genera, în perspectivă, fenomene de dezechilibru demografic în viața satelor, cu consecințe nedorite asupra ansamblului social.

¹⁰ Apud O. Hoffman, *Din cercetarea sociologică a clasei muncitoare*, în „Lupta de clasă”, nr. 6/1970.

¹¹ Apud. C. Ionescu, *Evoluția numărului și structurii populației*, în *Recensămîntul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, Vol. I, *Rezultate generale. Partea întâi. Populația*, București, D.C.S., 1969, p. LX.

¹² *Ibidem*, p. LXVIII.

¹³ *Ibidem*, p. LXVII.

Există însă tendințe care frânează o asemenea evoluție a lucrurilor, anume procesele de transformare lăuntrică a populației agricole, sub impulsul măsurilor inițiate de partid cu privire la modernizarea agriculturii, la stimularea creșterii producției și productivității muncii agricole. Traducerea în viață a acestor măsuri accentuează tendința de profesionalizare a muncii țărănești, de ridicare a cerințelor de calificare a forței de muncă în acest domeniu și odată cu aceasta de stabilizare relativă a acestei forțe de muncă. Măsurile de dezvoltare a învățămîntului agricol mediu vor contribui de asemenea la întărirea acestei tendințe de profesionalizare, deschizînd posibilități de ascensiune socio-profesională în cadrul sectorului primar. În ansamblu, modernizarea agriculturii împreună cu dezvoltarea satelor, în cadrul măsurilor complexe de sistematizare, dotare tehnico-materială și culturală a localităților rurale, apropierea nivelului de viață al satelor de condițiile existente la orașe vor acționa în direcția unei raționale limitări a fluxului migratoriu. Construcția — prevăzută de documentele Partidului Comunist Român — a unui număr de 300—350 de noi centre de tip urban, ca aspect al procesului de urbanizare a ruralului, va contribui la realizarea aceluiași efect.

4.3. Una din consecințele transformărilor structurale produse în societatea noastră este modificarea reprezentărilor majorității covârșitoare a populației cu privire la prestigiul social: nu numai că nu mai este legat de avere, dar în general nu se conexează cu statutul social moștenit, ci cu cel dobîndit prin propria activitate a fiecărui individ; nu condiția socială de pornire, statutul familiei de proveniență este cel care conferă prestigiul social unei persoane, ci statutul la care izbutește să ajungă prin propriile sale eforturi și realizări. Intensa mobilitate de diferite genuri, despre care am vorbit pînă acum, stimulează o asemenea mutație de optică, dar o și reclamă în același timp.

Atît poziția reală a indivizilor în ierarhia socio-profesională, cît și reflexul acestei poziții în prestigiul lor social, depind în bună măsură de gradul calificării lor școlare și profesionale. De aceea, în cele ce urmează ne vom ocupa mai în detaliu de *rolul școlii în mobilitatea socială*, care conferă o a treia dimensiune specifică mobilității sociale în țara noastră în ultimele două decenii.

Am admis, firește, că în complexul causal repulsiv care antrenează individul pe făgașul mobilității teritoriale și socio-profesionale rolul decisiv revine factorilor tehnico-economici (eliberarea forței de muncă prin schimbări tehnice, decalaj sensibil între venituri, etc.).

În același timp, în România contemporană, școala îndeplinește o importantă *funcție excitantă* a mobilității sociale. Prin durata ei (8 și 10 ani), dar mai cu seamă prin conținutul informațional și valorile (standardele) socio culturale vehiculate, școala generală contribuie, alături de mass-media și alți factori vehiculatori de cultură, la plămădirea unor seturi aspiraționale relativ omogene la adolescenți, a unor modele urban-industriale de viață cu statutele socio-profesionale corespunzătoare lor. O consecință a unei atari cristalizări aspiraționale este decalajul ce se creează între aspirațiile absolvenților, mediul în care trăiesc și profesiile părinți-

lor. De unde și tendința evasi-generală a absolvenților școlii generale, fii de țărani, de muncitori, în general de lucrători de joasă calificare, de a evada din statutul socio-profesional al părinților lor.

Majoritatea zdrobitoare a absolvenților școlilor generale rurale încearcă să intre în școli post-generale cu profil non-agricol (școli profesionale industriale în primul rând, licee teoretice și tehnice în al doilea). Majoritatea fiilor de muncitori, absolvenți ai școlilor generale din mediul urban, au încercat pînă în anii trecuți să intre în licee teoretice, sau de specialitate, doar un număr foarte restrîns — dintre cei mai slabi la învățătură — îndreptîndu-se spre școlile profesionale industriale.

Școala profesională și statutul socio-profesional asigurat de ea sînt considerate de majoritatea elevilor care o frecventează — peste 50% după anchetele efectuate de noi la Cluj, peste 60% potrivit datelor obținute la Școala profesională din Ocna Mureș — drept etapă tranzitorie în viața lor spre alte statute socio-profesionale. În acest sens, liceul teoretic seral e apreciat drept canalul care poate asigura accesul spre statutele rîvnite¹⁴.

Cercetînd proiectul de viață al acelor absolvenți de școală profesională care urmează liceul seral, am constatat de asemenea puternica aspirație spre învățămîntul superior¹⁵.

Putem conchide că tineretul tinde în masă spre statutul socio-profesional al intelectualului, aspirație generată și formată în măsură considerabilă prin însuși conținutul informațional-cognitiv, prin modelele valorice vehiculate de școala actuală cu diversele ei tipuri și verigi.

Dar școala nu este numai generatoare a noilor buchete aspiraționale mobilizare ci și principalul canal de realizare a mobilității, de trecere efectivă de la un statut socio-profesional la altul. Precizăm că între aspirațiile ascensionale ale adolescenților, tinerilor și posibilitățile efective de împlinire prin școală există decalaj, care se mărește pe măsura ridicării spre vîrfurile piramidei școlare (școală generală → școală profesională → liceu teoretic și de specialitate → învățămînt superior → învățămînt postuniversitar), situație firească dacă abordăm și explicăm fenomenul mobilitar prin prisma cerințelor sistemului social și al progresului științific și tehnico-economic.

Chiar și așa, școala (dacă luăm în considerație sistemul de calificare în ansamblu) reprezintă fîgașul decisiv al mobilității sociale în general, al tineretului cu deosebire. În linii mari, toate societățile mai mult sau mai puțin avansate din punct de vedere industrial cunosc această situație. Dar în sistemul industrial capitalist condiția de bază a conservării statutului individului și canalul principal al mobilității sociale le constituie structura proprietarială, diferențele de clasă și avere. Astfel, în

¹⁴ I. Aluaș și A. Roth, *Școala profesională și mobilitatea socială a tineretului*, în *Tineretul obiect de cercetare științifică*, București, 1969.

¹⁵ Ion Aluaș, Nicolae Kallós, Andrei Roth, *Adaptarea studenților din anul I la condițiile de muncă și de viață universitară*, în *Integrarea socială a tineretului*, Editura Științifică, București, 1969.

Franța, după Bourdieu, un copil de salariat agricol are de 80 de ori mai puține șanse de a ajunge în învățământul superior decât odrasla unui cadru superior și încă și mai puține, decât acesta din urmă, de a intra în rândurile cadrelor superioare, conducătoare ale economiei, vieții culturale, politice, sociale¹⁶.

Acest rol al structurilor sociale inegalitare în mobilitatea socială a tineretului a fost curmat, în esență, la noi. Desigur, și la noi venitul net al familiilor, poziția culturală, socială și politică a părinților diferențiază posibilitățile mobilității școlare și sociale ale tinerilor, introducând elemente de inegalitate între diverse categorii ale tineretului, unele inevitabile în etapa actuală, altele anomice, care ar putea fi eliminate sau simțitor reduse prin măsuri instituționale. Avem în vedere tendința accentuată în ultimii ani de autoreproducere a intelectualității prin sistemul școlar și de eliminare excesivă, prin selecție, a fiilor de agricultori din diversele verigi școlare, în speță din învățământul superior, unde, în anul 1968, ei reprezentau cca 20% din studenți, în timp ce categoria socială a părinților (taților) reprezenta peste 50% din populația activă.

În ansamblu e de remarcat, totodată, o excesivă orientare a absolvenților școlilor generale spre anumite tipuri de școli post-generale care să le asigure accesul în învățământul superior și fuga de alte tipuri de școli cum ar fi cele agricole. O astfel de orientare, neconformă cu cerințele sociale, atrage după sine anumite perturbații în traiectoria de viață a tineretului, suprasolicitări a unor canale de mobilitare (și ratări inevitabile, în astfel de cazuri) și mediocra înzestrare, din punct de vedere calitativ, a unor profesii deosebit de importante.

Cu toate acestea, în societatea noastră școala a jucat și joacă un rol uriaș în pregătirea și canalizarea mobilității sociale vehiculând standarde de viață modernă, deștelenind minți și urnind din loc mentalități arhaizante, contribuind la omogenizarea culturală a populației, la sporirea șanselor de mobilitare egale pentru toate categoriile de tineri.

•

Idealul de egalitate și omogenizare socială, promovat în formule periodice renovate în sensul concretizării lui de către forțele revoluționare și progresiste, a fost și rămâne o componentă de bază a energiei creatoare de istorie. Dincolo de rezistența claselor și grupurilor sociale crepusculare, acest ideal, în realizarea lui, n-a putut depăși anumite limite obiective, inerente nivelului tehnologic și diviziunii sociale a muncii dintr-o civilizație sau alta. Apologeții cei mai fervenți ai *statu-quo*-ului, absolutizând aceste limite relative, comutând o stare de fapt într-una de drept, au încercat și încearcă frecvent să discrediteze ca total utopic idealul de egalitate și dreptate socială promovat astăzi în primul rând de mișcarea comunistă. Le putem replica, în lumina unei experiențe considerabile,

¹⁶ Cf. P. Bourdieu, I. C. Passeron, *Les héritiers*, Paris, Ed. Minit, 1964, p. 14.

că, drept urmare a legilor ce guvernează societatea în ansamblu, prin intervenția de nezăgăzuit a forței libertății creatoare a omului, colectivitatea umană a izbutit de atâtea ori să suprimă limitele unui anume statut tehnostiințific, să producă unul nou, apt să satisfacă în mai mare măsură aspirațiile seculare de umanizare a vieții sociale. Nu avem motive să credem în epuizarea energiei creatoare a omului și societății, să ne îndoim de capacitatea lor de a adevca în tot mai mare măsură instrumentele tehnostiințifice la exigențele idealului egalitar de viață, să credem în fatalitatea inegalităților — convenabilă atîtor privilegiați —, a distanțelor sociale existente în lume.

Experiment complex și crucial al contemporaneității, construirea socialismului și comunismului pe întinse spații ale planetei noastre este — cu erorile și eșecurile inevitabile într-o întreprindere de proporții gigantice — concludentă, credem, și dătătoare de nădejdi pentru omenire.

Mobilitatea intensă cunoscută de țara noastră în ultimele decenii corespunde în linii mari cerințelor obiective ale transformărilor structurale survenite în România socialistă și totodată idealurilor umaniste de apropiere, egalizare social-economică și culturală preconizate de P.C.R. de la apariția sa. Fenomenul mobilității se realizează optimal atunci cînd satisface maximal cele două categorii de exigențe. Armonizarea în cadrul mobilității a necesităților economice și a imperativelor umaniste ține de esența politicii unui partid comunist de guvernămînt cum este Partidul Comunist Român.

ОБЩЕСТВЕННАЯ МОБИЛЬНОСТЬ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

(Резюме)

В первом абзаце статьи рассматривается явление общественной мобильности вообще; авторы пытаются определить данное явление и указать основные его аспекты, подчеркивая значение объективной системы отчета для его изучения и оценки. Указаны различия, с точки зрения этого явления, между „закрытой” и „открытой” общественными системами; затем авторы останавливаются на различных оценках данного явления, а также на различных отношениях, вызываемых им. В дальнейшем авторы рассматривают важнейшие аспекты общественной мобильности в румынском социалистическом обществе, исходя из констатации, что основная тенденция в динамике групповой структуры социалистического общества — тенденция к гомогенизации — осуществляется именно процессом интенсивной мобильности. Далее авторы прослеживают последствия индустриализации и урбанизации на профессиональную структуру населения, рассматривают миграционное движение из деревни в город — с его разнообразными последствиями и вопросами — и, наконец, останавливаются на особой роли школы как канала и одновременно возбудителя явления мобильности.

SOCIAL MOBILITY IN SOCIALISM

(Summary)

The study begins with a paragraph on social mobility in general; an attempt is made at defining the phenomenon by indicating its main aspects and pointing out the importance of the objective system of reference in studying and estimating it.

From the angle of view of this phenomenon there are indicated the differences existing between "closed" and "open" social systems, and the various evaluations of social mobility and of the attitudes which it brings about. The most important aspect of social mobility in the Romanian socialist society are investigated, starting from the opinion that the main tendency in the dynamics of the group structure of the socialist society — that of homogenizing — is achieved by this very process of intense mobility. The consequences of industrialization and of urbanization on the professional structure of the population are examined, as well as the migratory movement from village to town, with its various implications and problems. The role of school, a canal and at the same time a stimulating factor of the phenomenon of mobility, is particularly emphasized.

SOCIOLOGIA EDUCAȚIEI

INVĂȚĂMÎNTUL SUPERIOR ȘI EDUCAȚIA PERMANENTĂ

D. SALADE

Apropierea educației permanente de învățămîntul superior nu este intimplătoare. Ea este determinată de speranța, îndreptățită în cea mai mare măsură, că începînd cu învățămîntul superior se poate veni mai repede în sprijinul înlăptuirii obiectivelor educației permanente.

Cunoștințele (informațiile) despre educația permanentă — idee definitiv legitimată în științele educației — par să fie suficiente pentru ceea ce au de făcut educatorii, în procesul de învățămînt, la toate nivelele. Aceasta numai la prima vedere, deoarece la o analiză mai atentă se ridică numeroase probleme, cărora nu este ușor să li se dea un răspuns. Așa de exemplu, rămîn nesoluționate încă probleme cum sînt:

— a încorporat pedagogia în mod organic educația permanentă în sistemul categoriilor ei fundamentale?

— care sînt obiectivele educației permanente, care vor trebui realizate pe scară de masă, la diferite etape ale dezvoltării individului?

— școala și-a restructurat obiectivele în lumina exigențelor educației permanente?

— care este relația educației permanente cu diferitele nivele de educație școlară (medie, superioară, postuniversitară) și extrașcolară?

— școala se va extinde spre educația permanentă sau invers?

— în procesul educației permanente se vor căuta verigile și formele care să poată fi instituționalizate și formalizate optimal?

În cele ce urmează ne vom opri numai la o singură chestiune: relația educației permanente cu învățămîntul superior, sau, formulată în termeni pedagogici: rolul universității cu privire la pregătirea viitorilor specialiști în perspectiva educației permanente.

Presupunînd cunoscute unele lucrări în legătură cu educația permanentă cum sînt cele ale autorilor: B. Roux, P. Lengrand, R. Maheu, iar la noi cele ale Acad. Șt. Milcu, J. Livescu, P. Apostol, L. Țopa, ș.a., care au

încercat să motiveze și să integreze educația permanentă în sistemul activităților socio-pedagogice, pot fi reținute doar câteva puncte de plecare [2, 6, 7, 8, 9].

Mutațiile profunde care au loc pe diferite planuri impun o altă relație între timpul de pregătire și cel de producție propriu-zis, între ceea ce oferă școala tinerilor în prezent și ceea ce le pretinde societatea.

Educația permanentă apare astfel ca o soluție, ca un mod de funcționare a sistemului educațional, deschis mereu elementelor noi și capabil să asigure pregătirea oamenilor, astfel ca aceștia să-și întrețină capacitatea de autoinstruire și autoeducare. Ea presupune angajarea permanentă, sau, mai exact, permanentizarea preocupării fiecăruia pentru o continuă desăvârșire a personalității proprii.

Educația permanentă, într-o concepție socio-pedagogică, ar urma să asigure:

a) o îmbogățire și îmborsărire sistematică a cunoștințelor de cultură generală și profesională;

b) modificarea atitudinii actuale față de educație și instruire, a opticii și a modului de înțelegere a vieții sociale;

c) însușirea unor metode moderne privitoare la organizarea și conducerea procesului de muncă;

d) schimbarea calificării, în cazul că se impune și perfecționarea aptitudinilor pînă la nivelul impus de activitatea profesională desfășurată la un moment dat;

e) educarea, după cum s-a spus deja, a „disponibilității pentru educația permanentă“, astfel ca autoeducația, autoformarea, autoorientarea etc., să apară și să se manifeste pregnant.

Realizarea unor asemenea obiective presupune reexaminarea întregului sistem de învățămînt tradițional, găsirea unor forme educaționale instituționalizate, suficient de elastice, cu o structură organizatorică, maleabilă, unitară și dinamice, capabile să înglobeze învățămîntul școlar „într-o sinteză totalizantă“, după cum se exprimă R. Maheu, în *Criza civilizației*.

La prima vedere s-ar părea că un asemenea sistem se poate realiza prin extinderea sistemului școlar existent și adaptarea lui la necesitățile educației permanente și că învățămîntul școlar mediu, sau cel universitar, cu tradiții atât de solide, nu pot fi înlocuite. Și totuși o analiză mai atentă arată că această soluție are mai mari șanse să se impună, mai degrabă sau mai tîrziu. Cerințele societății viitoare fac necesară o restructurare radicală a funcțiilor, conținutului și formelor de organizare a tuturor sectoarelor activității educaționale.

Examinat dintr-un asemenea unghi de vedere, și *învățămîntul superior* apare ca o componentă a acestui sistem, ca o „etapă de vîrstă“, cum se exprimă Acad. Șt. Milcu [8], dar ca o etapă cu funcții deosebite și importante. Cum datele cercetărilor arată că pregătirea anterioară joacă un rol determinant pentru capacitatea de învățare a adultului, rezultă că sistemul educațional școlar și în cadrul acestuia — cu o pondere deosebită — cel universitar, trebuie să acorde o atenție specială acestui lucru, ceea

ce înseamnă într-un anume fel o „revoluție“ a obiectivelor și structurilor sale.

Învățămîntului universitar îi revin sarcini multiple în acest sens, ținînd seama că „universitatea este un factor obligator în realizarea educației permanente“ [8] și că generalizarea învățămîntului postuniversitar bate la ușă.

Pot fi amintite astfel cîteva din aceste sarcini, în perspectiva viitorului:

a) stimularea receptivității și creativității printr-un învățămînt formativ, în așa fel încît perfecționarea și autoperfecționarea să devină o preocupare continuă a fiecăruia;

b) formarea și dezvoltarea capacității de a crea în mod sistematic cadrul necesar activității sociale și productive;

c) creșterea ponderei activității aplicative în raport cu transmiterea cunoștințelor, pentru a ușura integrarea cu succes a tinerilor în activitatea profesională;

d) a-i face pe tineri capabili să asimileze ceea ce cultura, știința, arta și tehnica vor aduce nou, în perioada în care ei își vor desfășura activitatea profesională;

e) a le dezvolta tinerilor, pe lîngă priceperile și deprinderile profesionale, capacitatea de inițiativă, invenție, inovație;

f) cultivarea vocației de educator se impune tot mai mult și pentru tot mai mulți membri ai societății, ținînd seama de faptul că o influență formativă poate fi exercitată de către tot mai mulți;

g) alături de instituțiile culturale polivalente (biblioteci, muzee, cluburi, case de cultură etc.), învățămîntul superior va contribui la formarea și dezvoltarea interesului pentru o formație permanentă, a gustului pentru nou, pentru progres și pentru prosperitate;

h) promovarea unor cercetări științifice în domeniul educației permanente, elaborarea unei metodologii a acesteia etc.

Necesitatea împrăștiării metodologiei și a tehnologiei de lucru în perspectiva educației permanente, impune introducerea — fără întîrziere — în învățămîntul superior a unor forme de activitate maleabile, elastice, variate, adecvate noilor obiective, care să pregătească viitorii specialiști activiști în acest domeniu. Este firesc, ca un început să se facă de la veriga cea mai apropiată de aplicarea în practică. Munca în seminarii, laboratoare, biblioteci etc. poate fi ușor adaptată nevoilor educației permanente și poate accentua calitățile necesare viitorilor specialiști și cercetători din acest sector. Profesorii care vor lucra în învățămîntul restructurat, vor trebui pregătiți de pe acum în spiritul noilor cerințe. Ei sînt aceia care vor trebui să traducă în practică nu numai obiectivele noi ale educației școlare, ci și pe cele ale educației extrașcolare, ca activiști culturali. Educația școlară trebuie să creeze premisele necesare pentru educația permanentă. Se înțelege că aceasta presupune un alt început încă din școala generală și medie, un început care să includă elementele sau germeții educației permanente. După ce raportul dintre timpul de producție și de

pregătire se va fi modificat, o asemenea schimbare devine firească și necesară.

Cerințele unei asemenea restructurări a educației școlare actuale nu se limitează numai la învățământul de cultură generală sau numai la cel universitar cu profil didactic, ci și la cel profesional și la cel superior, de orice profil, pentru a putea cuprinde, într-un timp cât mai scurt, toate domeniile de activitate. Numai în acest fel vor putea fi pregătiți pentru educația permanentă tineri de toate specialitățile, mergând în întâmpinarea cerințelor acesteia. „Universitatea trebuie să ajute procesul de elaborare teoretică, materială și formarea cadrelor de predare“ [8], scrie Acad. Șt. Milcu, și cele două laturi ale acestei activități, de elaborare teoretică (cercetare etc.) și de pregătire a cadrelor necesare în noul spirit, se cer coordonate și realizate simultan, concomitent. Una din ele nu este decât o față a procesului complex de restructurare și de aceea ele se vor completa reciproc.

Cum însă extinderea educației permanente va afecta și alte sectoare de activitate și de viață (începerea și durata școlarității, timpul liber etc.), înseamnă că o „reformă“ de proporții a educației tradiționale poate fi făcută numai ținând seama de legătura și de influențele ce se vor exercita asupra acestora și viceversa. Să ne gândim, de pildă, numai la faptul că intrarea în producție, în noile condiții, poate fi cu câțiva ani mai devreme, fără a prejudicia prin aceasta posibilitatea pregătirii multilaterale a tânărului.

Tendința de a cuprinde toate instituțiile de educație școlară și post-școlară într-un sistem unitar pentru omogenizarea gradului de instrucție al întregii populații și pentru a înlesni adaptarea lui nevoilor, devine tot mai evidentă și mai „presantă“, și deci învățământul superior trebuie să se adapteze din mers.

În același sens s-au exprimat și participanții colocviului național de la Amiens din 1968, când au susținut: „Profund tulburați de inadaptarea unui sistem educativ moștenit din secolul al XIX-lea, a cărui rigiditate și inerție ne apar cu atât mai grave în momentul în care, ca și în alte țări dezvoltate, se efectuează trecerea necesară spre o formație liceală și universitară cuprinzătoare, ca formație de o calitate superioară, afirmăm urgența unei renovări a educației și a pedagogiei, renovare care nu poate fi concepută decât în perspectiva educației permanente a națiunii“ [1].

Concret, pentru învățământul superior aceasta înseamnă:

a) Crearea unui astfel de climat universitar care să incite la studiu și meditație, care să stimuleze aptitudinile creatoare și să potențeze viața și activitatea în comun. Aceasta înseamnă o astfel de organizare a învățământului superior încât să răspundă optimal unor cerințe moderne de informare, de lucru și experimentare, de destindere și recreare. Munca științifică să poată fi alternată cu întâlniri, schimburi de opinii și de experiență, cu activități recreative și cultural-artistice, etc. Un asemenea mod de organizare presupune o nouă concepție despre însăși baza materială și arhitectura instituțiilor de învățământ superior.

b) Obiectivele învățămîntului universitar să fie reconsiderate în sensul realizării cerințelor educației permanente și a accentuării caracterului formativ al acestuia printr-o restructurare a componentelor sale, sporindu-le astfel ponderea încît activitatea individuală să fie ridicată pe primul plan și realizată prin multiple forme cît mai atrăgătoare.

c) Conținutul învățămîntului superior să facă un mai larg loc tehnicilor aplicative de lucru, fără a neglija însă pregătirea umanistă (cunoașterea științelor sociale, educația estetică, educația moral-cetățenească, etc.).

Condițiile pregătirii profesionale și ale specializării să fie adaptate nivelului contemporan al științei și tehnicii, cerință care impune o altă relație și alte forme de îmbinare între teorie și practică (lucru în uzine, colaborare la munca științifică, participare la organizarea învățămîntului și a producției etc.).

d) Stilul de lucru se cere înviorat și modificat, atmosfera „academică” adecvată urmînd să solicite și să angajeze într-o măsură mult mai mare capacitatea individuală de muncă, aptitudinile și talentul și să răspundă mai larg intereselor și preferințelor personale. Viața universitară trebuie să cultive pe lîngă elanul creator într-o măsură și mai mare devotamentul profesional, responsabilitatea pentru cauza socială, pentru scopul comun și disponibilitățile pentru o activitate permanentă, pentru o continuă înnoire.

e) Structura învățămîntului superior să devină mai elastică, mai mobilă și mai diferențiată, ținînd seama de presiunea socială ce se exercită asupra sa. Circulația în interiorul sistemului să fie mai ușoară și să permită, în caz de nevoie, reorientarea celor care nu se pot realiza în profesiunea aleasă.

f) Orientarea și selecția școlară și profesională să funcționeze și la nivelul învățămîntului superior, continuînd astfel opera începută în școala medie și contribuind astfel la accelerarea ritmului lor de dezvoltare. Îmbinată cu selecția, orientarea universitară va putea promova talentele, va putea reduce numărul cazurilor de eșec și va ameliora simțitor calitatea pregătirii specialiștilor. O deschidere mai largă a porților universităților se poate face pe baza studierii condițiilor de admitere, de pregătire și de repartizare a absolvenților.

g) În fine, relația profesor-student, ca o condiție esențială a modernizării învățămîntului superior, trebuie așezată pe alte baze, de apropiere, colaborare și activitate în comun, în toate domeniile care privesc pregătirea pentru viață a viitorilor specialiști. Lărgirea formelor de contact, ameliorarea posibilităților de colaborare, un mai activ schimb de opinii și un ajutor reciproc permanent trebuie să caracterizeze relațiile dintre ucenic și maestru.

Este important din punct de vedere practic ca fiecare educator să înțeleagă corect necesitatea schimbărilor, direcția în care urmează să se producă acestea și sarcinile concrete ce trebuie să fie realizate. Educația permanentă cere punerea de acord a măsurilor și directivelor cu datele cercetărilor despre viitor, cu concluziile studiilor de prognoză, cu perspectivele dezvoltării economice, sociale, științifice etc.

„A restructura și a orienta educația școlară în perspectiva educației permanente nu înseamnă numai a-i asigura absolventului posibilitatea adaptării la progresele științei și ale tehnicii, ci și a-l învăța să-și păstreze prospețimea sufletească, gustul pentru artă, comunicabilitatea și interesul pentru problemele întregii umanități“, scrie G. Văideanu [10] vorbind despre educația intelectuală, și școala de toate gradele poate contribui la realizarea acestor condiții.

Înfăptuirea unor astfel de obiective complexe este o activitate colectivă, izvorită din dorința unanimă de a da învățământului superior o ținută pe măsura numelui său. Fiind vorba de o acțiune de durată, cu efecte multiple și asupra multor zone ale vieții sociale, de schimbarea unei întregi mentalități și tradiții, se cer stabilite etapele transformărilor și conjugate eforturile pentru ca rezultatele să fie cât mai sigure și mai apropiate.

Un ajutor prețios, în această privință, îl constituie legiferarea în țara noastră a perfecționării profesionale a lucrătorilor din unitățile socialiste [11], care permite o continuă îmbogățire a pregătirii tuturor. Instituționalizarea perfecționării și reciclării cadrelor reprezintă și o importantă cale de accelerare a progresului.

BIBLIOGRAFIE

1. Association d'étude pour l'expansion de la recherche scientifique pour une école nouvelle. *Acts du colloque national*, Amiens, 1968, Dunod, Paris, 1969, p. 1.
2. P. Apostol, *Omul anului 2000*, „Junimea“, 1972.
3. Gh. Dumitrescu, A. Manolache și M. Roșianu, *Pedagogia socială, știința educației permanente a maselor de adulți*, Ed. politică, București, 1972.
4. *Educația adulților — cercetare științifică și acțiune culturală*, București, 1968.
5. „Forum“, An. XIII, nr. 6/1971 (număr dedicat *Educației permanente și perfecționării*).
6. P. Lengrand, *Introduction à l'éducation permanente*, UNESCO, 1970.
7. R. Maheu, *Civilizația universalului, inventar al viitorului*, Ed. Șt., București, 1968.
8. Șt. Milcu, *Universitatea și educația permanentă*, „Forum“, An. XIII, nr. 4, 1971, p. 29.
9. B. Roux, *La formation permanente*, Editions du Centurion, Paris, 1969.
10. G. Văideanu (sub coord.), *Educația intelectuală*, E.D.P., București, 1971, p. 215.
11. *Legea nr. 2/1971 privind perfecționarea pregătirii profesionale a lucrătorilor din unitățile socialiste*, publicată în Buletinul Oficial nr. 34 din 18 martie 1971.

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПОСТОЯННОЕ ВОСПИТАНИЕ

(Резюме)

Исходя из растущего значения постоянного воспитания, автор показывает последствия его обобщения. Учитывая тот факт, что постоянное воспитание влияет в перспективе на школьное воспитание в целом, автор показывает задачи высшего образования как в

отношении его содержания, ориентации и методов, так и в отношении его организации (формы работы, соотношение между преподавателем и студентом и т.п.). Для превращения постоянного воспитания в средство ускорения общественного прогресса необходимо включение всего культурно-воспитательного процесса в единое целое, в котором школьное воспитание играет первостепенную роль.

HIGHER EDUCATION AND CONTINUOUS EDUCATION

(Summary)

Starting from the increasing importance of the continuous education, the study shows the implications and consequences brought about by its generalization. As continuous education influences in the long run the whole school education, the author points out the tasks of the higher education concerning its content, orientation and methods, as well as its organization (forms of education, professor-student relationship etc.). In order that continuous education become a means of achieving social progress, it is necessary to integrate the whole cultural and educative process in a well balanced whole, in which school education has a main role.

PSIHOLOGIE SOCIALĂ

ATITUDINEA ȘI RELAȚIA EI CU COMPORTAMENTUL

PETRU ILUȚ

Literatura contemporană de specialitate confirmă în bună măsură ceea ce Murphy și Newcomb notau încă prin 1937: „Poate nici un concept din întregul domeniu al psihologiei sociale nu ocupă o poziție mai centrală ca cel de atitudine“¹. (Spunem „în bună măsură“, pentru că studierea proceselor influențelor interpersonale și a celor de cunoaștere a căutat să înglobeze problematica atitudinii.)

Atenția deosebită de care s-a bucurat și se bucură termenul de atitudine — nu numai în psihologia socială, ci și în alte discipline sociale — se datorează mai întâi faptului că el este un indicator sintetic al stării de conștiință, al procesului de interacțiune dintre diverse cunoștințe, evaluări, intenții; atitudinile sînt oarecum o rezultată a acestui proces. Ele apar astfel în calitate de principii unificatoare în relația individ-lume².

În al doilea rînd, atitudinea, prin unele caracteristici ale sale (bipolaritatea, intensitatea), se pretează la măsurare, la exprimări cantitative.

În fine, în al treilea rînd, atenția acordată se explică și prin complexitatea acestui fenomen, multiplele sale fațete, și, ca urmare, varietatea definițiilor date lui.

Dar, ce este atitudinea?³ Asemănător altor termeni împrumutați din limbajul curent, și celui de atitudine (care în acest limbaj ar însemna o anumită poziție, reacție specifică din partea unui individ sau grup față

¹ Citat după J. L. Freedman, J. M. Carlsmith, D. O. Sears, *Social Psychology*, Prentice-Hall, Inc., New-Jersey, 1970, p. 246.

² T. Herseni, *Un simpozion internațional despre atitudini*, în „Revista de psihologie“, 1961, 4, p. 649.

³ O pertinentă analiză, bazată pe o cuprinzătoare bibliografie existentă pînă la acea dată, a termenului de atitudine realizează A. Chirceș în *Psihologia atitudinilor sociale*, Editura Inst. de Psihologie al Univ. din Cluj la Sibiu, 1941.

de un obiect, de o idee, persoană etc.) s-a căutat a i se asigura o mai mare operaționalitate prin definiții și prin delimitarea de alți termeni.

În cele ce urmează, în locul înșiruirii unor astfel de definiții sau adăugării a încă uneia la cele existente (cel puțin o sută!), preferăm a puncta caracteristicile principale ale atitudinii, prezente în cele mai multe dintre definiții. Încercăm să sugerăm în acest mod ce reprezintă atitudinea.

a) Atitudinea este o dispoziție psihică dobândită și are caracter social; chiar dacă nu înseamnă luare de poziție numai față de obiectele sociale, în ea se exprimă manifest influența mediului socio-cultural.

b) În atitudine avem de-a face cu o strinsă împletire de procese cognitive, afective și conative: evaluarea, aprobarea sau dezaprobarea obiectului atitudinii noastre (componenta afectivă) se bazează întotdeauna pe informații despre acel obiect; informații ce pot fi, bineînțeles, mai mult sau mai puțin corecte (componenta cognitivă). Atitudinea este, totodată, o predispoziție de a acționa, un impuls motivațional (componenta conativă).

c) Atitudinea are un caracter relativ stabil în timp. În multe definiții atitudinile sînt caracterizate ca „sisteme durabile de evaluări”. Se subliniază în literatura de specialitate⁴ că atitudinile sînt mult mai rezistente la schimbări decît cunoștințele pure, tocmai pentru că în ele este prezent elementul afectiv.

d) Atitudinea este o variabilă latentă; o predispoziție, o stare subiectivă, ceva interior și virtual. Measișev arată că atitudinile obiectivate în formă de conduită pot fi privite ca relații, iar relațiile interiorizate ca fenomene de conștiință sînt atitudini⁵.

e) După H. C. Duijker⁶, caracteristica atitudinii față de alte manifestări psihice orientate spre un obiect este bipolaritatea sa, alternativitatea care arată că subiectul este pentru sau contra unui obiect. G. W. Allport, analizînd mai mult de o sută de definiții, găsește elementul cel mai frecvent tot bipolaritatea⁷. Între cei doi poli există un continuum, atitudinea putînd fi mai mult sau mai puțin favorabilă sau nefavorabilă, astfel încît ea are diferite grade de intensitate. Pe acest principiu sînt construite scările de atitudine.

f) În legătură cu clasificarea atitudinilor în funcție de natura obiectului lor, mai importantă ni se pare distincția dintre atitudini unidimensionale și atitudini multidimensionale⁸. În primul caz e vorba de atitudini față de obiecte unice, simple și bine definite, în al doilea caz, obiectul atitudinii este complex și mai puțin definit, fiind acompaniat în apreciere

⁴ J. L. Freedman, J. M. Carlsmith, D. O. Sears, *op. cit.*, p. 247.

⁵ V. N. Measișev, *Problemele fundamentale ale psihologiei atitudinilor și situația ei actuală*, în *Psihologia în U.R.S.S.*, Ed. Științifică, București, 1963, pp. 429—430.

⁶ Citează: T. Herseni, *op. cit.*, p. 649.

⁷ Citează: M. Fishbein, *Attitude and the Prediction of Behaviour*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971, p. 53.

⁸ Paul Debatty, *La mesure des attitudes*, P.U.F., Paris, 1967, p. 14.

de alte obiecte. În aceeași ordine de idei, R. Linton, vorbind despre sisteme de valori-atitudini ca componente principale în structura personalității, face distincție între atitudini cu grad mare de generalizare și atitudini specifice. Acestea din urmă sînt determinate, în oarecare măsură, de primele⁹.

În ce privește delimitarea noțiunii de atitudine față de alte noțiuni, o deosebită semnificație prezintă discutarea relației atitudine — opinie. Asupra ei vom stărui atunci cînd vom analiza raportul atitudine — comportament. Aici menționăm doar faptul că ele sînt două noțiuni distincte: opinia este o expresie (verbală) a atitudinii, dar nu singura și nici cea mai stabilă. Față de atitudini, opiniile sînt mai fluctuante¹⁰.

Intrucît atitudinea ne apare ca un vector motivațional, nu întîmplător multe cercetări concrete de psihologie socială și sociologie au ca obiectiv această temă. O cît de sumară cercetare a literaturii de specialitate, de la noi sau din altă parte¹¹, ne demonstrează cum (explicit sau implicit) un mare număr din investigațiile concrete de sociologie vizează studiul atitudinilor.

Or, avînd în vedere că, cel puțin în parte, sociologia concretă — angajată plenar în servirea practicii sociale — încearcă surprinderea factorului subiectiv în vederea realizării predicției comportamentale, analiza raportului atitudine — comportament ni se pare deosebit de importantă. Aceasta cu atît mai mult, cu cît, așa cum remarcă M. Cernea și Al. Tănase¹², nu de puține ori, în cercetările de la noi, teoretic și metodologic, respectivul raport e tratat cu simplitate.

De la renumitul experiment al lui La Piétre (1934)¹³, numeroase investigații empirice au avut ca obiect relația dintre atitudine și comportament¹⁴. Concluzionînd asupra unor astfel de studii (corelația dintre atitudinea față de copiatul la examen și comportamentul din timpul examenului, dintre atitudinea față de muncă și performanța în muncă etc.), A. W. Wicker notează: „Luate în totalitate, aceste studii arată că în mod considerabil este mai probabil ca atitudinile să nu fie legate ori să fie slab legate de comportamentul deschis, decît că atitudinile ar fi strîns legate de acțiuni. Coeficienții de corelație liniară ce leagă cele două tipuri de răspunsuri, rareori sînt peste 0,30, și adesea sînt aproape zero”¹⁵.

Este foarte probabil ca cercetările la care se referă Wicker să nu constituie un eșantion reprezentativ din totalitatea celor întreprinse. Chiar

⁹ Ralph Linton, *Fundamentul cultural al personalității*, Ed. Științifică, București, 1968, p. 142.

¹⁰ A. Chircev, *op. cit.*, pp. 43—45.

¹¹ Vezi, spre exemplu, *Sociologia v S.S.S.R.*, Moskva, 1966 (două volume).

¹² Mihail Cernea și Al. Tănase, *Despre strategiile dezvoltării teoriei conștiinței sociale și personalității*, în „Revista de filozofie”, 1972, 7, pp. 844—845.

¹³ J. L. Freedman, J. M. Carlsmith, D. O. Sears, *op. cit.*, p. 38.

¹⁴ Folosim termenul de comportament (cînd nu apare urmat de „verbal” sau „nonverbal”) în sensul manifestărilor deschise nonverbale.

¹⁵ A. W. Wicker, *Attitudes versus Actions; The Relationship of Verbal and Overt Behavioural Responses to Attitude Objects*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971, p. 161.

autorul citat se raliiază păreri lui Insko și Schopler, potrivit căreia multe date ce confirmă corespondența comportamentului cu atitudinea nu sînt publicate întrucît editorii le consideră neinteresante și, deci, nedemne de publicat¹⁶.

De altfel, C. R. Tittle și R. J. Hill, din 15 studii, găsesc 6 care constată o corespondență slabă între atitudine și comportament ($r < \cdot 35$), 3 — o corespondență moderată ($\cdot 35 \leq r \leq \cdot 59$) și 6 — o corespondență mare ($r \geq \cdot 60$)¹⁷.

Oricum, informațiile provenite din observația cotidiană și — după cum vedem — cercetările empirice ne arată că legătura dintre atitudine și comportament este una de natură probabilistică: numai cu o oarecare probabilitate putem deduce un anumit comportament dintr-o anumită atitudine, și invers.

Există, pe de o parte, factori ce condiționează existența unei concordanțe atitudine — comportament.

Prezența corespondenței atitudine — comportament se datorează faptului că atitudinea este o forță motivațională, generînd un anumit comportament. În această calitate ea apare ca „esență“ față de comportament, este cauza lui. Pe o asemenea proprietate a ei se bazează intensa muncă de educație, ce se duce în condițiile socialismului, în vederea formării unei conștiințe noi și a unui comportament nou. „Ideologia marxist-leninistă formează la oamenii muncii convingeri și atitudini comuniste: convingerile și atitudinile generează fapte, rezultate și realizări concrete...“¹⁸.

Concordanța ridicată între atitudine și comportament se explică și prin aceea că, în acord cu tendința, subliniată de teoria consistenței cognitive, de a realiza o congruență între evaluările și comportamentul nostru, atitudinea poate apărea, în unele cazuri, ca o justificare (raționalizare) a acțiunilor noastre. În acest caz, comportamentul este cauza, iar atitudinea — efectul¹⁹.

Există, pe de altă parte, factori ce determină o lipsă de corespondență sau o corespondență slabă între atitudine și comportament.

Trebuie avut în vedere că atunci cînd facem comparația atitudine — comportament, ne referim la o atitudine măsurată și la un comportament măsurat. Discutăm întotdeauna relația dintre o atitudine *percepută* și un comportament *perceput*, și nu dintre atitudinea *adevărată* și comportamentul *adevărat*. Or, chiar dacă admitem că surprinderea reacției comportamentale reale este mai ușor de realizat, nu același lucru se poate spune de-

¹⁶ A. W. Wicker, *op. cit.*, p. 162.

¹⁷ C. R. Tittle și R. J. Hill, *Attitude Measurement and Prediction of Behaviour; An Evaluation of Conditions and Measurement Techniques*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971, p. 182.

¹⁸ P. Cornel, *Ideologie, știință, acțiune în Dezvoltarea conștiinței socialiste în etapa actuală*, Ed. Științifică, București, 1972, pp. 126—127.

¹⁹ Comportamentul ca și cauză și atitudinea ca efect reprezintă numai o secvență causală: ne referim la un anumit comportament și o anumită atitudine. Din punct de vedere general privind lucrurile, relația atitudine — comportament este una de „circuit causal“.

spre sesizarea atitudinii reale. Astfel, neconcordanța atitudine — comportament poate primi următoarele trei interpretări:

1. Există o atitudine adevărată care determină reacții comportamentale identice sau foarte asemănătoare în situații diferite și pe planuri diferite, numai că instrumentele metodologice de depistare și măsurare a ei nu sînt suficient de rafinate pentru a o surprinde.

Pornind de la constatarea că tehnicile utilizate în studierea atitudinilor se reduc în esență la cele verbale, validitatea lor este privită cu multă precauție. Între atitudine ca variabilă latentă și opinia declarată de subiect (și accesibilă nouă) există o distanță, ce poate varia în funcție de mai mulți parametri (personalitatea subiectului și a anchetatorului, natura problemei de studiat, caracteristicile instrumentului de cercetare etc.).

Răspunsurile obținute de la subiecți conțin multe distorsiuni. Printre factorii ce determină asemenea distorsiuni, un loc important îl ocupă fenomenul de *dezirabilitate socială*²⁰, adică tendința din partea subiecților de a da răspunsuri în conformitate cu ceea ce e de dorit din punct de vedere social.

Desigur, analiza unor astfel de răspunsuri nu este total lipsită de interes. Ea ne poate da indicații în legătură cu valorile sociale percepute, cu gradul de conștientizare a modelelor ideale propuse de societate. Dar în măsura în care noi urmărim surprinderea a ceea ce este, și nu a ceea ce ar trebui să fie, aceste răspunsuri sînt neconcludente.

O altă dificultate a tehnicilor verbale, care cu greu poate fi depășită, este *înțelesul diferit* pe care subiecții îl acordă unuia și aceluiași cuvînt. (Variațiile interindividuale sînt cu atît mai mari cu cît noțiunea desemnată de cuvînt este mai complexă.) Intervine, așadar, în prelucrările statistice și în interpretarea rezultatelor, o variabilă necontrolabilă importantă.

Adăugînd și alte neajunsuri ale chestionarului și în general ale metodelor de autoapreciere și autodescriere²¹, ne dăm seama că necorespondența atitudine — comportament, în parte, se explică prin slaba acuratețe predictivă a instrumentelor utilizate în studierea atitudinilor. Ceea ce nu înseamnă neexistența posibilităților de perfecționare a tehnicilor verbale. De altfel, s-a pus în evidență că gradul de concordanță atitudine — comportament este în funcție și de strategia metodologică folosită în măsurarea atitudinilor²².

2. O altă interpretare dată neconcordanței atitudine — comportament este înțelegerea atitudinii ca probabilitate de apariție a unui tip de comportament. În esență, această interpretare este astfel argumentată²³:

²⁰ Vezi Paul Debaty, *op. cit.*, p. 19 și *Traité de psychologie expérimentale* (sous la direction de Paul Fraisse et Jean Piaget), Paris, 1963, vol. V, p. 219.

²¹ M. Roșca, *Metode de psihodiagnostic*, Ed. Did. și Pedag., București, 1972, pp. 58—62.

²² C. R. Tittle și R. J. Hill, *op. cit.*, p. 180.

²³ De Fleur și R. Westie, *Attitudes as a Scientific Concept*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971.

În conformitate cu punctul de vedere că atitudinea este o variabilă latentă, ce „prefătează“ conduita individului în diferite situații, pe diferite planuri și care conferă omogenitate răspunsurilor noastre, ar trebui să existe un paralelism ridicat între comportamentul verbal și cel deschis, nonverbal. Dar, întrucât, statistic vorbind, un asemenea paralelism nu este confirmat — potrivit părerii autorilor citați, este chiar o greșală să ne așteptăm la o corespondență între diferitele categorii de răspunsuri față de același obiect atitudinal (the fallacy of expected correspondence)²⁴ —, concepția despre atitudine ca variabilă latentă este inoperantă. Ea trebuie înlocuită cu interpretarea atitudinii ca probabilitate de apariție a unei forme specifice de comportament.

În lumina acestei teorii, atitudinea nu este altceva decât probabilitatea mai mare de apariție a unor tipuri de răspunsuri din partea individului față de un obiect, situație, persoană, etc., decât a altor tipuri. Aceasta înseamnă că există un set definibil de comportamente pe care individul le poate realiza față de un anumit stimul (obiect al atitudinii) și că există o probabilitate determinabilă ca asemenea răspunsuri să aibă loc când individul respectiv vine în contact cu acest stimul.

Concepția probabilistică a atitudinii leagă noțiunea de atitudine în exclusivitate de lumea evenimentelor observabile și astfel nu are nevoie să recurgă la postularea de mecanisme susținătoare care operează în individ. Pentru a transforma conceptul de atitudine într-un concept științific — spun autorii amintiți — e necesar să legăm atitudinea în exclusivitate de comportament, specificând, de fiecare dată când vorbim de atitudinea unei persoane sau grup de persoane, următoarele²⁵:

- obiectul social exact față de care există acea atitudine;
- natura și numărul exact al claselor sau dimensiunilor răspunsului (verbal, nonverbal etc.);
- operațiile exacte de măsurare și observare întrebuițate pentru obținerea datelor cantitative privitoare la diferite clase de răspunsuri.

Am înfățișat în cele de mai sus interpretarea behavioristă a neconcordanței atitudine — comportament. Cu toate că are meritul de a sublinia necesitatea legării mai ferme a atitudinii de comportamentul deschis nonverbal și necesitatea de a opera o distincție mai clară între dimensiunile comportamentului atitudinal, această concepție este o poziție extremistă.

Așa cum arăta și N. C. Weissberg²⁶, nu este întemeiată obiecția lui De Fleur și Westie, anume că din moment ce între diferitele planuri ale expresiei atitudinale nu se confirmă statistic o corespondență, trebuie să deducem inexistența atitudinii ca variabilă latentă. Adică, pornind de la

²⁴ De Fleur și R. Westie, *op. cit.*, p. 304.

²⁵ De Fleur și R. Westie, *op. cit.*, p. 304.

²⁶ N. C. Weissberg, *Commentary on De Fleur and Westie's "Attitudes as a Scientific Concept"*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971, p. 314.

constatarea lipsei de paralelism atitudine — comportament, nu ajungem cu necesitate la concluzia inexistenței atitudinii ca variabilă latentă. Apărătorii concepției „atitudine = variabilă latentă“ nu au pretenția să lege comportamentul deschis exclusiv de atitudine. Ei recunosc că în complexa ecuație de regresie utilizată pentru prezicerea comportamentului, atitudinea apare doar ca unul dintre termeni.

Am ajuns astfel la cea de-a treia interpretare:

3. Cunoscuta formulă lewiană $C = f(P, S)$ a primit determinații corecte în analiza relației atitudine — comportament.

Vom enumera în continuare cîteva din principalii parametri ce se consideră²⁷ că intervin în realizarea unui anumit comportament, începînd cu *factorii de personalitate*.

Mulți autori argumentează că lipsa corelației atitudine — comportament se poate explica prin faptul că un comportament dat depinde de mai multe atitudini și motive, iar noi luăm în considerare doar una sau cîteva, lăsînd la o parte pe cea mai semnificativă. Trebuie notat că explicarea prin alte atitudini are o corespondență comportamentală: o atitudine dată se poate manifesta în mai multe comportamente, în timp ce noi luăm în atenție unul nu îndeajuns de relevant pentru atitudinea respectivă.

O altă explicație a neconcordanței ar fi aceea că, datorită unor constelații aptitudinale specifice, nu toți oamenii au abilitatea de a „traduce“ atitudinile lor în acte efective. De asemenea, în transpunerea atitudinii în planul acțional prezintă importanță și nivelul general de activism al persoanei în cauză. Un individ care este într-un înalt grad activ e foarte probabil că va acționa în mai mare măsură conform atitudinilor sale, decît unul apatic.

Factorii de situație constituie o altă clasă de variabile prin care incongruența atitudine — comportament este explicată. Wicker susține: „Cercetări sistematice au arătat, examinînd atît influențele personale cît și cele situaționale, că predicțiile comportamentului deschis pot fi făcute cu mai mare acuratețe prin cunoașterea situației decît prin cunoașterea diferențelor individuale“²⁸.

O cauză a lipsei de corelație atitudine — comportament (constatăată în studiile experimentale) ar fi aceea că răspunsurile verbale sînt obținute de obicei sub consemnul anonimului și al secretului, pe cînd răspunsurile comportamentale sînt observate în situații de viață cotidiană, individul suferind mai mult influența normelor de grup, fiind în prezența altor oameni. De asemenea, normele culturale, în general, și normele de statut influențează puternic reacțiile comportamentale concrete.

Necorespondența atitudine — comportament poate proveni și din faptul că subiectului, în situații reale, nu îi este dată decît o singură alternativă acțională. În acest caz, întrucît nu are posibilitatea alegerii și e

²⁷ A. W. Wicker, *op. cit.*, pp. 163—173.

²⁸ A. W. Wicker, *op. cit.*, p. 116.

constrins de alte împrejurări, el realizează acea alternativă chiar și fără a avea față de ea o atitudine pozitivă.

O altă cauză explicativă este legată de gradul de generalitate al stimulului în cele două situații: în timp ce în situația de răspuns verbal stimulul tinde să fie foarte general, în situația de răspuns comportamental deschis, tinde să fie foarte specific. Or, numai cu mică probabilitate putem prezice comportamentul individului față de un obiect prin măsurarea atitudinii lui față de clasa din care face parte respectivul obiect.

În discutarea relației atitudine — comportament, trebuie avut în vedere și intervenția evenimentelor externe neprevizibile (boală, accidente etc.).

Un factor de interferență personalitate — situație, ce influențează în mare măsură relația atitudine — comportament, este evaluarea din partea individului sau a grupului, a consecințelor apropiate sau depărtate ale actului săvârșit; aprecierea într-un fel sau altul a urmărilor de viitor, determină o anumită comportare în prezent.

M. Fishbein, încercînd să cuprindă într-o formulă sintetizatoare factorii ce determină comportamentul, indică trei tipuri de variabile răspunzătoare pentru o anumită conduită²⁹: 1. atitudinea agentului acțional față de comportament; 2. convingerile normative; 3. motivația de a se conforma acestor norme.

La rîndul ei, atitudinea față de comportament e funcție de: a) părerea subiectului în legătură cu numărul și natura consecințelor realizării comportamentului — la ce se poate aștepta —, și b) aprecierea afectiv-axiologică a acestor consecințe. Convingerile normative reprezintă părerea subiectului în legătură cu ce e bine să facă (trebuie făcut) din punct de vedere personal și social.

Fishbein atrage atenția că, în multe cazuri, cele două puncte de vedere nu coincid, astfel că trebuie tratate ca variabile independente³⁰.

Ultimul element (3) reprezintă gradul în care individul, cunoscînd normele respective, dorește să le respecte.

Cei trei factori pot avea o pondere diferită de la comportament la comportament și de la persoană la persoană³¹. Fishbein mai face precizarea că deși și alte variabile influențează comportamentul, acestea operează indirect, influențînd una sau mai multe din cele trei tipuri de variabile³².

Din discutarea relației atitudine (măsurată prin opinie) — comportament, rezultă că menținerea în aparatul nostru conceptual a termenului de atitudine ca parametru predicțional este justificată. Cunoașterea atitu-

²⁹ M. Fishbein, *Attitude and the Prediction of Behaviour*, în *Attitudes and Behaviour*, edited by Kerry Thomas, Penguin Books, London, 1971, p. 78.

³⁰ M. Fishbein, *op. cit.*, p. 77.

³¹ M. Fishbein, *op. cit.*, p. 80.

³² M. Fishbein, *op. cit.*, p. 78.

dinii este o condiție necesară pentru a realiza o bună predicție a comportamentului deschis. Nu însă și suficientă. Trebuie adăugată studierea situațiilor reale în care vor acționa indivizii și felul cum sînt percepute de ei aceste situații.

De altfel, însăși cunoașterea atitudinii poate fi optimizată, pe de o parte prin încercarea de a micșora distanța dintre atitudine și opinia declarată, pe de altă parte prin utilizarea tehnicilor nonverbale.

În acest sens, pornind de la constatarea că în cercetările concrete de sociologie culegerea informațiilor referitoare la un grup are loc tot prin chestionarea în parte a fiecărui *individ*, sociologia, fără a cădea în psihologism și fără a renunța la abordarea fenomenelor din perspectivă proprie³³, nu poate ignora experiența acumulată de psihologie și psihologia socială³⁴.

Bineînțeles, această experiență nu trebuie supraestimată și, deci, să devină un motiv de complexare. Multe din datele pe care psihologia socială ni le oferă (prezentate uneori ca mari descoperiri) sînt constatări ce țin de bunul simț. Dar, cu atît mai mult, acele cercetări în care, după cum observă și alți autori³⁵, opiniile declarate ca răspunsuri la întrebări directe sînt „citite“ drept atitudini și motivații reale, fără nici o rezervă, în care se inferează atît de simplu de la atitudine la comportament și invers, apar într-o lumină nefavorabilă.

Sîntem conștienți că în încercarea de prezentare a atitudinii și a relației ei cu comportamentul lipsesc — printre altele și datorită spațiului restrîns — o serie de probleme, care ar fi dus la o analiză mai nuanțată.

Ne dăm seama, de asemenea, că dificultatea mai mare intervine în aplicarea unor cunoștințe generale la situații particulare (întocmirea chestionarelor, interpretarea rezultatelor).

Apoi, trebuie avut în vedere că datele comentate, ce vizează raportul atitudine — comportament, au fost obținute în condiții social-culturale deosebite de ale noastre. Lucru ce nu este de subestimat. Cercetări viitoare pe această temă, la noi, ar fi binevenite³⁶.

Considerăm, totuși, că încercarea noastră de analiză poate sugera unele idei operante de ordin teoretic și metodologic în legătură cu raportul atitudine — comportament.

Pe linia exploatării în mai mare măsură a unor posibilități de optimizare în ce privește *strategia metodologică folosită* (evitarea abuzului de chestionare cu întrebări directe; folosirea și a altor indicatori decît cei

³³ G. Andreeva, *L'homme analysé par la sociologie*, în *La Sociologie en U.R.S.S.*, Edition du Progres, Moscou, 1966, p. 59.

³⁴ Paul Debatty, *op. cit.*, p. 9.

³⁵ Vezi, de pildă, A. Chircev, *Concordanța dintre randamentul școlar și aspirații profesionale — indice al maturizării psihosociale a elevilor*, în *Studii de orientare școlară și profesională*, Ed. Did. și Pedag., București, 1971, pp. 29—32.

³⁶ Există motive să credem că o oarecare neconcordanță atitudine — comportament este prezentă și în condițiile de la noi; vezi, în acest sens, Mihail Cernea și Al. Tănase, *op. cit.*, p. 845, precum și V. Popescu, *Atitudinea față de muncă — nucleu și criteriu al conștiinței socialiste*, în *Dezvoltarea conștiinței socialiste în etapa actuală*, Ed. Științifică, București, 1972, p. 236.

verbali; sondarea prealabilă a universului de cercetare, prin preanchete; mai multe întrebări ce vizează intenția comportamentală), precum și printr-o *interpretare mai nuanțată a datelor*, se poate depăși un anumit empirism ce caracterizează unele cercetări de la noi.

ОТНОШЕНИЕ И ЕГО СВЯЗИ С ПОВЕДЕНИЕМ

(Резюме)

В статье рассматривается вопрос особого теоретического и методологического значения, а именно вопрос связей между отношением и поведением. Обсуждаются толкования, — имеющие вероятный характер, — связей между отношением и поведением и подчеркиваются факторы, обуславливающие эти связи. Автор останавливается в частности на несоответствии между отношением и поведением.

В дальнейшем подчеркивается необходимость делать более четкое различие между отношением как скрытой переменной и его словесным выражением (т.е. мнением). Поскольку конкретные социологические исследования, проведенные в нашей стране, основаны главным образом на словесной технике (в особенности на анкете), надо уделять большее внимание таким важным переменным как общественная желательность и различный смысл, данный испытуемыми одному и тому же слову — переменные, являющиеся вообще непроверяемыми.

ATTITUDE AND ITS CONNECTION WITH BEHAVIOUR

(Summary)

The problem of attitude-behaviour relationship, which has a particular theoretical and methodological meaning, is presented in the paper. The interpretations given to the relationship — of probability type — between attitude and behaviour are discussed, as well as the factors which influence such a relationship. The lack of concordance between attitude and behaviour is particularly emphasized.

The author points out the necessity of making in our research a clear distinction between attitude as a latent variable and its verbal expression (opinion). Being based on the principle of verbal techniques (especially the questionnaire) the empirical sociological researches in our country must pay a greater attention to some important variables, such as social desirability and the various meanings which the subjects give to one word, variables which currently appear to be uncontrollable.

AZ IDEOLÓGIAI TÉNYEZŐ ÉS A TÁRSADALMI PSZICHÉ SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN

GÁLL JÁNOS

A marxizmust a polgári filozofiáktól, szociológiáktól nemcsak radikális társadalombírálata és történeti szemléletmódja választja el, hanem az egyén és társadalom, a szubjektivitás és objektivitás dialektikus egységének, annak a megértése is, hogy az emberi aktivitás formálja a társadalmat és a társadalom objektív mozgása csak egyéneken keresztül valósulhat meg. A marxizmus-leninizmus feltárta a történelmi szükségszerűség és az emberek tudatos cselekvésének a viszonyát. A történelmi szükségszerűség nem valami emberen kívüli, ember feletti erőként jelenik meg, hanem az emberen keresztül, az ember törekvései és gyakorlata révén tör magának utat. A történelem objektív törvények szerint zajló folyamat, a természeti és társadalmi törvények azonban lényegesen különböznek egymástól. A természet törvényei, a természetben, az anyagi világban — mindennemű „tudat“ nélkül — érvényesülnek, míg a társadalom törvényei az emberi akaraton, cselekvésen, gondolkodáson keresztül jutnak érvényre; „objektivitásuk“ nem ugyanaz mint a természeti törvények esetében, mert a társadalmi törvények nem az emberen „kívül“ léteznek. A történelem így nemcsak sorsa az embereknek, hanem alkotása is. Minden, ami a történelemben történik emberi tevékenység, a társadalmi törvények pedig az emberek élettevékenységének a törvényei. „A történelem semmit sem tesz . . . — írja Marx és Engels —, az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik, harcol; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a maga . . . céljainak keresztül vitelére, hanem a történelem nem egyéb, mint a maga céljai követő ember tevékenysége“¹. Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg Lenin, amikor megállapította: „Az egész történelem egyének tetteiből tevődik össze . . .“, „az események menete« semmi másból nem áll, mint az emberek tetteiből és »befolyásából« . . .“²

¹ Marx-Engels, *Művei*, 2. köt., 91—92.

² Lenin, *Összes Művei*, 1. köt., 385., 387.

Mindebből pedig az következik, hogy a történelemnek minden „természeti“ szükségszerűsége mellett emberi értelme is van. Ez az emberi alkotás szférája, a kitűzött célok megvalósításának, a fellépő történelmi problémák megoldásának a szférája. Hiszen éppen arról van szó, hogy a történelmet minden objektív szükségszerűsége mellett emberek csinálják. Az ő ügyük ez, alapvető érdekeik fűződnek hozzá, így nem jellegtelen bábokként alkotják a történelmet, mintha dróton rángatnák őket, hanem a történelem olyan eleven, cselekvő szereplőiként, akik akarattal, tudattal rendelkeznek.

A történelemben ható szükségszerűség nem *metafizikusan* felfogott determinizmus vagy általános oksági törvények formájában jelentkezik. A történelmi szükségszerűség akkor jön létre, ha egy hatékony előfeltétellel tudatosul az emberekben és irányítani kezdi tevékenységüket, a kollektív tudat elé konkrét célokat állít és létrehozza a meggyőződések és elképzelések szövetségét; az ilyen előfeltétel átütő, mozgósító erővel hat. Minden történelmi helyzetet a társadalmi viszonyok és konfliktusok rá jellemző különleges összefonódásával a folyamatok sokféle lehetőségét teremti meg. A megvalósítás lehetősége mindig a különböző célokra törekvő erők küzdelmének az eredménye. Az a tény, hogy az egyik erő — társadalmi helyzetéből következően is — racionálisan és történelmileg adekvát módon méri fel a körülményeket, mindig közreműködik az események alakulásában. Mivel a történelem alakulása döntő mértékben függ az emberek tudatos, koordinált erőfeszítésétől, az emberek számára rendkívül fontos a történelmi világ ismerete, az adekvát racionális tudás, ez elengedhetetlen feltétele az emberek szabadságának, azoknak az esélyeknek, amelyekkel a történelem érdekeiknek megfelelő alakításában rendelkeznek.

Természetes tehát, hogy a marxizmus távolról sem zárja ki a történelemből a tudatos célokat, az eszményeket, az értékeléseket, viszont függővé teszi őket az emberi fejlődéstörténet előző menetétől. A célok megvalósíthatósága attól függ, hogy mennyire készítették ezt elő tevékenységükkel az előző nemzedékek. Az egyik gazdasági-társadalmi alakulat szükségszerű felváltása egy másikkal (példa erre a jelenkor, amelynek alapvető tartalma az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba), tehát a történelem továbbfejlődése emberi probléma, az emberek elé történelmileg kitűzött feladat, emberi érdekek megvalósulásának kérdése. Ezek az érdekek, problémák, feladatok pedig maguk is az egész korábbi történelmi fejlődés termékei. Ezeknek a történelmi szükségleteknek a jóvoltából kapcsolja össze az ember mai gyakorlati tevékenységében a múltat és a jövőt egyetlen törvényszerű folyamattá. Ilyen értelemben mondjuk, hogy az ember a történelem szubjektuma. A marxizmus abban találja meg az objektív szükségszerűség és a szubjektív törekvés összhangját, hogy az emberek tevékenységének tekinti a történelmet. Ezzel lép túl a fatalizmuson s válik mozgósító, tudornányos elméletté.

Raymond Aron a *Fin de l'âge ideologique?* című munkájában a marxizmust fatalista elméleti rendszerként értelmezi és bírálja, amely — úgymond — az embert a történelmi szükségszerűség eszközének te-

kinti. Ez a beállítás azonban egyáltalán nem vonatkoztatható az alkotó marxizmusra. Ismeretes, hogy a II. Internacionálé „ortodox marxista” teoretikusai értelmezték a determinizmust fatalista módon, a gazdasági törvények automatizmusaként. Az ilyenszerű felfogások kommunista teoretikusok munkáiba is beszivárogtak és a forradalom utáni stabilizálódással párhuzamosan megszilárdultak. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a marxizmus-leninizmus dogmatikus torzításai nyomán ez a történelemszemlélet uralkodó helyzethez jutott. Ebben a felfogásban a dialektika törvényei nem csupán a történelmi fejlődés általános irányát, hanem konkrét formáit is meghatározzák. Különös módon fonódott össze ebben a társadalmi törvények fetiszizált értelmezése a lángész megváltó szerepébe vetett hittel. Mindez azonban semmiképpen sem azonosítható Marx, Engels és Lenin történelemfelfogásával. A történelmi fatalizmust a maga idején Antonio Gramsci is bírálta. Hangsúlyozta, hogy a fatalizmus nem intellektuális tévedés, hanem a népi tudat történelmileg meghatározott, történelmileg tökéletlen formája.

A történelem fatalista bálványozása ellen foglalt állást Lukács György is *Osztálytudat* című írásában — még 1920-ban. Engels híres Feuerbach-tanulmányában kifejtett történetfelfogásából kiindulva Lukács bizonyítja, hogy a történelem tudatosan cselekvő emberek alkotása, s rámutat arra, hogy természetesen nem abban az értelemben van ez így, hogy a történelmi folyamat minden mozzanata előre megfontolt és átgondolt fellépés eredménye; idézi Marxot, aki az emberek történelemalkító tevékenységéről szólva így fogalmaz: „Nem tudják ezt, de csinálják”³. E tétellel kapcsolatban fogalmazza meg Lukács az osztálytudat tartalmát: „Ha a tudatot a társadalom egészére vonatkoztatjuk, megismerhetővé válnak azok a gondolatok és érzelmek, amelyekkel meghatározott élethelyzetben akkor rendelkez-nének az emberek, ha *tökéletesen meg tudnák ragadni* e helyzetet is és a belőle következő érdeküket is, mind a közvetlen vonatkozásában, mindpedig az egész társadalom — ezen érdekeknek megfelelő — felépítésének vonatkozásában: megismerhetővé válnának tehát az objektív helyzetüknek megfelelő gondolatok, érzelmek stb. Az ilyen élethelyzetek száma egyetlen társadalomban sem korlátlan. Ha beható részkutatások segítségével tipológiájuk finomítható is, mégis csupán néhány olyan, egymástól világosan különböző alaptípusról lehet szó, melyek lényegét az ember termelési folyamaton belüli helyzetének tipológiája határozza meg. Az osztálytudat mármint az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon *hozzárendelünk* a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ — innen ismerhető meg —, nem pedig az egyének gondolkodásától stb.”⁴.

³ Marx-Engels, *Művei*, 23. köt., 76.

⁴ Lukács György, *Történelem és osztálytudat*, Magvető Kiadó, 1971, 277—278.

A marxi-lenini történet szemlélet szerint az emberek társadalmi tudata a társadalmi viszonyok fejlődésének a terméke, pontosabban fogalmazva, e fejlődésnek, a szükségletek és kielégítési módjaik történetének és az e módoknak megfelelő társadalmi rendszerek történetének egyik vetülete. Az emberi tudat tehát, amely a gyakorlati tevékenység fejlődésének aspektusa, egyben annak gondolati leképzése, intellektuális újraalkotása, tükröződése. Az emberi gondolkodás, a tudat tényleges tárgya és tartalma az ember gyakorlati tevékenysége. A társadalmi tudat embereknek más emberekkel és a „nem-emberivel“, vagyis a természettel való gyakorlati, aktív érintkezésére vonatkozó vélekedései, illúziói és főleg ismeretei. A tudat nem fekszik túl a valóságos történelmi fejlődésen. Ugyanakkor a tudatnak alapvető jellemzője, hogy társadalmilag elterjedt világról alkotott felfogás, elképzelés, annak különböző eszközökkel történő megelevenítése, amelyhez az emberek társadalmi gyakorlatukban jutnak el, s amely aktív magatartási normává alakul át. Az egymagában vett egyes gondolkodó egyéni tudattartalma nem alkotóeleme a társadalmi tudatnak: az a társadalmi tudat részévé, vagyis a történeti ember valóság-aspektusává csak akkor válhat, ha elterjedt, ha sok ember, egy meghatározott emberközösség sajátjává válik.

A „személyes tudat“ és a „társadalmi tudat“ közötti különbséget jól jellemezhetjük, ha általánosítjuk Gramsci megjegyzését, amely hangsúlyozza a „filozófia története“ és a „filozófusok története“ közti különbséget. „Egy kor története nem egyik vagy másik filozófusnak, egyik vagy másik értelmiségi csoportnak, a néptömegek egyes nagyobb egységeinek a filozófiája, hanem mindazon elemek kombinációja, amely egy meghatározott irányba kulminál, kollektív cselekvési normává válik, azaz konkrét és teljes (integráns) »történelemmé« lesz“⁵.

A társadalmi tudat a társadalomban létező, az emberek társadalmi létét, anyagi életfeltételeit tükröző eszméknek, elméleteknek, nézeteknek, véleményeknek, érzéseknek, hangulatoknak, szokásoknak, hagyományoknak az összessége.

Nem állja meg a helyét az az értelmezés, amely szerint a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának kérdése a társadalomra vonatkoztatva konkrétizálja a filozófia alapkérdését. A lét-tudat viszony sajátosan jelentkezik, ha a társadalmi létről és a társadalmi tudatról beszélünk. Hiszen nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a társadalmi lét jegyei között nemcsak „lét“ hanem „tudat“ jellegű elemek is vannak, másrészt a „társadalmi tudat“ kategóriája sem tisztán „tudat“-elemeket tartalmaz, hanem bőségesen találunk benne „lét“-mozzanatokot is. Ez azonban semmit sem lazít a felfogás materialista mivoltán; minthogy a

⁵ Antonio Gramsci, *Marxizmus, kultúra, művészet*, Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó, 1965, 44.

szóban forgó jegyek között is nyilvánvaló a „lét“-jegyek elsődlegessége a „tudat“-jegyekhez való viszonyukban, világos a válasz az alapvető kérdésre, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak elismerni.

Struktúráját tekintve a társadalmi tudat nem egynemű, hanem különféle jelenségeket foglal magában, kezdve az élményektől, hangulatoktól, egészen a társadalmi élet lényegére, a társadalmi fejlődés irányára magyarázatot adó elméletekig. Egyesek spontánul alakulnak ki és a társadalmi lét zavarosan tükröződik bennük, másokat tudatosan alkot meg az emberek egy külön csoportja, világosan és többé-kevésbé rendszerezetten megfogalmazott formában.

A marxizmus-leninizmus rámutat arra a distanciára, amely elválasztja az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól.

Közismert, hogy a marxizmus-leninizmus a társadalmi tudatot két különböző területre, két szintre osztja: ezek az ideológia — a fogalmi igénnyel konstituálódó társadalmi tudatformák — és a társadalmi psziché. A továbbiakban ennek a két elemnek a mibenlétére és szerepére vetünk röviden pillantást, a sokrétű problematika teljes átfogására irányuló szándék nélkül.

*

Az ideológia meghatározása kérdésében a marxisták között is, de különösen a marxisták és nem-marxisták között ma is vita folyik. Az ideológia meghatározásának problematikája szorosan kapcsolódik a marxizmus-leninizmus képviselőinek a polgári szociológia napjainkban divatos ún. „dezideologizálódás“-elmélete elleni harcához. A burzsoá gondolkodóknak a dezideologizálódás-ról szóló tétele végső fokon a marxizmus-lenini ideológia gyengítésére, befolyásának csökkentésére irányul⁶.

Az ideológia meghatározása kapcsán a különböző vélemények lényegében három szempontból történő megközelítésben csoportosulnak, ezek a genetikai, a strukturális és a funkcionális felfogás.

⁶ A témának igen gazdag irodalma van a szocialista országokban, köztük hazánkban is. Ilyenek például Tudor Bugnariu, *Intruirea marxismului asupra gândirii filozofice contemporane*, a *Marxismul și contemporaneitatea* c. kötetben, București, Editura politică, 1968; Petre Berar, *Ideologie, știință și umanism în concepția lui Marx*, uo.; Nicolae Kallós, *Conștiința politică*, Editura științifică, București, 1968; Kallós Miklós — Călina Mare, *Ideologia és tudomány*, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972; a *Ce este filozofia?*, București, Editura științifică, 1970. gyűjteményben foglalt tanulmányok; R. M. Szamszonov, *Szocialnaja psihika i ideologija*, Izdatyelsztvo Ajasztan, Jerevan, 1970; P. Konsztantinov, *Sociologie și ideologie*, a *Sociologie contemporană*, București, Editura politică, 1967. kötetben; Jerzy J. Wiatr, *Czy zmierzch ery ideologii?*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1968 — a könyv magyar nyelvű fordítása *Az „ideológia alkonya”?*, Kossuth Könyvkiadó, 1969; Sándor Pál, *Az ideológiáról*, Gondolat, 1972. Az említettek mellett még egy egész sor könyv, tanulmány jelent meg, amelyek érintik az ideológia fogalmát, a marxizmus-lenini ideológia tudományosságát és pártos voltát bizonyítják szélesebb összefüggésben.

A genetikai típusú meghatározásokban az ideológiát azáltal definiálják, hogy rámutatnak bizonyos körülményekre, amelyek keletkezését kísérik, vagy egyenesen annak feltételei. A strukturális típusú meghatározások az ítéletek (vagy ítéletrendszer) bizonyos sajátos osztályának elkülönítésével dolgoznak, amely ítéletek logikai struktúrájuknál vagy megismerési értéküknél fogva megkülönböztetik az ideológiát a nem-ideológiától. Végül a funkcionális meghatározásokban az ideológiát annak a funkciónak megjelölésével határolják körül, amelyet a társadalom, társadalmi csoportok vagy egyének számára ellát⁷.

A marxista teoretikusok jelentős része az ideológiának megközelítően azonos megfogalmazását vallja magáénak, amelyet Wiatr, említett könyvében, így foglal össze: „... az ideológiát úgy határozhatjuk meg, mint nézetek olyan viszonylag rendezett összességét, amelynek megkülönböztető jegyét a társadalmi csoport érdekeivel és törekvéseivel való funkcionális kapcsolat alkotja és amelybe a valóságot leíró és értékelő — az adott csoport történelmi tapasztalata és életfeltételei alapján keletkezett és elterjedt — eszmék, valamint belőlük levezetett cselekvési irányelvek tartoznak⁸.”

Az ideológiának három funkcióját, vagy még lazábban fogalmazva három aspektusát különböztethetjük meg. Ezek egymástól el nem választhatók, egyetlen egészet alkotnak, egymásba átmennek, egymást kiegészítik, egymást áthatják. Ezeket a következőképpen lehet megfogalmazni: a) megismerés, a valóság visszatükrözésének aspektusa; b) visszaható, átalakító funkció — igen széles értelmezéssel etikai aspektus; c) a gyönyörködtetés aspektusa, ami azonosítható a szükségletkielégítési funkcióval.

Az ideológia szélesebb értelemben vett kategóriájának legjelentősebb és legaktívabb része a politikai ideológia. Ez — mivel az osztályok közötti viszonyokat közvetlenül érinti, s meghatározza az állami berendezkedés formáit, illetve az állami szervek és intézmények tevékenységének tartalmát — közvetlen hatást gyakorol az emberek társadalmi életére, a dolgok állására a társadalomban. A politikai ideológia egyszersmind elméletileg értelmezett, rendszerezett formában tükrözi az illető osztály alapvető érdekeit, s ugyanakkor meghatározza az osztály akcióprogramját, az osztályharc céljait, formáit és összehangoltságot, szervezetséget visz ebbe a harcba.

Mivel a politikai ideológia minden más ideológiai formánál közelebb áll a gazdasághoz, s azt a legkoncentráltabb formában tükrözi, összekötő, közvetítő láncszemet tölt be a gazdasági alap és az ideológiai felépítmény többi tudatformái között, aminek folytán a politikai ideológia hatása szükségképpen megmutatkozik a felépítmény többi elemén, a társadalmi tudat egyéb formáin, mintegy áthatja azokat, általános eszmei irá-

⁷ Jerzy J. Wiatr, „Az ideológia alkonya“?, Kossuth Könyvkiadó, 1969, 62—70.

⁸ I.m., 89.

nyultságot nyújt számukra. Éppen ebből következik, hogy a politika a társadalmi viszonyok egyik univerzális, mindent átfogó formája.

Az ideológiai tudás alapvető jellemzője — s éppen ebben különbözik a nem-ideológikus tudástól, például a természettudománytól —, hogy nem egységes az egész társadalom számára. A társadalomra vonatkozó ismeretek jelentős része partikuláris tapasztalatok, amelyek nem az egész emberiség sajátjai, s az ideológia ezeket ugyancsak partikuláris és nem általános emberi érdekek perspektívájából rendszerezi. Az ideológia e differenciálódásának alapja tehát a társadalmi érdekek differenciálódása, vagyis a társadalom osztály- és csoportkonfliktusok általi szétszakított-sága. A marxizmus-leninizmus értelmezésében az egymással antagonisztikus ellentmondásban álló osztályok (csoportok) létezésének feltételei között fellelhető ideológiák egyértelműen osztálymeghatározottságúak. De az osztályérdek és osztálytapasztalat — ha döntő is — nem az egyetlen tényező, amely megkülönbözteti a megismerés perspektíváit és az ismeretek kiválogatásának kritériumait. Ilyen szerepet játszhatnak például a különböző társadalmaknak mint totalitásnak eltérő történelmi útjai, a civilizáció különböző körei és így tovább.

Ahhoz, hogy az ideológia osztálymeghatározottsága helyett, a társadalomra vonatkozó egységes és az egész társadalom által elfogadott tudáshoz eljussunk, az út a társadalmi struktúra átalakításán keresztül, az érdek-konfliktusok, az osztályok és nemzetek közötti antagonizmus megszüntetésén keresztül vezet. Ez azonban nem automatikusan valósul meg. Az emberiség történetében általában egy konkrét társadalmi erő, egy osztály indítja meg a harcot, amely megfelel az egész társadalom, vagy legalábbis túlnyomó többsége érdekeinek. Ez rendszerint az az osztály, amely úgy helyezkedik el a társadalmi struktúrában, hogy érdekeinek érvényre juttatására csak a kor legélesebb konfliktusainak megoldása vagy megszüntetése révén kerülhet sor. Mint Antonio Gramsci írja, minden társadalmi csoportnak „saját »hagyománya«, saját »múltja« van, azt az egyetlen és teljes múltnak tekinti. Az a csoport, amely megérti és helyesen értékeli ezeket az összes »múltakat«, és meg tudja ragadni bennük a valóságos fejlődés vonalát, amely ugyan tartalmaz ellentmondásokat, de ezeken felül lehet kerekedni, — ez a csoport »kevesebb hibát« követ el és több »pozitív« elemet talál, amelyet emelőként fel tud használni új történelemalakításhoz»⁹.

Korunkban a munkásosztályé a megismerésnek ez az össztársadalmi perspektívája — amely lehetőséget nyújt a társadalmi viszonyokat bemutató legteljesebb kép kialakításához, ahhoz, hogy sokoldalúan vizsgáljuk ezeket a viszonyokat és maximálisan megközelítsük a társadalomra vonatkozó objektív ismereteket —, mivel a munkásosztály a legelnyomottabb osztály a tőkés társadalomban, az utolsó olyan társadalomban, amelyben strukturális osztály-konfliktusok vannak, s a munkásosztály a hordozója az új, a szocialista gazdasági-társadalmi alakulat meg-

⁹ Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Opera di Antonio Gramsci. 2. köt., Torino, 1949, 222.

teremtése feltételeinek. Az ő tapasztalatai és érdekei adják meg ezt a perspektívát, ugyanis — amint a *Komunista kiáltványban* olvassuk — „A proletárok csak úgy hódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszűntetik a maguk eddigi elsajátítási módját és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot... A proletariátus, a mai társadalom legalsó rétege, nem emelkedhet fel, nem egyenesedhet ki anélkül, hogy levegőbe ne röptse a hivatalos társadalmat alkotó rétegek fölé emelkedő egész felépítményét“¹⁰. A proletariátus e történelmi helyzetéből következik — mivel tapasztalataiban és érdekeiben mint gyűjtőlelencsében összegyűlnek a társadalom, mint totalitás tapasztalatai és érdekei —, hogy „minél ki-méletlenebbül és elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább összhangban áll a munkások érdekeivel és törekvéseivel“¹¹.

Mint az előzőekben már szó volt róla: a társadalmi megismerés általában csak akkor lehet tudományos és igaz, ha annak az osztálynak az ideológiája, amely az adott pillanatban a legátfogóbb társadalmi érdekeket képviseli. Nincs ellentmondás általában az ideológia és a tudomány között; csak a racionális megismerés és azon osztály érdekei között van ellentét, amely konfliktusban van a társadalommal.

A marxizmus-leninizmus mint a munkásosztály tudományos ideológiája szervesen egyesíti magában a tudományos tárgyilagosságot és pártosságot; tudományos következetességgel, pontossággal jár el éppen azért, mert ezzel annak az osztálynak az érdekeit szolgálja, amelynek harca egybevág a történelem előrehaladó mozgásával. Így tehát a marxizmus pártossága szervesen következik a történelmi megismerés törvényéből; a társadalmi folyamat objektív elemzése feltételezi e folyamat dialektikájának felismerését, fejlődési irányának megértését, azoknak a reális osztályerőknek a tisztázását, amelyek meghatározzák ezt a folyamatot. A történelmi megismerés logikája megköveteli a marxista-leninista pártosságot és feltárja az ún. „értékmentes“ leírás, az objektivisták empirizmus osztálytartalmát. Erre mutat rá Lenin *A narodnyikság gazdasági tartalma* című munkájában: „Az objektivista a mindenkori történelmi folyamat szükségszerűségéről beszél; a materialista pontosan megállapítja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulatról van szó, és milyen antagonisztikus viszonyok következnek belőle. Az objektivista, amikor az bizonyítja, hogy a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik a tények védelmezőjének álláspontjára; a materialista feltárja az osztályellentéteket és ezzel meghatározza álláspontját... A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál, és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza... A materializmus, hogy úgy mondjuk, ma-

¹⁰ Marx-Engels, *Művei*, 4. köt., 1959, 451.

¹¹ Engels, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia csődje*, Marx-Engels, *Művei*, 1970, 21. köt., 293.

gába foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk¹².

A szocialista ideológia szerepe a maga teljességében, s mindinkább növekvő mértékben a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában bontakozik ki. Éppen ennek a jegyében hangsúlyozta a Román Kommunista Párt főtitkára: „Pártunk abból indult ki, hogy az állandó politikai-ideológiai, szocialista nevelési munka objektív szükségesség a szocializmus és a kommunizmus építésének egész időszakában, egyik alapvető összetevője az új társadalom megteremtési folyamatának¹³.

A szocializmus-kommunizmus építése tehát az ideológia szerepét illetően olyan lépést valósít meg, amely maga is fordulat a történelemben. Megszünteti nemcsak a birtokos osztályok monopóliumát vagy privilégiumát — a tulajdonviszonyok alapján — a politikai pozíciók megszerzése terén, nem csupán az állam gazdáiként vezeti a munkásokat a parasztokat a politikai színpadára, nemcsak új típusú kötelékeket teremt ezek között az osztályok és az értelmiségi igazgatási apparátus között, hanem mélyreható kulturális forradalom megvalósításával lehetőséget nyújt a tömegeknek a politikai életben való tudatos részvételre, s a termelési eszközök társadalmi tulajdonba való vételével kezükbe adja a cselekvés eszközeit is. A tömegek tudatos politikai aktivitása így módon beleépül magába a szocializmus politikai rendszerébe, olyan tulajdonságként, amely e rendszer természetéből következik.

Mindez pedig azért, mert a marx-lenini tudományos ideológia, amely a szocialista-kommunista társadalom jellemző tudata, a szocialista-kommunista építés elméleti programja. A marxizmus-leninizmus ideológiája nemcsak a gyakorlat kiegészítője, megerősítője vagy éppen valamilyen apológiája. Ellenkezőleg, az ideológia meghatározott célkitűzései nyernek megvalósulást a gyakorlat szférájában; a társadalomról szóló elméleti gondolkodás maga is cselekvési forma, a társadalmi-politikai gyakorlat formája. Az ideológiai tényező szerepe a szocialista társadalmi-politikai életben úgy jelentkezik, hogy a cselekvés maga a felfogott tudás, s legfőbb megtestesítője a marx-lenini forradalmi párt.

A társadalmi tudatnak egy másik alkotórésze a társadalmi psziché. Ez pedig az emberekben mindennapi életük folyamán spontánul kialakuló, társadalmi létüket tükröző érzelmeknek, törekvéseknek, képzetek-

¹² Lenin, *Összes Művei*, 1. köt., 388—389.

¹³ Nicolae Ceaușescu, *Előadói beszéd az RKP Programjáról az ideológiai tevékenység javítására, az általános ismereti színvonal emelésére és a tömegek szocialista nevelésére, valamint társadalmi viszonyainknak a szocialista és kommunista etika és méltányosság elveire való alapozására*, Politikai Könyvkiadó, București, 1971, 14.

nek, szokásoknak, gondolatoknak, hangulatoknak az összességét jelenti. A társadalom pszichológiájának jellemző vonása, hogy közvetlenül tükrözi az emberek életfeltételeit, s ez a tükrözés spontán, véletlenszerű, nem képes kifejezni az emberek anyagi viszonyainak lényegét, az őket meghatározó okokat, változásuk irányát.

Világos viszont, hogy az embert a történelem alakításában — egy adott determináltság keretén belül — nemcsak az illető osztály ideológiájában megfogalmazott célok, elvek vezetik, hanem nem kis mértékben befolyásolják fiziológiai-biológiai adottságai is, valamint pszichológiai tulajdonságainak az a komplexuma, amely annak a közösségnek a struktúrájából, anyagi és szellemi kultúrájából fakadó hatásokból ered, amelyben az egyén nevelkedett és amelyben részt vesz. A személyiség tehát egyszersmind tartalmazza a szocializálás folyamatában kialakult és megszilárdult vonásokat is. A marxizmus felfogásában az ember, a valóságos testi, szellemi, társadalmi mivoltában létező ember a szubjektum, a megismerés, az értékelés, a gyakorlat stb. alanya egyaránt. Marx álláspontja szerint az objektum és szubjektum viszonya mindenekelőtt tárgyi-gyakorlati viszony és csak mint ennek a tárgyi-gyakorlati viszonynak egyik oldala, mozzanata, megnyilvánulása lehet megismerő viszony is. A marxizmus azért juthatott el az anyag és tudat, a társadalmi lét és a társadalmi tudat tudományos felfogásához, mert kiindulópontnak nem a szellem és a természet, az elvont tudat és az elvont anyag közötti viszonyt teszi meg, hanem az ember és a természet, az ember és a társadalom reális, valóságos, gyakorlati viszonyát. A marxizmus az embert mint valóságos, tárgyi, természeti és cselekvő lényt tételezi a természettel és a társadalommal való kapcsolatban. Az objektum-szubjektum viszonya nem abszolút szembenállás. Az ember azért tárgyi, természeti és társadalmi lény, mert maga is a természet, a társadalom része. Eleve egységben van a társadalommal és a természettel, az ember a természetből emelkedik ki s annak mindvégig része marad, de létezésében, tevékenységében a társadalmi viszonyok az elsődlegesek.

Az ember, mint nembeliség megértésének — szakkörökben általánosan elfogadott — sarkköve Marxnak az a híres tétele, amely szerint „... az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”¹⁴. Ebből a tételből — amelyre azonban nem lehet leredukálni az ember nembeli lényegét — világosan kitűnik, hogy a személyiséget nem elszigetelt egyediségnek, hanem társadalmi lénynek kell tekintenünk, hogy a történelemalkotás során nem az egyes személyiség szerepe a meghatározó, hanem az ember a *nem* fogalmában. Hiszen arról van szó, hogy az ember mint nem esik egybe a társadalmi viszonyok összességével, a társadalommal. A társadalom története az ember története. Marx felfogásában a társadalom lényege az emberi viszonyok — tevékenység-kapcsolatok és eredményei — kölcsönhatásának a struktúrája és folyamata, azaz a társadalom lényege az emberi viszonyok történetisége. Ebben — de csak ebben

¹⁴ Marx, *Tézisek Feuerbachról*, Marx—Engels, *Művei*, 3. köt., 1960, 6.

— az összefüggésben a társadalom lényege azonos az emberiség története fogalmával.

A társadalom és az egyes egyedek számtani összessége, az „emberi lényeg” és a „konkrét személyiség” nem azonosak, sőt a mindennapos tapasztalatban ellentétékként lépnek fel. A személyiség a társadalmat tevékenysége határának, keretének tekintti, a személyes szférát olyasvalaminek, ami csak hozzá tartozik, ami őt megkülönbözteti a többiektől.

Mindezzel persze a marxizmus nem tagadja az individuuum létezését és szerepét. Marx megállapítása szerint „az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története”¹⁵. A személyiség azonban nem absztrakció, csak meghatározott társadalmi viszonyok összefüggésében értelmezhető. A termelőerők szintje meghatározta termelési viszonyok (jellegük és formájuk) magukban hordozzák a társadalmi munkamegosztás konkrét formáit, s megszabják a társadalom osztályszerkezetét, az osztályviszonyok pedig éppen ezt a keretet adják, amelyben — mint közvetlen környezetben — az egyén elhelyezkedik.

De az egyénnek mint személyiségnek a tulajdonságait nem meríti ki az osztály-hovatartozás, noha ez a leglényegesebb determinánsa. Minden egyes ember partikuláris egyed, de a nembeliség az, amiből a konkrét egyed viselkedése, tevékenysége levezethető, nem pedig fordítva.

Az ember tehát bio-, pszicho- és szociogén elemek szintézise alapján létezik. A történelmi-társadalmi folyamat alakítása szempontjából az ún. szociális személyiség játssza a döntő szerepet. Azaz az egyén azon tartós tulajdonságainak komplexuma, amelyek befolyásolják magatartását, biológiai és pszichológiai tulajdonságainak bázisán épülnek fel, s azoknak a közösségeknek a struktúrájából erednek, amelyekben az egyén nevelkedett és amelyekben részt vesz. Kialakulásában a döntő a szocializálás folyamata, amely az újszülött biológiai szervezetét a társadalmi és kulturális élet aktív résztvevőjévé alakítja át. Ebben a folyamatban a nevelő hatást gyakorló társadalmi környezet számos értéket és értékrendet olt be az emberbe. Közéjük tartozik egyebek mellett a személyiség világnézeti, ideológiai és kulturális eszménye. Fontos szociogén alkotóelem a közösségekben ellátott társadalmi szerepek együttese. Meg szokták különböztetni a szubjektív ént, azaz az embereknek saját személyükről alkotott elképzelését, illetve a visszatükrözött ént, amikor is ezt az elképzelést a mások által róluk alkotott véleményekből rekonstruálják.

A személyiség sajátos egyedisége és megismételhetetlensége lényegében a differenciált társadalmi hatások és azok meg nem ismételtető összefonódásának az eredménye. Az ember tevékenysége, történelmet „csináló” működése objektíve determinált (ember-természet, ember-gyakorlati és elméleti tevékenységének tárgyai, ember-társadalom). Ez a „háromrétű” determinációs folyamat végeredményben a személyiség-társadalom reláción át érvényesül, és a többi összefüggést is ez a reláció közvetíti. A társadalom és az egyén viszonya dialektikus — kölcsönös

¹⁵ Marx 1846. december 28-i levele Annyenkovnak, Marx—Engels, *Válogatott művek*, II. köt., 1963, 407.

függőség és kölcsönös befolyás —, ez azonban nem érinti a társadalom genetikus elsődlegességét. Ugyanakkor nem valamilyen merev összekapcsolódást kell feltételezni. Az objektum-szobjektum gyakorlati viszonya sohasem lezárt. Az objektum elsődlegessége mellett feltétlenül számolni kell azzal, hogy az emberi tevékenység nem egyszerűen közvetítő láncszem az objektum és a szobjektum viszonyában, hanem olyan jelenség, amelyben ez a viszony egyáltalán létrejöhet, létezhet és kifejeződhet; a történelem menetének objektív körülményein kívül vannak olyan szobjektív mozzanatok is, amelyeknek társadalmi eredete végső soron a társadalmi alapokban keresendő, de amelyek viszonylagos önállóságra tesznek szert.

A marxizmus, amikor a történelemalkotás összefüggésében az objektum-szobjektum kapcsolatát vizsgálja, megkülönbözteti (de nem szakítja el egymástól) a szobjektum és a személyiség fogalmát. Az egyén szobjektum, de egyúttal személyiség is (bár ez nem mindig áll fenn). A szobjektum lényege az általa létrehozott objektumhoz való viszonyban határozható meg. A szobjektum legfontosabb tulajdonsága, hogy tevékenysége során tudatosan létrehoz objektumokat. A környező világot szükségleteinek megfelelően és azok kielégítése céljából átalakítja, ezzel egyszerűsödik önmagát is létrehozza és formálja.

A személyiséget meghatározó tényező, az embernek ama tevékenysége, amelynek során a tárgyakkal kapcsolatba kerülve az emberekkel is kapcsolatba kerül, a tevékenység tehát egy bizonyos vonatkozásban emberek közötti viszony. Ilyenformán minden emberi tevékenység egyúttal magatartás, nem csupán technikai-tárgyi eredményessége, hanem emberekre, közösségekre, az egész társadalomra gyakorolt hatása, a társadalmi elvárások, ideológiai, erkölcsi, világnézeti követelmények oldaláról is értelmezhető. Éppen ez a mozzanat fejezi ki azt, hogy tevékenységében az ember nem csupán mint szobjektum, hanem mint személyiség is kinyilvánítja lényegét.

Mindebből következik, hogy a szobjektum és a személyiség szorosan összefüggő fogalmak. Egybeesésük azonban nem abszolút. A személyiség mindig egyéniség, de nem minden egyéniség válik személyiséggé¹⁶.

¹⁶ Az ember és a társadalom, a szobjektum és a személyiség értelmezésének szerepe vizsgálatának rendkívül gazdag, marxista alapvetésű irodalma van. Ezek a munkák pszichológiai és filozófiai megközelítésben tárgyalják a kérdést. Csak egy párat említünk meg közülük: M. Ralea — T. Herseni, *Introducere în psihologia socială*, Editura științifică, București, 1966; S. L. Rubinstein, *Existență și conștiință*, Editura științifică, București, 1962; Sz. L. Rubinstein, *Az általános pszichológia alapjai*, I—II. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964; B. T. Malisev, *Cselovecseszkaja licnoszty i jejo projavlenyija*, Izdatyelsztvo MGU, 1964; V. A. Lektorszkij, *Problema szobjekta i objekta v klasszicseszkoj i szovremennoj burzsuačnoj filozofii*, Moszkva, 1965; *Studii de sociologie și psihologie socială. Culegere de studii*, sub redacția lui Petru Berar și Petre Pânzaru, Editura politică, București, 1968; B. F. Porsnyev, *Szocialnaja psihologija i isztorija*, Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1966; Hans Hiebsch — Manfred Vorwerg, *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába*, Kossuth Könyvkiadó, 1967; I. Sz. Kon, *Az én a társadalomban*, Kossuth Könyvkiadó, 1969; Adam Schaff, *Marxizmus és egyén*, Kossuth Könyvkiadó, 1968; Farkas Endre, *Szabadság és*

Marx az egyes ember jelölésére leggyakrabban az *individuum* (egyén) fogalmát használta. Ez a fogalom Marxnál három elemből áll, amelyek az *individuumot* egységükben jellemzik. Így az *individuum*, az egyes ember: biológiai lény; társadalmi-tevékeny lény; a többi *individuumoktól*, az emberi közösségtől „különálló“ lény. Az *individuum* tehát nem az ember egyik vagy másik oldala, hanem maga az egyes ember összes tulajdonságaival egyetemben. A bonyolult fogalomrendszer könnyebb megértéséért az *individuumnak* eme tulajdonságait szokták külön terminusokkal jelölni. Az *egyed* az *individuum* biológiai-természeti vonásainak kiemelésére szolgál (de az emberben „tisztá“ biológiai nem létezik, így ezek a vonások valójában „bioszociálisok“). Az *individualitás* (*egyéniség*) fogalma az *individuum* „különállását“, specifikus minőségét jelöli. A *személyiség* megjelölés az *individuum* társadalmi-tevékeny jellegét domborítja ki.

Nincs *egyéniség* partikulációs motiváció nélkül, és nincs olyan *egyed* sem, aki sohasem emelkedett volna valamilyen formában, többé-kevésbé saját partikularitása fölé. Az *individualitás* fejlődés, az *individualitás* az *egyéniségnek* *személyiséggé* (a marxi értelemben használt *individuummá*) válása, a *személyiség* pedig az az *egyéniség*, aki számára tudatosan tárgy a saját élete, mert tudatosan nembeli lény. A *személyiséggé* válás folyamata lényegében a társadalmi viszonyok szubjektívizálásának folyamata. Jellemző a *személyiségre* (mindig dinamikus jellegű), hogy totális rendszer, sajátos egész, ez pedig abból következik, hogy a társadalmi viszonyokat úgy foglalja magába, mint önmaga szerves részét. Ezeknek a viszonyoknak a természetétől függ, hogy az *egyén* képességei, saját tevékenységének eredményeként genetikus adottságaira és egymásra épülve kibontakozzanak s a *személyiség* sokoldalúan fejlődjék¹⁷.

Minden korban másként fejlődik, válik *individuummá*, azaz *személyiséggé* az *egyed*. Bármilyen azonban egy adott kor jellemző *személyisége* vagy *személyiség-eszménye*, minden esetben érvényes, hogy a *személyiség* sohasem befejezett, hanem állandó „levésben“ van. Ez pedig nem egyéb mint a *partikularitás-fölé-emelkedés* folyamata, az *egyéniség* *személyiséggé* „szintetizálásá“-nak a folyamata. Ez végbemegy a történelem valamennyi szakaszában, de attól függően, hogy az adott társadalom természete mennyiben járul hozzá az ember lényegi erői, a nembeli lényeg kibontakoztatásához, válhat az *egyén* a nembeli lényeg reprezentálójává. Ott azonban, ahol az elidegenedés döntő befolyással bír, a társadalom életében ez a folyamat nem bontakozik ki egyetemes érvénnyel. „A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati tevékenységtől. Éppen csak azáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy számára a saját élete, mert nem-

egyéniség, Kossuth Könyvkiadó, 1968; J. Ponomarjov, *Pszichikum és intuición*, Kossuth Könyvkiadó, 1968; Garai László, *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969; L. Sève, *Marxizmus és személyiségtudomány*, Kossuth Könyvkiadó, 1971.

¹⁷ A téma összefoglaló áttekintését ld. Lick József, *Személyiség és filozófia*, Kossuth Könyvkiadó, 1969.

beli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *existenciája* számára¹⁸ — írja Marx¹⁸.

Az ember számára különböző fokokon, szinteken válhat saját élete tudatosan tárggyá, vagyis csak különböző fokokon, szinteken lehet nem-beli lény. E tudatosság tartalmának felső határa mindig az a színvonal, melyre az emberi lényeg az adott társadalomban (annak viszonyai között) objektíve felfejlődött. Az alsó határa pedig az egyed partikularitása, mely a személyiségben sem szűnik meg egy percre sem. Annak, hogy minden ember „individuummá”, azaz személyiséggé válhassék, szükséges előfeltétele a munka elidegenedésének felszámolása, továbbá az olyan munkatípusok kiküszöbölése, melyek eleve nem, vagy csak korlátozott módon adnak lehetőséget az egyéni képesség kibontakoztatására.

A marxi-lenini felfogás szerint a szocialista-kommunista társadalomban válik lehetővé, hogy minden szubjektum személyiséggé váljon, hogy a szubjektumot a magáértvalóság, a nembeliség alapján való viszonyulás jellemezze. A szocializmus egyszersmind számunkravalóvá változtatja a valóságot, amennyiben lehetővé teszi, hogy adekvát, igaz ismereteket szerezzünk a világról és azt, hogy az emberek nembeliségüknek megfelelően, adekvátan cselekedjenek. A számunkravalóvá válás mindig folyamat. Az élet számunkravalósága (minden vonatkozásban), vagyis az értelmes élet, a fejlődés végtelen lehetőségét biztosítja, az ember maximális önkifejtését, sokoldalú fejlődését — önmaga állandó újjáalakítását —, nem pedig a befejezettség érzésével eltöltött lapos megelégedettséget és mindenféle problémától mentes egzisztálást. Ez az élet valósul meg a kommunista társadalomban, amely igazi történelem, új és új kérdések jelentkezésével, megoldásával, a saját állapotát mindig túllépő történelem¹⁹.

A kommunista társadalom teremti meg annak a feltételét, hogy a termelés-elosztás gyakorlatában megvalósuljon az ember eszköz és cél mivoltának az egysége, az egyéni és társadalmi érdek — természetesen nem minden ellentmondástól mentes — összhangjának érvényesülése.

A szocialista országok, köztük hazánk társadalmának a kommunizmus irányába végbemenő nagy történelmi átalakulása, a kommunista párt politikája igazolja a marxi-lenini tanítást a személyiség szabad és nembeli lényként való fejlődéséről. Ez domborodik ki az RKP 1972 júliusában tartott Országos Konferenciájának dokumentumaiban is. „Egyetlen pillanatra se feledjük: az ember mindenekelőtt — figyelmeztet a Jelentés. — Sokoldalú fejlesztése álljon pártunk minden tevékenységének homlokterében, legyen szocialista társadalmunk legfőbb célja²⁰.”

¹⁸ Marx, *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Kossuth Könyvkiadó, 1962, 50.

¹⁹ A probléma részletes kifejtését adja Heller Ágnes, *A mindennapi élet c. könyvében*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

²⁰ Nicolae Ceaușescu, *Jelentés a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján. 1972. július 19–21*, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 86.

A marxizmus a szubjektum, az egyéniség, a személyiség mibenlétének tisztázásával távolról sem jut arra a következtetésre, hogy a történelmi megismerés során egyszerűen az egyénből lehetne kiindulni. A kiindulópont az egyén és a társadalom bizonyos összefüggésben. Mégpedig nem egyszerűen csak arra korlátozva az összefüggést, hogy a társadalom „építőkövei“ az egyének. A marxista történelemszemlélet feltárja az egyéneket meghatározó törvényszerűségeket, nevezetesen az egyének (embercsoportok, amelyeknek az egyének szerves részei) érintkezési viszonyait, a történelmi folyamat valóságos determinációs kiinduló pontját, a társadalmi-gazdasági viszonyokat. (A marxi állásponttal teljesen azonos következtetésre jutott Lenin, aki nem egy művében — *Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?, A nemzetiség gazdasági tartalma* stb. — élesen bírálta a szubjektivistá szociológiát.) Ezzel az ember, az egyén nem szorul ki a történelemből, nem áll elő valamilyen „ember kontra történelem“ helyzet. De a marxi—lenini történetfilozófia elveti a történelmi voluntarizmust is, az egyén minden korlátozás nélküli és objektív tényezőktől független autonómiáját. Elismeri viszont, hogy az emberi tevékenység mindig társadalmilag meghatározott, de soha sincs egyértelműen előre eldöntve. Az embert és a társadalmat csak azonos szinten lehet egymáshoz viszonyítani. Az ember mint a történelem terméke, tudatos választás alapján kialakított módon és eszközökkel formálja a társadalmat, „csinálja“ a történelmet.

A tudatos történelemalkotásban az egyedet, valamint a társadalmi közösséget olyan pszichikai tényezők is befolyásolják mint az emocionális élmények különböző fajtái, az indulat (rohamosan és hevesen lejátszódó érzelmi folyamat, amely a cselekvés tudati, akarati ellenőrzésének nem engedelmessé kirobbanást eredményezhet), a szenvedély (olyan erős, állandó, tartós érzelem, amely az egész egyént áthatja, s végeredményben az emocionális és akarati mozzanat egysége, a törekvés túlsúlyban van benne az érzés felett). „A szenvedély passzió — írja Marx —, az embernek tárgya után energikusan törekvő lényegi ereje“²¹. Az emocionális képződményekhez tartozik a hangulat is, a személyiség általános emocionális állapotát fejezi ki, amely összes megnyilvánulásainak szerkezetében kifejezésre jut²².

Fontos szerepet játszik az emberek történelmet formáló tevékenységében a beállítottság, a szociális attitűd. Ez még nem nyílt viselkedés, hanem annak pszichikai háttere. Az attitűd érzelmi, gondolati és viselkedési összetevői egymáshoz igazodnak az értékelés minőségében és fokában.

Az emberi közösségekben, a társadalmi psziché különböző jelentkezési formáiban kifejezve, nagy szerepet játszik a „mi“ és az „ők“ képze, a valamilyen közösséghez tartozás, illetve a másoktól való elkülönülés érzete (az elsődleges az „én“ és a „te“ megkülönböztetésének tudatahoz

²¹ Marx, *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Kossuth Könyvkiadó, 1962, 109.

²² Részletes leírásukat ld. Sz. L. Rubinstein, *Az általános pszichológia alapjai*, II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 762—778.

képest). Kihatása messzemenően befolyásolja a társadalmi-politikai-kulturális tevékenységet. Nem véletlen tehát az, hogy a marxizmus megalapítói számtalanszor felhívták a figyelmet a pszichikai momentumok szerepére a társadalmi cselekvés területén. Így Lenin különösen a *Mi a teendő?* című művében részletesen foglalkozott a társadalmi pszichológia mint az ösztönösség jelentkezési formájának kérdésével. A társadalmi pszichét és az ideológiát mint az ösztönösség, illetve a tudatosság ellentétpárt kezelte, anélkül persze, hogy a kettő között kizárólagosságot jelentő, mindenféle kölcsönhatást teljesen kizáró választóvonalat húzott volna. Ugyanakkor nem győzte hangsúlyozni a tudatosság, a munkásosztály osztályöntudata jelentőségét az ösztönösséggel szemben. A szocialista tudatosság bevitele és uralkodóvá tétele az ösztönös munkásmozgalmába, alapvető feltétele a szocialista forradalom győzelmének, a kommunista társadalom megteremtésének. Éppen ezért hangsúlyozta Lenin és nyomában a nemzetközi kommunista mozgalom valamennyi kiemelkedő teoretikusa és vezetője, hogy „... az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet”²³. Mind Marx, mind Lenin ismételten figyelmeztettek arra a veszélyre, amit a forradalom számára rejteget minden olyan kísérlet, amely a proletariátus osztálytudatát a pszichológiai tudatállapotával cseréli fel, amely a pszichológiai adottságok szintjére szállítja le a proletariátus osztálytudatát.

Az előzőekből kitűnik, hogy a tudatos — s ezen belül mindenképp az ideológiai — és a pszichikai tényezők a társadalmi tudat viszonylagos önállósága és a társadalmi létre való visszahatása adta keretben, az emberek cselekvésén keresztül együttesen gyakorolnak befolyást a történelem szakadatlan mozgásában. A nagyobb szerep a tudatos, az ideológiai mozzanatra hárul. Ezért van olyan nagy jelentősége a Román Kommunista Párt arra irányuló erőfeszítéseinek, intézkedéseinek, hogy megjavítsa és kiszélesítse a politikai-ideológiai, nevelő tevékenységet.

A marxi-lenini ideológia — nem csupán az új társadalom megvalósításának útját kijelölő iránytű, hanem egyben a nevelés fegyvere, amely szocialista eszmeiséggel telíti a társadalom pszichológiai rétegét is. Így a társadalmi tudathoz tartozó két szféra azonos irányban hat, meggyorsítva a kommunizmus építése megvalósításának történelmi folyamatát.

ROLUL FACTORULUI IDEOLOGIC ȘI AL PSIHCULUI SOCIAL ÎN ISTORIE (R e z u m a t)

Bazîndu-se pe indicațiile clasiceilor marxism-leninismului, și utilizînd lucrările apărute în țara noastră, precum și în alte țări socialiste, studiul face o analiză rolului factorului conștient și al celui psihic, mai concret, rolului factorului ideologic și psihicului social în istorie. În problema interpretării esenței și rolului

²³ Lenin, *Összes Művei*, 6. köt., Kossuth Könyvkiadó, 1964, 23.

ideologiei, pornind de la discuțiile purtate pe această temă, autorul împărtășește acea definiție a ideologiei care în literatura marxistă contemporană se dovedește a fi general acceptată. Examinînd conținutul și rolul psihicului social, autorul face referiri la concepția marxistă asupra omului și asupra esenței umane, elucidează problema corelației și interacțiunii dintre subiect — obiect și precizează conținutul conceptelor de individ, personalitate, precum și esența idealului de personalitate. Punînd în evidență implicațiile specifice ale problematicii rolului activ al ideologiei, precum și ale perspectivelor dezvoltării multilaterale a personalității în condițiile societății socialiste, autorul analizează concret documentele Partidului Comunist Român, precum și experiența făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate în țara noastră, experiență care confirmă potențele imense proprii noii orînduirii.

РОЛЬ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА И ОБЩЕСТВЕННОЙ ПСИХИКИ В ИСТОРИИ

(Резюме)

Опираясь на указания классиков марксизма-ленинизма и используя работы, опубликованные в нашей стране и в других социалистических странах, автор анализирует роль сознательного и психического факторов, т.е. конкретнее, роль идеологического фактора и общественной психики в истории. По вопросу толкования сущности и роли идеологии, исходя из споров об этом сюжете, автор считает правильным то определение идеологии, которое является общепринятым в современной марксистской литературе. Рассматривая содержание и роль общественной психики, автор ссылается на марксистское воззрение на человека и человеческую сущность, выясняет вопрос соотношения и взаимодействия между субъектом и объектом и уточняет содержание понятий индивидуума и личности, а также сущности идеала личности. Выявляя специфические последствия проблематики активной роли идеологии, а также и перспектив разностороннего развития личности в условиях социалистического общества, автор конкретно анализирует документы Румынской коммунистической партии, а также и опыт строительства разносторонне развитого социалистического общества в нашей стране — опыт, подтверждающий огромные возможности развития нового строя.

THE ROLE OF THE IDEOLOGICAL FACTOR AND OF THE SOCIAL MOOD IN HISTORY

(Summary)

Based on the indications of the Marxist and Leninist classics and using works published in our country, as well as in other socialist countries, the paper makes an analysis of the role of the conscious and psychical factors, that is, the role of the ideological factor and of the social mood in history. In the problem of interpreting the essence and the role of ideology, starting from the discussions on this subject, the author agrees to that definition of ideology, which is generally accepted in the contemporary Marxist literature. Examining the content and the role of the social mood, the author quotes the Marxist conception on man and human essence, clarifies the problem of the correlation and interaction between subject—object and fixes on the content of the concept of individual, personality, as well as the essence of the ideal of personality. Emphasizing the specific implications of the problems raised by the active role of ideology, and the perspectives of the multilateral development of the personality in the socialist society, the author makes a concrete analysis of the Romanian Communist Party documents as well as of the experience of building the multilaterally developed socialist society in our country, an experience which confirms the immense potentialities of the new social order.

PREJUDECATA*

STELA MARICA

Provenit din latinescul *prejudicium* termenul a cunoscut numeroase, variate și uneori contradictorii accepțiuni. Pentru antici el desemna o judecată anticipată, un precedent, o judecată întemeiată pe hotărîri și experiențe anterioare și, de aceea, putea fi considerată drept un model. Printr-o absolutizare a experiențelor și hotărîrilor anterioare, termenul va ajunge să desemneze, mai târziu, pentru unii filozofi, pentru metafizicieni, cele mai înalte adevăruri. Cu timpul a dobîndit în engleză — sub pecetea teoriei empirice a cunoașterii — sensul unei judecări formate înaintea examinării și studierii convenite a faptelor, o judecată prematură sau pripită încărcată de o nuanță afectivă, care, în consecință, nu rezistă examenului riguros al experienței. Conform acestui punct de vedere prejudecata este o judecată falsă încărcată de o nuanță emoțională, afectivă, de valoare negativă, un sentiment nefavorabil, dispreț sau antipatie, aversiune, determinat de experiența trecută. Această definiție nu ia în considerare faptul că oamenii pot avea și prejudecări favorabile față de alți oameni sau lucruri, pot gândi bine despre ei înșiși sau despre alții fără ca judecata, gîndirea lor să se bazeze pe fapte. Pe de altă parte trebuie subliniat că există prejudecări — spre pildă cele naționale — care sînt cu preponderență negative.

În încercarea de a o defini mulți autori accentuează faptul că ea este o reprezentare falsă, necorectă, negativă. Unii dintre ei introduc un element nou în definiție, insistînd asupra faptului că prejudecata — ca o reprezentare necorectă, fixă, schematică despre grupuri sociale, obiecte,

* Prin variatele sale implicații sociale problema prejudecării, a stereotipiilor a constituit subiectul unei bogate literaturi de specialitate în S.U.A. — înainte, dar deosebi după cel de al doilea război mondial —, în R. F. Germania, Franța, Ungaria, etc.

În literatura din țara noastră, cu deosebire în cea marxistă, există razele reflexii. Prof. Al. Roșca, în al său *Curs de psihologie socială experimentală*, dedică acesteia un capitol de cîteva pagini; A. Chircev — de asemenea — în lucrarea *Psihologia atitudinilor...*; N. Kallós, în cartea sa *Conștiința politică*, stăruie asupra unor aspecte ale ei.

lucruri — este greu de corectat întrucît are la bază o abstractizare simplificatoare despre realitate, o generalizare nepermisă¹.

Aceeași rezistență a prejudecății față de experiență, cunoaștere, reflecție rațională este menționată de către G. W. Allport, Heller A. și — credem — poate fi considerată un criteriu esențial în distingerea prejudecăților de judecățile eronate. În timp ce o asemenea judecată poate fi corectată prin experiență, o prejudecată este deosebit de rezistentă la toate dovezile.

Luînd în considerare numai această „rezistență“, rigiditatea, unii autori au utilizat conceptul de stereotipie — creat de Lippman încă în 1929 — sinonim cu cel de prejudecată (Oskar Jessl, Al. Roșca ș.a.). Considerînd că sinonimia prejudecată — stereotipie lasă în umbră încărcătura pozitivă a stereotipiilor, capacitatea lor de a-l ajuta pe om să se orienteze în anumite domenii ale vieții, de a-i conduce comportamentul, atitudinile lui și, în același timp, pentru a înțelege că nu orice stereotipie este prejudecată, precum și mecanismul lor, vom analiza, în cele ce urmează, determinările stereotipiilor.

În intenția lui Lippman termenul stereotipie avea sensul de clișeu, model fix apărut, atît în domeniul ideilor cît și al atitudinilor, datorită caracterului rigid al proceselor mintale.

În teza sa de doctorat Oskar Jessl definește stereotipiile (după el identice cu prejudecățile) ca acele reprezentări, imagini sau clișee despre noi înșine sau despre o persoană sau grup străin, cărora le este propriu un înalt grad de generalizare, rigiditate și rezistență față de realitate, cunoaștere și care devin dispozitive de observare și comportament².

Prin prisma aceluiași elemente, într-un studiu apărut în revista „Novii mir“, I. S. Kon definește și el stereotipia ca o părere formată apriori despre însușirile oamenilor sau fenomenelor, părere care nu se bazează pe o experiență sau aprecieri directe și recente ci pe judecăți sau raționamente preconceptuate, pe așteptări³. Deși în studiul său I. S. Kon reușește să surprindă anumite note distinctive ale stereotipiilor, considerăm totuși că observația sa după care acestea nu s-ar baza pe o experiență și aprecieri directe nu este îndreptățită. Ținem seama mai ales de faptul că omul învață mai repede, mai ușor din experiență, din insuccesele proprii decît din ale altora (deși se spune că ar trebui să învețe și din acestea pentru că o întreagă viață nu i-ar fi de ajuns ca să le cunoască pe toate din propria experiență). Poate că — de exemplu — avertizările părinților nu-l vor convinge pe copil că atingînd soba se va frige, dar atunci cînd o va face își va întipări insuccesul acțiunii sale, va „învăța“ și pe viitor nu va mai repeta.

În viața de toate zilele, în încercarea de a-și rezolva singur problemele, omul se bazează și pe un întreg sistem de stereotipii, obișnuințe,

¹ Oskar Jessl, *Stereotype Vorstellungen von ethnisch-nationalen, rassischen and religiösen Gruppen in Jugendschriften*, München, 1966, pag. 6—7.

² *Idem*, p. 8.

³ I. S. Kon, *Psihologia prejudecăților*, „Novii mir“, nr. 9/1966.

reflexe fără de care nici n-ar putea supraviețui. De aceea se poate spune că nu există om — savant sau om simplu — fără stereotipii⁴ și că tocmai datorită lor el poate face față avalanșei de situații noi în care este implicat. Toată viața este pus în fața unor situații în care el trebuie să aleagă, să ia o atitudine, să judece, să-și clasifice noile experiențe, cunoștințe, și trebuie să o facă în timpul cel mai scurt și „economic“, nu după sesizarea, perceperea lor, ci chiar în timpul acestui proces. De aceea, un anumit mod de gândire, atitudine, apreciere care a dovedit că poate asigura succesul unei acțiuni, modurile de reacție care au devenit general-umane sînt preluate, însușite, înmagazinate în patrimoniul de cunoștințe al fiecăruia. Preluîndu-le, însușindu-și-le ușor tocmai pentru că scutesc gîndirea de efort, folosindu-le în continuare și transmițîndu-le, transformîndu-le din act conștient în act spontan, neconștient, omul nu se mai gîndește la altele, sau este împiedicat să o facă de o anumită inerție, nu pătrunde mai profund, tînde să rămînă la ceea ce este mai simplu și îl îngreunează cel mai puțin.

În fiecare dimineață sau seară milioane de oameni deschid aparatele de radio sau televizoarele. Fiecare știe să facă aceasta printr-o simplă apăsare a unei clape, dar nu fiecare cunoaște legile fizicii în virtutea cărora glasul crainicului, imaginea luată într-un colț de lume îi inundă camera. Și totuși, cu același gest, o face de nenumărate ori.

Înainte de a pleca de acasă oamenii obișnuiesc să privească cerul și dacă văd un nor își pregătesc umbrela, ceea ce însă nu impune și cunoașterea fenomenului fizic — ploaia.

Devenind o parte componentă a practicii cotidiene, unele modele de comportament, gîndire și acțiune transformate în acte neconștiente nu micșorează nicidecum rolul conștiinței în practica umană, nu-i restrînge sfera de acțiune ci, mai degrabă, o lărgeste, îi dă — după cum spune G. Lukacs — „o mai mare libertate de acțiune în domeniul hotărîtoare“⁵.

Rezultă că automat sau intenționat, conștient sau nu, omul va aprecia noi obiecte sau situații prin prisma modelelor pe care le-a înmagazinat în patrimoniul său de cunoștințe, a experienței sau cunoștințelor cîștigate de el sau a celei colective pe care și-o însușește, va ajunge la judecăți anticipative, la generalizări care-i vor face posibile acțiunile, atitudinile sale, fără efort sau chiar fără adaptare. În acest sens se poate spune că stereotipiile pot deveni „dispozitive de observare și de comportament“.

Întrucît ele pot constitui adevărate puncte de sprijin, de reper, în comportamentul cotidian al omului, îl ajută să se orienteze în diferite situații și, întrucît unele, transmise, răspîndite în interiorul grupurilor, însușite de membrii acestora, favorizează legătura, coeziunea lor, se poate

⁴ Otto Klineberg — cunoscută personalitate a vieții universitare în științele umaniste, directorul Centrului internațional de studii a relațiilor dintre grupurile etnice — își exprimă convingerea că deși tendința de a gîndi în termeni stereotipici este inevitabilă și de aceea atît de larg răspîndită, nu este totuși „complet universală“. (*Recherches sur les stereotypes*, „Revue de psychologie des peuples“, nr. 1/1966.)

⁵ G. Lukacs, *Estetica*, Ed. Meridiane, București, 1972, p. 148.

aprecia că au un aspect pozitiv. Preluând o comparație a lui G. W. Allport (deși ea se referă la categorii, dar poate fi cu succes folosită și aici), le-am putea considera ca și cărările dintr-o pădure ce duc la luminișurile ei.

Dar putem constata că oricât de bine și-ar însuși — chiar conștient — anumite stereotipuri de gândire și acțiune, omul nu reușește numai cu ajutorul lor să se orienteze cel mai bine în viața de toate zilele, să diferențeze și să accepte atitudinile cele mai adecvate. Preluând un model de atitudine și gândire sau făurindu-și-l singur, el îl aplică obiectelor, situațiilor noi — pe baza principiului „economiei“ — fără să mai ia în considerare concretul, individualul, unicul, notele distinctive și faptele reale. Generalizează nepermis sau abstrage în mod spontan secundarul, neesențialul, întâmplătorul pe care-l ridică la rang de general, mistifică, transformă în trăsături generale și esențiale ceea ce este secundar, întâmplător, neimportant. Sărăcind experiența care tinde spre acumularea aspectelor mai complicate, esențiale, concrete, își făurește anumiți „ochelari“, „tipare“ prin care vede lumea, realitatea. Pe acest temei se poate considera că stereotipiile sînt adevărate tipare în care forțăm să intre experiența noastră, cunoștințele⁶. Prin ele ne îngrădim privirea spre fapte, spre oameni, rămînem în cleștii unui anumit mod de comportament sau acțiune.

În contextul celor arătate am putea spune că în viața omului stereotipiile sînt ca și anumite droguri. Folosite în anumite limite, mai precis nemărginindu-se la ele, verificîndu-le, topindu-le în noi cunoștințe, ele aduc celui care le utilizează o ușurare, o integrare mai rapidă în grupuri, în situații. Folosite însă în doze mari, adică fără ca omul să-și mai ia drept aliați cunoașterea, știința, ele îi „ruinează“ viața.

În fond, calea învingerii lor este străjuită de „a uita“ și de „a învăța“. De aceea cei care se orientează cel mai bine în viața cotidiană, care reușesc să se adapteze adecvat diferitelor situații sînt cei care, pe de o parte, își însușesc mai bine unele stereotipuri de gândire și acțiune la care omenirea a ajuns în dezvoltarea sa, dar, în același timp, sesizează și iau în considerare noul, neobișnuitul, procesualitatea, devenirea.

Acest fapt, observabil la nivelul individului, devine cu atît mai necesar în relațiile sociale, în organizarea relațiilor socialiste. El cere în mod imperios luarea în considerare a schimbărilor petrecute permanent în viață, adoptarea unor soluții corespunzătoare pentru că „socialismul și comunismul care se edifică în condiții istorice concrete extrem de diverse, nu se pot înfăptui pe baza unui patent universal valabil, pe baza unei licențe unice“⁷.

Calea adevărată a cunoașterii umane implică „controlul“ practicii asupra generalizărilor obținute, asupra ideilor sau modelelor de gândire și acțiune moștenite. Aceasta înseamnă că unele pot fi corectate, modificate, îmbogățite de realitate, de alte generalizări sau experiențe, altele, dimpotrivă, infirmate, înlăturate. De exemplu, se știe că secole de-a rîndul omenirea a crezut că Pămîntul este centrul Universului, că el a fost dintot-

⁶ A. I. Roșca, *Curs de psihologie socială experimentală*, Cluj, 1947, p. 80.

⁷ Plenara C.C. al P.C.R. 3—5 nov. 1971, Ed. politică, București, 1971, p. 37.

deauna așa cum este astăzi. Dar când știința a dovedit contrariul, oamenii și-au însușit ideile ei, renunțând astfel — chiar dacă timid la început, dar tot mai viguros apoi — la cele vechi, și-au corectat sau chiar au renunțat la vechile generalizări, tipare.

Reținând ideea relativității cunoștințelor noastre despre procesele individuale dar și tendința principală progresistă a procesului de ansamblu a cunoașterii, aspectul pozitiv dar și cel negativ pe care le îmbracă stereotipiile, considerăm că acestea nu pot fi totuși numite „hărți false“ ale omului. Pentru că, dacă ele ar fi reprezentări exclusiv false despre realitate, orice comunitate umană care s-ar baza pe ele ar pieri, pentru că orioce conștiință falsă conține de regulă și anumite elemente de justete.

„Controlul“ practicii sociale scoate la iveală și faptul că în drumul cunoașterii pot să apară unele generalizări la care nu se renunță deși ele sînt contrare adevărului. Pornite dintr-un sîmbure de adevăr, ele ajung, prin detașarea trăsăturilor secundare, întîmplătoare, a celor neesențiale sau mai puțin esențiale, să se opună adevărului. Această rezistență, opoziție a unor generalizări față de cunoaștere și adevăr constituie notele ce caracterizează prejudecata.

Încercînd să conchidem asupra distincției pe care o considerăm necesară între prejudecată și stereotipie, am putea preciza — raliindu-ne punctului de vedere a lui Heller Agnes⁸ — că, deși nu există întotdeauna o graniță rigidă între ele, totuși, rațional, întotdeauna ea poate fi pusă în evidență. Mai precis, considerăm că stereotipiile sînt imagini, reprezentări despre un obiect, persoană sau grupuri sociale bazate pe o experiență sau aprecieri proprii sau moștenite, constituite ca modele de acțiune și gîndire; le este propriu un înalt grad de generalizare dar în confruntare cu situațiile noi ale practicii se pot manifesta cu flexibilitate, capacitate de adaptare. În schimb prejudecățile pot fi considerate, într-un anumit sens, ca stereotipii potrivnice oricăror noi cunoștințe sau adevăruri.

Cu alte cuvinte, vrem să spunem că nu orice stereotipie este prejudecată. Calea transformării ei trece prin fața realității. O stereotipie care rezistă cu tenacitate în fața oricăror dovezi ale cunoașterii, adevărului, realității, devine prejudecată. În același timp luăm în considerare și faptul că prejudecata — ca stereotipie — este o judecată anticipată bazată pe o generalizare nepermisă, absolutizată. Și ca generalizare extremă, nepermisă, care nu-și mai găsește suport în realitate, ea se bazează pe o anumită convingere, certitudine aparentă (nefundată obiectiv), pe o anumită credință⁹.

Acestea sînt — credem — determinațiile pe care le are în vedere și Heller A. atunci cînd definește prejudecata ca judecată anticipată care se bazează pe credință și este împotriva adevărului și cunoașterii¹⁰.

⁸ Heller Agnes, *Társadalmi szerez és elöitélet*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1966.

⁹ Aici nu avem în vedere semnificația religioasă a termenului credință, ci aceea a unei convingeri, certitudini, lipsite de voința de a verifica.

¹⁰ Heller A., *op. cit.*, p. 101.

Chiar o tratare succintă a prejudecății — cum ne-am permis s-o facem — ridică întrebările: care sînt izvoarele, cauzele apariției ei, ele trebuie căutate în psihologia individului sau în conștiința socială ca reflecția unei anumite existențe sociale? Sînt un fenomen veșnic, țîn de esența umană, care sînt formele ei?

Confrunțați cu una dintre „cele mai chinuitoare probleme sociale”¹¹ ale țării lor, psihologii, sociologii americani (urmîndu-i sau precedîndu-i și alții) au încercat să pătrundă și să dezvăluie cauzele prejudecăților (i-a interesat mai ales prejudecata rasială și națională), să înțeleagă de ce ființele umane cad așa de ușor pradă prejudecăților și ce anume le va schimba atitudinea.

În întreprinderea lor s-au oprit, au izolat și absolutizat una sau alta din laturile prejudecății sau stereotipiilor legate de ele. Așa se face că au cercetat prejudecățile sociale mai mult istoric, psihologic sau sociologic sau au rămas doar la aspectele lor narrative, anecdotice. Este adevărat însă că n-a întîrziat să apară și constatarea potrivit căreia studierea originii prejudecăților și a dezvoltării lor ulterioare obligă la o analiză multilaterală, la încadrarea ei într-un context mai larg. În virtutea unei asemenea înțelegeri autorii cărții *Social Change and Prejudice* abordează problema prejudecăților etnice în S.U.A. prin prisma stratificării și mobilității sociale, iar G. W. Allport scrie că fenomenul prejudecății își are rădăcinile atît în psihologia individului cît și în istorie, societate, de aceea studierea lui implică cu necesitate luarea în considerare a tuturor factorilor care îl generează¹².

Deși încă la începutul secolului nostru se încerca o abordare a prejudecății de pe pozițiile psihologiei, abia de prin anii '30, '40 au început să apară mai bine conturate elementele unei teorii psihologice. Ea s-a dezvoltat în special ca o încercare de a preveni prejudecățile sau, cel puțin, de a le ameliora, și-a îndreptat atenția, în principal, asupra efectelor experienței primilor ani ai copilăriei în dezvoltarea ulterioară a vieții, asupra „interiorității” omului, privindu-l însă departe de contextul său social, neglijînd socialul sau rămînd doar la neînsemnate considerații privind influența societății.

Așa, de exemplu, Bogardus distinge trei tipuri de cauze care pot avea ca efect atitudini dușmănoase, prejudecăți: trăirile personale din primii ani ai copilăriei, cele din perioada de maturitate și acceptarea tradiției și a părerilor răspîndite¹³.

Unele teorii psihologice au încercat explicarea prejudecății prin sentimentul de nesiguranță personală, sentimentele subiective de privațiune, teamă, ostilitate, agresiune. Îndeosebi cercetările întreprinse prin anii '50 au conchis asupra asocierii prejudecății cu nesiguranța personală,

¹¹ Bruno Bettelheim and Moritz Janowitz, *Social Change and Prejudice*, The Free Press, New-York, 1960, p. 49.

¹² G. W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Garden City, New-York, Anchor Books Edition, 1958, p. 17, cap. II.

¹³ Citat după Facharuddin Bachteram, *Über die Beziehungen zwischen Persönlichkeit und sozialen Vorurteilen*, München, 1967, p. 5.

asupra faptului că „sentimentele subiective de privațiune sînt mai caracteristice nivelului intens al prejudecății decît cunoașterea reală a privațiunilor obiective“, că relația dintre prejudecată și anxietate este în dependență de paternurile individuale de control personal și că s-au identificat persoane la care „nivelul superior al intoleranței etnice este corelat cu un nivel superior de anxietate manifestat de ele“¹⁴, că frica, teama modelează hotărîtor modul de percepere propriu persoanelor pline de prejudecăți.

Bineînțeles, nu se poate nega faptul că nesiguranța existenței, frica de necunoscut sau de altul pot duce la apariția unor prejudecăți, dar acestea nu sînt cauzele lor. Un vinovat care refuză conștiinței recunoașterea vinovăției sale va vedea în tot ce-l înconjoară o amenințare. Un om care trăiește continuu cu teama de a-și pierde locul de muncă, cu spectrul zilelor fără de salariu, va inclina ușor să considere mai ales străinii, membrii unui alt grup etnic sau rasial ca o amenințare pentru existența sa. Interpretînd majoritatea stimulilor ca o amenințare împotriva identității lui, individul va situa siguranța sa pe primul plan, comportamentul, atitudinea sa nu vor mai fi orientate decît spre apărare și mecanismul său de apărare este prejudecata. Acesta este considerentul pe care-l are în vedere agitația politică îndreptată împotriva grupurilor minoritare — rasiale sau naționale — atunci cînd se adresează „omului neînsemnat“, micului burghez care este împins să se considere o victimă a acestora și nu a condițiilor sociale.

O întregă serie de cercetări care au confirmat legătura dintre prejudecata față de grupurile străine și viața plină de teamă, suspiciune, neliniște a unor oameni a trebuit, totuși, să recunoască că nici această teamă sau suspiciune față de ceea ce este străin nu ne duce prea departe în înțelegerea prejudecății. Recunoaștem în sentimentul de teamă față de necunoscut un element care — apărut odată cu ființa umană — a contribuit la menținerea individului, societății, recunoaștem în el un factor ce poate favoriza — în anumite condiții — apariția prejudecății, dar nu cauza ei sau nu singura și nici cea principală. De altfel, experiențele au obligat să se conchidă că reacția față de ceea ce este străin, în mod normal, este de scurtă durată, că, cu timpul, ceea ce a fost străin, devine familiar¹⁵, că familiaritatea dă naștere unui sentiment de bunățate, preferință. Chiar dacă nu am admite această ultimă concluzie rezultă totuși că în contextul psihicului individului aceste sentimente nu sînt un factor ce poate cauza prejudecata.

¹⁴ B. Bettelheim and M. Janowitz, *op. cit.*, p. 70—71.

¹⁵ G. W. Allport, amintește în acest sens experiența făcută cu copii între 11 și 21 de luni. Cîteva zile, timp de 5 minute copii au fost separați de mediul familiar lor și deși au fost înconjurați de felurite jucării, la început toți au plîns observînd schimbarea mediului. S-a constatat însă că plînsul a scăzut uimitor de repede, că sentimentul de străinătate a dispărut, așa încît au sfîrșit prin a se juca fără protest, ba chiar mulțumiți.

Alte teorii au afirmat că mecanismul proiecției¹⁶ și strâns legat de el percepția *eului*, sînt cauze importante ale prejudecății, ajungînd astfel să se vadă în aceasta un mod prin care o persoană poate să-și apere individualitatea, un mod esențial de apărare împotriva sentimentului de identitate difuză. Ni se pare mai laborios să considerăm că procesele de apărare, proiecție, agresiune, reprezintă „pulsatiile“ inconștientului în natura umană, că ele trebuie luate în considerare în explicarea unor forme ale prejudecății, dar nici atunci nu trebuie să presupunem că toată importanța stă în ele.

Teoriile psihologiste asupra cărora ne-am oprit conțin, desigur, un simbul de adevăr, dar nu numai prin factorii propuși de ele și, mai mult, numai separat prin fiecare, nu am putea explica prejudecățile și nu am putea găsi modalitățile înlăturării lor din moment ce sînt considerate veșnice, „... aproape a doua natură a omului“¹⁷.

De altfel, așa cum scriu Bettelheim și Janowitz — exprimînd, credem, convingerea faptului că explicațiile psihologiste li se par inoperante —, în societatea modernă se gîndește insistent și se încearcă să se pătrundă ce anume atrage, determină o persoană să-și apere identitatea prin variate căi, inclusiv aceea necorectă a prejudecății.

Neajunsurile teoriilor psihologiste au fost dezvăluite chiar de psihologi sau sociologi americani care au arătat că concentrarea asupra inconștientului a determinat o lipsă de interes față de influența mediului social asupra individului și a putut crea chiar impresia că organismul, individul este total autonom față de mediul său. De aici dorința unora dintre ei de a scoate psihanaliza din izolarea sa socială, de a o aplica în analiza fenomenelor, a acțiunilor sociale.

Fără îndoială că o asemenea intenție și mai ales trecerea ei în fapt, concluzia că prejudecata își are rădăcinile în psihicul individului dar și în structura socială, că ea este corelată cu stratificarea și mobilitatea socială reprezintă un considerabil pas înainte în înțelegerea ei, dar nu cheia care să deschidă toate porțile spre dezvăluirea diferitelor ei aspecte și, mai ales, spre înlăturarea ei. Pentru că atîta timp cît se constată doar că un nivel superior al intoleranței etnice este în legătură cu „coborîrea“ unor largi straturi sociale în procesul mobilității¹⁸ și se conchide că în limitarea acestui nivel un rol esențial revine asociațiilor voluntare, bisericilor, partidelor politice, mass-media, pentru că ele sînt acelea care pot dezvolta noi

¹⁶ Mecanismul proiecției este un proces psihic prin care un individ transpune trăsături sau motive proprii — în special acelea pe care el le refuză — într-o altă persoană sau grup. Se distinge o proiecție directă ca mijloc de soluționare a conflictelor proprii prin atribuirea unor altor persoane a emoțiilor, motivelor și comportamentului care în realitate aparține persoanei care le proiectează și nu aceleia care este blamată prin ele. Legat de acest tip de proiecție este „mecanismul mote-beam“ — redat foarte sugestiv și de proverbul românesc „vezi firul de praf din ochiul aproapelui și nu vezi firul din ochii tăi“. Al doilea tip de proiecție este proiecția complementară. În acest caz individul caută motive și explicații pentru propria sa stare psihică și adesea le găsește.

¹⁷ B. Bettelheim, M. Janowitz, *op. cit.*, p. 52.

¹⁸ *Idem*, p. 34.

norme de comportament în indivizi, rezultă că nu se atinge esențialul acestei chestiuni.

Opinăm pentru încercarea de a se aborda prejudecata, cauzele ei sub aspect cognitiv și social. Sub aspect cognitiv — întrucât considerăm că aici sînt date permanentele posibilități ale apariției ei, un anumit suport al ei; sub aspectul social — pentru că numai prin prezența socialului posibilitățile existente se transformă în realitate.

Vorbind despre stereotipii, arătăm că omului îi este proprie tendința întemeiată și firească de a forma generalizări al căror conținut reprezintă o suprasimplificare a experienței, cunoașterii sale sau a altora; în spatele lor există deci o experiență inițială, cunoștințe, un miez de adevăr. Dar el poate tot atât de ușor să construiască și generalizări pe care le va lipsi chiar și de miezul de adevăr, pentru că le va construi în întregime din dovezi false, fantezii, proiecții emoționale. Acestea sînt prejudecățile.

Dar cum se ajunge aici?

Se știe că în procesul de percepere a realului omul se prezintă aproape întotdeauna — pînă la un anumit grad — cu anumite așteptări, dorințe, scopuri sau ipostaze, așa încît rezultatul final este determinat atât de datele obiectului cît și de factorii individuali — cognitivi, motivaționali — sau, cum spune Allport, de lumină „exterioară“ și lumină „interioară“. Adică, omul alege, structurează și prelucrează informațiile provenite de la obiectul percepției și o face în funcție de ceea ce a dorit, a așteptat, a tins să vadă. Cu cît așteptarea, ipoteza sa a fost mai puternică, cu atît are mai puțină nevoie de informații potrivite acestuia pentru atestare. Constatînd o nepotrivire, discordanța între așteptare, ipoteza sa și informațiile nou primite, va încerca s-o micșoreze, să mențină consonanța. În această străduință își va schimba comportamentul, va „alege“ și „prelucra“ informațiile, va căuta altele, le va deforma pe celelalte¹⁹. (Aici intervine șiretenia gândirii de care vorbea Hegel.) Bineînțeles, intervin motivele alese întotdeauna în așa fel încît să pară cît mai rezonabile²⁰. În realitate este vorba de faptul că procesul senzorial — cît și cel conceptual — suportă acțiunea intereselor, trebuințelor, atitudinilor, prezenței altor persoane, simpatiei sau antipatiei care îl îndreaptă „selectiv“ spre anumite laturi, direcții ale

¹⁹ Tocmai de aceea unii autori au considerat că percepția este un fel de compromis între ceea ce omul a tins să vadă și ceea ce vede, între ceea ce dorește să vadă și ceea ce dorește să evite să vadă. Alți autori observă că într-o foarte largă măsură percepția a devenit un fapt de psihologie socială, natura ei nu mai este determinată numai de rețeaua neuronilor care aduc în sistemul nervos central impulsurile din lumea înconjurătoare. Ei disting faptul că determinanții percepției sînt: — determinanți structurali — adică cei care derivă din natura stimulilor și din efectele produse de ei în sistemul nervos central; — determinanți funcționali — cei care derivă din trebuințele, dispozițiile, întâmplările anterioare. Ei determină ca actul perceptiv să nu fie o simplă fotografiere a realității, ci o selecționare situativă, tendențioasă, cu pecetea normelor sociale de grup, ale opiniilor existente.

²⁰ De exemplu, unii dintre noi nu recunoaștem că nu vrem să stăm alături pe bancă cu un țigan sau să bem apă după el pentru că avem prejudecăți față de el, ci spunem că este murdar, bolnav, deși, în împrejurări similare, cu semenii noștri nu ezităm așa de mult.

stimulilor, astfel că motivul intern, fundamental al procesului cognitiv este umbrit, inhibat²¹. Astfel ajunge omul să „creadă“ în imaginile sale deformate, în prejudecăți. El crede pentru că întotdeauna are un anumit interes, o motivație care-l determină la aceasta.

Dar omul trăiește în societate și în cadrul acesteia el a asimilat anumite norme și valori care-i servesc ca scară de aprecieri și sistem de referință, care-și pun amprenta asupra concepțiilor, scopurilor, planurilor lui. Prin ele unele fapte, situații, comportamente, îi apar ca juste, reale, firești sau dimpotrivă (și în acest ultim caz le va „modela“ după așteptările sale). Mai mult, acestea exprimă interesele unui anumit grup, clasă sau clase sociale, astfel că, în ultimă instanță, prejudecățile sociale apar în dependență de interesele diferitelor clase sociale, de concepțiile lor despre lume. Adică, psihicul individului, procesul său cognitiv se vor schimba, transforma, dar numai în modul în care este posibil, iar „șiretenia“ gândirii va acționa atîta cît va fi posibil în condițiile sociale date. De aceea în timpuri diferite prejudecățile diferă ca intensitate, conținut, număr. Ele vor fi mai intense atunci cînd diferite interese ale unei sau ale anumitor clase vor fi mai intense, sau, referindu-ne la individ, cînd interesele individului vor fi mai puternice.

Trebuie să amintim și cazul cînd nici interesele individuale nici cele de clasă nu cer, în mod direct, unui om să accepte prejudecățile. Aici poate fi vorba, pe de o parte, de faptul că este determinat a o face în mod mecanic, din conformism, dar pe de altă parte, de faptul că este determinat la aceasta indirect, de atitudinile celor din jurul său, de comportamentul lor față de el.

Ca imagini senzorial-perceptive sau conceptuale ale unor persoane concrete cărora le sînt proprii anumite scopuri, motive, interese, aspirații, preferințe personale, particularități temperamentale și de caracter, prejudecățile depind și de vîrstă. Unii autori le socotesc chiar semne ale bătrîneții.

Din cele prezentate rezultă că prejudecata frînează libertatea omului de a alege între anumite posibilități date, restrînge sfera alternativelor lui reale, îl aduce nu spre ceea ce este important, spre sesizarea aspectelor noi, schimbătoare ale realității, ci dimpotrivă, îl ține strîns de formele vechi, îl duce nu spre afirmarea personalității sale, ci spre renunțarea la ea, spre sărăcirea sa spirituală.

Se înțelege că dacă prejudecata se bazează pe „credință“, ceea ce o va înlătura este cunoașterea realității, a alternativelor între care omul poate alege, a conținutului de valoare a acestora. Și aceasta este realizabil atunci cînd însăși interesele societății converg spre o concepție științifică despre realitate, cînd ele coincid cu mersul obiectiv al dezvoltării sociale.

²¹ Este interesant experimentul lui M.Zilling — relatat de Al. Roșca. Acesta a împărțit elevii unei clase în două grupe — simpatizați și nesimpatizați — pe care le-a instruit să execute anumite exerciții. În secret, pe cei simpatizați îi instruiseră să comită anumite greșeli. Clasa este solicitată să indice grupa de elevi care a executat corect exercițiile. Majoritatea s-a pronunțat pentru grupa celor simpatizați — deși ei executaseră greșit — și au afirmat că realmente așa au văzut.

O asemenea societate care-și propune ca scop făurirea comunismului — și aceasta este societatea noastră socialistă multilateral dezvoltată — are nevoie de un om capabil să înțeleagă, să interpreteze, să folosească just legile obiective ale dezvoltării sociale, să gândească și să elimine — în cea mai mare măsură posibilă — subiectivismul, voluntarismul.

De aceea ea își fixează ca sarcină răspîndirea cunoștințelor științifice în rîndurile maselor largi populare, înarmarea poporului cu concepția științifică despre viață a clasei muncitoare — materialismul dialectic și istoric —, cu știința și cultura cea mai avansată²². Ea își fixează ca sarcină de a sădi tot mai puternic în oameni spiritul convingerilor comuniste de muncă și viață, îmbogățirea lor spirituală. Și fără îndoială că pentru aceasta nu este suficientă simpla constatare și stabilire a acestei sarcini — pentru că aceasta nu echivalează cu realizarea ei —, ci este nevoie de îndelungată și perseverentă muncă.

Cele câteva considerații pe care le-am ridicat și a căror dezvoltare și aprofundare ne va reține atenția și în continuare, au avut menirea de a sublinia necesitatea cercetării diferențiate, multilaterale a formelor în care se concretizează viața spirituală, precum și de a servi drept o modestă contribuție la întemeierea preocupării permanente a P.C.R. pentru îmbunătățirea activității ideologice și educative.

ПРЕДРАССУДОК

(Резюме)

Выявляя рост роли общественного сознания в организации и руководстве общественной деятельностью, а также сложность и подвижность его форм, автор статьи анализирует предрассудок как составной элемент структуры общественного сознания.

Пытаясь уточнить характерные черты предрассудка, а также причины его возникновения, автор высказывается за его рассмотрение как с познавательной, так и с общественной точки зрения. Сделан вывод, что разносторонне развитое социалистическое общество, нуждающееся в людях, способных понимать, толковать и правильно применять объективные закономерности общественного развития, мыслить и доминировать все больше „субъективизм” „волунтаризм”, „инертность” мышления, должно вооружать массы научным мировоззрением рабочего класса, самой передовой культурой и наукой, насаждать дух коммунистических убеждений труда и жизни.

LE PRÉJUGÉ

(Résumé)

Mettant en relief l'accroissement du rôle de la conscience sociale dans l'organisation et la direction de l'activité sociale, la complexité et la mobilité des ses formes, l'étude se propose d'analyser le préjugé en tant qu'élément de la structure propre à la conscience sociale.

²² N. Ceaușescu, *Raport la Conferința Națională a P.C.R., 19—21 iulie 1972*, p. 82.

L'auteur cherche à préciser les traits qui définissent le préjugé et les causes de son apparition, optant pour sa mise en lumière tant sous l'aspect cognitif que sous l'aspect social. On conclut que la société socialiste à développement multilatéral, qui a besoin d'hommes capables de comprendre, d'interpréter et d'utiliser d'une manière appropriée les lois objectives du développement social, de penser et de dominer de plus en plus „le subjectivisme“, „le volontarisme“ et „l'inertie“ de la pensée, doit éduquer les masses dans l'esprit de la conception scientifique sur le monde de la classe ouvrière, de la culture et de la science la plus avancée, doit enfin inculquer l'esprit des convictions communistes à l'égard du travail et de la vie.

DIN ISTORIA GÎNDIRII SOCIALE

IDEI SOCIOLOGICE ÎN OPERA LUI VASILE CONTA

GHEORGHE TOMA

După cum însuși Conta mărturisește, ideile sale sociologice sînt în primul rînd expresia ilustrării, cu material luat din domeniul gîndirii și vieții sociale, a celor două idei fundamentale ale sistemului său: teoria fatalismului universal și legea undulației universale. Ca și în cazul urmării evoluției spiritului metafizic, și aici punctul de vedere sistematic își va spune cuvîntul în mod deosebit, în ciuda faptului că, după Conta, sociologia, ca și restul științelor pozitive și chiar filosofia, este o știință inductivă. Se poate spune că, dacă metoda analogiei are pentru el o importanță deosebită în constituirea cunoștinței sociologice, nu aceeași importanță va avea experiența concretă, realitatea socială determinată. Ideile sale sociologice pot fi încadrate într-o largă mișcare sociologică nemarxistă din a doua jumătate a secolului trecut, inspirată și susținută în mare măsură de descoperirile din domeniile științelor particulare, în special din biologie. Conceptul de unitate organică socială, de exemplu, formulat uneori și în etapele anterioare, însă în mod speculativ, sub influența filosofiei naturii și a mișcării ideologice romantice, ia acum un conținut mult mai determinat, mai concret. Multe din ideile sociologice susținute și de Conta reprezintă, fiind vorba în primul rînd de cultura românească din perioada amintită, un moment calitativ al dezvoltării situat între gîndirea socială iluministă și revoluționară, tributară încă deismului, și pătrunderea marxismului.

•

Ceea ce credem că se impune a fi subliniat de la început în legătură cu ideile sociologice susținute de Conta este afirmarea determinismului și în sfera fenomenelor sociale. Deci Conta extinde conceptul de *fatalitate* și *lege fatală* și la analiza fenomenelor sociale, creînd în felul acesta cel puțin premisele unei interpretări științifice a tuturor faptelor social-istorice, înlăturînd interpretările subiectiviste și teologice. După cum am arătat și cu altă ocazie, aceasta este o tendință aproape generală la gînditorii români din a doua jumătate a secolului trecut. Se înțelege că valoarea unei asemenea concepții poate fi stabilită atît sub raportul

conținutului — în ce măsură gânditorul a pătruns cauzele ultime și determinante ale mișcării sociale —, cât și al *formeii, metodei*, adică ceea ce este inclus în sfera determinismului la un moment dat. Deși materialist la bază, Conta rămâne unilateral și chiar idealist în explicarea fenomenelor sociale.

Să ne oprim în continuare la câteva din sensurile pe care le are la Conta termenul de *fatalism* sau *determinism*. Într-un capitol din *Teoria fatalismului universal*, Conta arată că există două categorii de fapte sociale, două tipuri de raporturi și, în consecință, două științe distincte: faptele sociale ce intră în domeniul de preocupări al statisticii și cele care fac obiectul istoriei. Dacă statistica se ocupă mai cu seamă cu relația dintre faptele „ce coexistă în unitatea de timp“, istoria, pe lângă acestea, „ne arată a dovedi legătura de cauză și efect sau legătura de evoluțiune și metamorfozare ce există între faptele sociale ce se succedeează în curgerrea timpului“¹. Prin urmare, se desprind de aici două forme fundamentale ale conexiunii, ale determinismului: legea fatală de *coexistență* și legea fatală de *succesiune*, de *evoluțiune* sau *metamorfozare*. Într-un sens mai general, adică privind toate fenomenele din univers, un alt gânditor român din această perioadă, Xenopol, va face și el distincție între fapte de coexistență sau repetiție și fapte de succesiune, cauzale. De altfel, trebuie să spunem că nici la Conta această dublă perspectivă de a explica realitatea nu are numai o valoare gnoseologică, metodologică sau sociologică. Cunoșcător al evoluționismului organicist, al mișcării filosofice panteiste moderne și al artei, Conta afirmă existența și valoarea acestor raporturi pe câteva planuri de maximă generalitate: raportul dialectic dintre *materie și forță*, dintre individ și societate, chiar și corelația dintre succesiunea momentelor cunoașterii și acțiunii.

De asemenea, în *Întelele principii*, într-un paragraf consacrat categoriei de necesitate, Conta arată că, în explicarea transformării neîntrerupte a materiei, noțiunea de lege fatală se unește cu principiul „scos prin inducție din experiența noastră“, principiu după care aceeași cauză produce același efect. Iar în altă parte a scrierilor sale, criticând punctul de vedere spencerian, Conta arată — cum am menționat și mai înainte — că relația dintre individ și stat este de tipul unei corelații, a unei dependențe reciproce, ceea ce ne permite să afirmăm că cele două perspective metodologice sînt substanțiale gândirii sale. Dar, în general, organicismul sociologic pune bine în evidență acest aspect. De altfel, în paginile ce urmează vom încerca să subliniem câteva laturi mai concrete ale determinismului său social; exprimîndu-ne în terminologia sa, mișcarea socială este unda determinărilor de la obiectiv la subiectiv.

Să mai reținem, în continuare, și ideea că, reluînd problema legilor în paragraful amintit, dar indirect și în alte părți ale operei sale, Conta respinge punctul de vedere relativist și empirist. Caracterul *relativ* și *aproximativ* al legii nu se ridică, după Conta în legătură cu legea însăși, adică cu natura fatală a raporturilor dintre fenomene, ci caracterul lor

¹ Vasile Conta, *Opere filosofice*, p. 100.

aproximativ nestatornic trebuie înțeles altfel. S-a constatat, spune el, că toate legile naturale pe care le cunoaștem exprimă raporturi aproximative. De aici se poate oare conchide că lumea nu este condusă de legi necesare? La fel ca materia și forța, legile „sînt supuse unei *elasticități de divizare infinită*“, diferențiindu-se în complexitate și întindere „de la infinit de mare pînă la infinit de mic“², cunoașterea fiind și ea nelimitată. Dacă sociologia și psihologia nu erau încă recunoscute ca științe adevărate, acest lucru se datora împrejurării că aici a domnit în explicare liberul arbitru sau au fost formulate legi false. În orice caz, pentru Conta natura specifică și complexă a fenomenului psihologic și social nu poate fi un argument în favoarea relativismului și indeterminismului. Dimpotrivă, libertatea de acțiune socială neagă idealismul și liberul arbitru și afirmă valoarea determinismului. Putem spune deci că există în filosofia contiană premise științifice ale înțelegerii raportului dintre necesitate și libertate în cunoașterea și aprecierea fenomenelor sociale.

*

Afirmînd existența și valoarea determinismului în sfera fenomenelor sociale, Conta a respins atît teoriile care promovau indeterminismul sub forma liberului arbitru, cît și fatalismul teologic. Voința oamenilor, precum și aprecierile asupra acțiunii lor, pot fi concepute numai pe baza teoriei fatalismului. Spiritul uman, spune Conta, prin natura sa are o repulsie invincibilă față de considerarea liberului arbitru ca ceva *real*, adică „ca altceva decît un subterfugiu destinat să mascheze ignoranța noastră eventuală privitoare la o verigă oarecare din lanțul cauzalității“³. Prin urmare, nu există voință liberă, aceasta este întotdeauna *înlănțuită* de o serie de *motive* și determinări. Această înlănțuire sau determinare a voinței este dovedită „prin statistica faptelor sociale și apoi chiar prin argumente curat raționale“⁴. Libertatea absolută a voinței este pentru Conta expresia unei iluzii, ceva care nu se poate raporta la cunoașterea rațională, la idee, care, deci, neagă posibilitatea deliberării și evaluării obiective a faptelor. Pe baza libertății voinței nu au sens normele morale și juridice și nu poate fi susținută nici ideea de civilizație.

Nu ne interesează deocamdată aici limitele determinismului promovate de Conta în legătură cu activitatea umană, dar oricît de abstractă ar fi poziția lui, un fapt apare ca fiind cert: unitatea dintre *determinism*, *raționalism* și *umanism*. Conta are dreptate afirmînd că e absurd, irațional să se spună că voința se determină pe sine ca simplă voință, că o determinație care este efect are loc fără o cauză. Scoțind din discuție motivele, „nu mai rămîne în adevăr nimica care să producă determinațiunea“⁵. Pornindu-se uneori în filosofie de la afirmarea autonomiei voinței, s-a ajuns la negarea conținutului necesar și obiectiv, rațional, al acțiunii și valorilor umane. Ceea ce nu putem să-i reproșăm aici lui Conta

² *Ibidem*, p. 563.

³ *Ibidem*, p. 200.

⁴ *Id.*, *ibidem*.

⁵ *Id.*, *ibidem*.

este că în unele demonstrații el identifică *natura rațională* a omului cu principiul cauzalității, conceput limitat și devenit principiu al determinării. Dar această identificare nu merge atât de departe ca la științii sau alți materialişti din aceeași epocă. Faptul acesta, adică limita la care ne-am referit, se vede foarte bine și din felul cum demonstrează caracterul *ireal, iluzoriu* al liberului arbitru. Minte omului nu poate să cuprindă deodată întreaga înlănțuire de idei și motive, ideile intră pe rând în „organul inteligenței“, de aici iluzia unei voințe neînlanțuite, a unui moment sau mobil izolat, fără durată. Acestea ar fi motivele iluziei amintite, care țin de însăși natura inteligenței umane, într-un fel de structura ei, cum am spune noi azi, de posibilitatea pe care o oferă procesul cunoașterii de a se absolutiza, abstractiza un anumit moment. La întreținerea acestei iluzii au contribuit și anumite sentimente umane ca demnitatea, mândria, nevoia de a domina.

Afirmarea ideilor materialiste în această epocă a întâlnit, ca întotdeauna, rezistența din partea idealismului. Critica materialismului s-a transformat uneori în calomnie. Ceea ce reproșau spiritualiștii materialismului era vechiul și banalul argument că filosofia materialistă ar atrage după sine nimicirea moralității publice, a libertății și demnității umane, stingerea oricărei activități spirituale. Pornind de la simțul comun spiritualiștii susțineau ideea că dacă nu există și nu se acceptă liberul arbitru ca fundament teoretic, nu se mai poate vorbi în faptele umane de *merit* și *demerit* și, în consecință, nici de responsabilitate. Conta a demonstrat că tocmai libertatea voinței, a liberului arbitru, neagă posibilitatea unui criteriu rațional de apreciere a mobilurilor și valorii faptelor umane. Meritul nu este, după el, altceva decât „conștiința conformării“, iar demeritul „conștiința nonconformării faptelor noastre cu preceptele stabilite de religieune, de morală, conștiința împlinirii datoriei. Și datoria nu este altceva decât confirmarea conștiinței noastre cu ceea ce societatea în care trăim crede că este bine. Se înțelege că e cu totul relativ ceea ce societatea în care trăim crede că este bine“⁶. Prin urmare, rezultă, după Conta, că problema *meritului* și *demeritului* nu poate fi rezolvată consecvent decât pe baza sau în spiritul materialismului și determinismului, nefiind altceva decât conștiința conformării sau nonconformării conștiinței și atitudinii noastre cu anumite precepte și norme sociale. Din extinderea teoriei sale asupra raportului dintre obiectiv și subiectiv în activitatea socială, concretizată într-o serie de categorii: merit — demerit, datorie, responsabilitate în sens obiectiv și subiectiv, deliberare, rezultă concluzia că acest gânditor s-a apropiat uneori de înțelegerea justă a raportului dintre necesitate și libertate, ca necesitate înțeleasă, dintre necesitatea obiectivă și mobilurile subiective ale acțiunii umane. El n-a ajuns la o concepție materialistă asupra istoriei, deși afirmă la un moment dat că în faza materialistă gradul cel mai înalt de moralitate este însoțit și de promovarea drepturilor sociale și politice prin apariția ideilor socialiste.

⁶ *Ibidem*, p. 219.

Dar Conta a respins nu numai subiectivismul, ci și fatalismul, arătând că teoria sa asupra determinării fenomenelor nu are nimic comun cu fatalismul teologic. Fie că este vorba de fatalismul orientalilor sau predestinațiunea divină a creștinilor, esența este aceeași: existența a două voințe libere și rivale, omul și divinitatea. Ființa supremă liberă poate însă interveni oricând în planurile și în viața omului. Acesta este liber să-și facă planuri chiar contra destinului, dar aceste planuri sînt întotdeauna anulate prin intervenția unui stăpîn răutăcios, malițios și invidios, care este divinitatea. Avînd conștiința slăbiciunii sale funciare, omul renunță la activitate, ceea ce este dat să se întîmple nu poate să nu se întîmple și fără activitatea sa. Fatalismului teologic Conta îi opune concepția sa deterministă și umanistă. În sistemul *fatalismului universal*, „nu există două puteri *libere și rivale*, care ar lupta una contra alteia și din care una ar fi mai tare și ar birui totdeauna pe cealaltă. Aici se dovedește că în lume nu există decît cauze necesare. Orice mișcare din lumea aceasta este născută dintr-o cauză anterioară și, la rîndul său, va cauza un efect. De aici căpătăm convicțiunea: întîi, că orice lucrare vom face sau vom întreprinde noi, va trebui să aibă un rezultat, căci nu există destin care să-l oprească; al doilea, că orice efect am dori noi nu poate să se producă fără o cauză, prin urmare trebuie să dăm din mîină ca să se producă acea cauză. Așadar, teoria fatalismului poate să alunge acea cauză *de îndobitocire și nepăsare care se numește fatalism teologic* și, astfel, să lase mai multă putere cauzelor care împing pe oameni la neconținută lucrare și cugetare”⁷.

Am amintit mai înainte că uneori Conta, explicînd anumite fenomene de conștiință, reduce determinarea la simpla determinare succesivă causală. Este bine însă să adăugăm aici și faptul că, pe lîngă ceea ce am arătat la început, în sistemul său găsim afirmate o serie întregă de principii și determinații cu caracter mai mult sau mai puțin general, inclusiv relația de tip substanță — formă, care exprimă efortul unei gîndiri raționaliste de a cunoaște cît mai bine realitatea în necesitatea și concretitudinea ei. Dar ceea ce dorește Conta să realizeze este baza teoretică pentru o morală și sociologie inductivă. Însă ceea ce credem că reușește el să realizeze inductiv și prin analogie este în primul rînd afirmarea ideii de lege fatală și într-un anumit fel și aceea a progresului uman. Dacă în concepția iluministă pivotul ideilor social-politice era natura rațională abstractă a omului, iar metoda dominantă era cea deductivă, după apariția pozitivismului conținutul termenului de natură umană cunoaște anumite modificări, iar metoda dominantă e cea inductivă; în fond, se schimbă chiar și conținutul categoriei de necesitate, atunci cînd pozitivismul n-a degenerat în subiectivism. În afară de ideea de evoluție progresivă, pozitivismul mai promovează în sociologie și următoarele categorii: ideea societății organice, raportul dintre individul

⁷ *Ibidem*, p. 224.

organic și individul uman, instinctul de conservare, utilitatea drept criteriu al faptelor morale, iar în unele cazuri chiar și lupta pentru existență, ca o categorie indispensabilă pentru explicarea fenomenelor sociale.

*

Conta recurge adesea, pentru a explica anumite fenomene sociale, la instinctul de conservare și instinctul social. Să vedem în continuare care este la el raportul dintre instinct și voință. În primul rând, acțiunea instinctivă ca și cea voluntară, „este fatală“. În al doilea rând, deosebirea între instinct și voință, spune Conta, este aceea „care provine din conștiința determinării“, cu alte cuvinte, nu există, fiind vorba de societate, un instinct natural; nu despre un asemenea instinct este vorba în acest caz. Raportul dintre instinctul social și voință este acesta: „între instinct și voință nu-i decît o deosebire de grad sub raportul conștiinței“. Instinctul este deprindere, iar deprinderea „un instinct care odinioară era o voință“. Conta se întreabă la un moment dat: „La ce punct al gradațiunii progresului vieții organice încetează instinctul și începe voința, adică conștiința? La nici un punct. Conștiința se dezvoltă în legătură inversă cu instinctul; dar la orice grad de conștiință este o anumită cantitate — fie ea infinit de mică — de instinct și *viceversa*. În rezumat: progresul culturii și al civilizației omenești nu este altceva decît progres în clarviziunea și întinderea conștiinței“⁸.

Ce semnificație poate să aibă această idee contiană? Într-un sens filozofic foarte general, și fenomenul e prezent și la Xenopol, ea deschide orizonturi noi antropologiei. Restabilește unitatea adevărată, reală între om și natură, între suflet și corp. Deși nici *seria istorică* și nici *unda evolutivă* nu sînt decît expresia unui mod de gîndire nemarxist, pentru cultura noastră putem spune chiar premarxist, în amîndouă cazurile nu se pierde din vedere deosebirea calitativă dintre om și natură. Fiind totuși vorba de concepții filozofice înaintate, ele afirmă ideea posibilității și necesității cunoașterii și folosirii legilor naturii și chiar societății în interesul omului. După Conta națiunile cu posibilitățile cele mai bune de dezvoltare, care au dominat în istoria civilizației, sînt cele ce au cea mai mare cantitate de cunoștințe pozitive, acelea unde cunoștințele pozitive duc la înflorirea artelor practice. Dar aceasta este o idee cu o sferă de circulație mult mai largă în cultura românească în perioada amintită⁹, idee integrată unei mișcări filozofice care, pe lîngă afirmarea unității dintre materie și spirit, corp și suflet pe lîngă îndemnul de a repune întreaga operă a inteligenței pe temelii raționale, științifice și de a deschide perspective antropologice noi privind raportul dintre obiectiv și subiectiv și chiar de reevaluare a problemei inconștientului și de subliniere a valorii tradiției, prin revenirea la experiență și relevarea raporturilor organice ale existenței deschide și perspective științifice spre ceea ce este originar în istorie și cultură.

⁸ *Ibidem*, pp. 208, 209.

⁹ *Antologia gîndirii românești*, vol. II, Editura Politică, București, 1967, pp. 551, 554.

Conta n-a cunoscut decît primul volum al *Principiilor sociologice* de Spencer, concepția sociologică pozitivistă cea mai răspîndită pe vremea sa. Trebuie să spunem de la început că el va respinge sau va întregi principiile fundamentale ale sociologiei spenceriene, supunîndu-le în primul rînd cerințelor legii undulației universale. Dacă pentru filosoful și sociologul englez evoluția socială inaintează de la omogen la eterogen, Conta va sublinia în mod deosebit coeziunea în eterogenitate. Nu regăsim la Conta, decît în mod cu totul general, acel fond naturalist și scientist ca la Spencer și alții. Pe de altă parte, vorbind de raportul dintre individul organic și societate, dintre modul cum înțelege Spencer relația individ — stat, unde statul se subordonează în întregime intereselor de conservare și fericire a individului, Conta arată: e adevărat că societatea are drept scop și efect conservarea și progresul indivizilor, „dar și asociațiunea și cooperarea indivizilor au drept scop și efect conservarea progresului și societății. Și precum cutare grad de conservare și fericire pe care îl găsesc indivizii în societate nu se poate concepe fără cutare grad de diferențiere și solidaritate a societății, tot așa o anumită organizare a societății nu se poate concepe fără o anumită cooperare a indivizilor. Așa pe cît interesul societății trebuie sacrificat intereselor indivizilor, tot așa și interesul acestora trebuie sacrificat interesului societății, căci aici e vorba de doi termeni corelativi, iar nu de o subordonațiune militară”¹⁰. Este de asemenea deosebit de interesantă, de concludentă pentru o mai exactă circumscriere a pozițiilor sale în climatul acesta de pozitivare a gândirii sociale, concluzia că asemănarea între individul organic și societatea politică „este atît de complicată, încît cu cea mai mare probabilitate de adevăr se poate argumenta prin analogie de la una la alta”. Conta crede că nu numai explicarea fenomenelor sociologice ar căpăta mai multă claritate prin compararea cu fenomenele biologice, dar și biologia ar putea descoperi și explica mai bine anumite fenomene prin comparație cu fenomenele sociologice. Dacă privind problema explicării fenomenelor sociale în analogie cu cele biologice Conta nu este original, întrucît această metodă apare și la alți sociologi, este nouă și originală însă afirmația sa că fenomenele ce țin de sfera mișcării biologice pot fi stabilite și explicate în analogie cu sociologia. Trebuie să observăm faptul că nu este vorba aici de o analogie sau identificare privind *natura, conținutul*, ci metoda de cunoaștere, nu e vorba deci de a transpune mecanic legi dintr-un domeniu în altul, ci de a descoperi legi prin inducție și analogie. Conta discută deci problema existenței legilor, universalității și fatalității lor. Este alta problema, în ce măsură Conta s-a apropiat de adevăratul conținut legic, fundamental și specific al concretului social.

Cîteva din implicațiile acestor convingeri, din perspectivele de viitor pe care le deschide și le justifică filosofia sa teoretică, sînt clar formulate chiar de Conta. La un grad mai înalt de progres, spune el, „altruismul combinat cu egoismul bineînțeles dau loc la conștiința morală și sentimentul de dreptate, la respectarea legilor și autorităților societății, la

¹⁰ *Ibidem*, p. 387.

lupta pentru interesul corpului social din care face parte cineva, cu un cuvint la datoriile sociale“. Intrucit omenirea se află încă pe curba suitoare a undei sale, se poate prevedea că „va veni un timp cînd patriotismul, iubirea omenirii și, în genere, iubirea de aproapele său vor fi cele mai mari și mai puternice motive ale acțiunilor omenesti. Este evident că progresul vieții organice tinde să ajungă acolo“¹¹. Este firesc, dacă ținem seama de o logică internă necesară, ca gînditorul român din secolul trecut să ajungă la asemenea concluzii. Opera sa, antipozitivistă și materialistă în esența ei, străbătută de un anumit dinamism, cuprinde o bază teoretică largă pentru discutarea experienței. Patosul său umanist nu este deci independent de patosul său metafizic, filosofic, domeniu în care spiritul uman atinge problema universalului și sensului existenței umane.

•

Linia gîndirii lui Conta este aceea de la necesitate la necesitate înțeleasă, un adevăr pe care Engels îl găsește în filosofia modernă formulat mai întii la Spinoza, în acea cunoscută formulă concentrată: iubirea intelectuală a lui Dumnezeu sau a substanței și naturii. Într-o altă formă, acest adevăr apăruse chiar la unul din întemeietorii filosofiei moderne, la Francis Bacon, după care știința înseamnă putere. Filosofia clasică germană, continuînd, cum spune Marx, în idee istoria reală, social-politică, a Germaniei, a dezvoltat pe baza dialecticii conceptul de libertate ca necesitate înțeleasă, arătînd în maniera ei speculativă și romantică că libertatea este esența și condiția personalității umane. Numai odată cu apariția marxism-leninismului, filosofie a proletariatului, cu luarea puterii politice și edificarea societății socialiste, s-a ajuns la o înțelegere consecvent științifică a raportului dintre necesitate și libertate. Această teză fundamentală a marxism-leninismului stă la baza politicii partidului nostru de edificare a societății socialiste multilateral dezvoltate în România.

Vasile Conta, prin materialismul și determinismul său, a contribuit la netezirea terenului pentru pătrunderea spiritului științific în cultura noastră, a ideilor marxiste în secolul trecut. Dar perioada la care se referă Conta, „cînd patriotismul, iubirea omenirii și, în genere, iubirea de aproapele său vor fi cele mai puternice motive ale acțiunii omenesti“, ca urmare a evoluției societății și voinței conștiente, este perioada care se înfăptuiește astăzi, perioada societății socialiste multilateral dezvoltate și comuniste, cînd omul, după expresia lui Engels, trece din imperiul necesității în acela al libertății. Dar această nouă realitate socială este rezultatul unei vaste și științifice activități; este rodul muncii creatoare a omului eliberat de exploatare. În germene, sau într-o formă mai mult sau mai puțin dezvoltată, ideea activității conștiente, științifice, o găsim și în opera lui Conta.

¹¹ *Ibidem*, pp. 388, 210.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ВАСИЛЕ КОНТА

(Резюме)

Автор статьи показывает, что социологические идеи В. Конта являются результатом распространения двух основных идей его системы, а именно: всемирный фатализм и теория всемирной волны. В. Конта был уверен в том, что, хотя социология и психология не являлись еще науками, они станут науками, признавая при этом существование общественной закономерности. С этой перспективы он отвергает как фаталистическо-теологические теории, отрицающие смысл, теоретическое и практическое значение человеческой деятельности и проповедующие смирение, так и теории, опирающиеся на свободную волю. Последние отрицают возможность обоснования человеческой деятельности.

Сознательная воля включена — по мнению В. Конта — в детерминизм, является определенной; и, лишь поскольку она является определенной, можно обсуждать, можно делать качественное различие между содержанием человеческих, общественных побудительных причин. В. Конта поднимает здесь вопрос отношения между необходимостью и свободой, рассеивая иллюзии недетерминистских теорий, отождествлявших в конечном итоге свободу со случайностью. С другой стороны, автор показывает, что, хотя румынский философ исходил из социологии О. Конта и Г. Спенсера, все же он отвергал или видоизменял основные их позиции.

По мнению О. Конта, сильнейшие нации — это те, которые располагают наибольшим количеством опыта, положительных знаний, и которые совмещают абстрактные научные идеи с практическими искусствами. В. Конта полагает, что, исходя из науки, обобщая материалистический, научный дух, можно достигнуть того уровня эволюционной „волны“, когда основными причинами человеческого действия, сознательной воли, свободы, будут патриотизм и человеколюбие.

SOCIOLOGICAL IDEAS IN THE WORK OF VASILE CONTA

(Summary)

In this essay the author shows that the sociological ideas of V. Conta arise from the extension of the two fundamental ideas of his system: the universal fatalism and the theory of universal pendulation. Recognizing the existence of the social laws, he considers that, though sociology and psychology are not yet sciences, they will become sciences. From this perspective he rejects both the fatalistic theological interpretations, which deny the meaning and the theoretical and practical value of human activity, suggesting resignation, as well as the theories grounded upon arbitrariness; these deny the possibility of motivating human activity.

According to Conta, the conscious will is anchored in determinism, and, only because it is determined, there can be made a qualitative distinction between the various contents of human, social drives. Here Conta raises the problem of the relationship between necessity and liberty and shatters the illusions of the indeterminist theories, which ultimately identified liberty with chance. On the other hand, the idea is set forth that, though the Romanian thinker starts from the sociology of Comte and Spencer, he rejects or changes their fundamental positions.

V. Conta considers that the most powerful notions are those incorporating the greatest quantity of experience and positive knowledge, uniting abstract scientific ideas with practical arts. He believes that, starting from science, generalizing the scientific, materialist orientation, there will be reached that level of the evolutionist wave where the fundamental drives of human activity, of the conscious will, of liberty, will be patriotism and love of people, that is, humanism.

ETATISMUL ÎN DOCTRINA LIBERALĂ ȘI NEOLIBERALĂ

IOAN CHIȘU

Raportul dintre individ și stat, dintre societate și stat, a constituit și constituie și astăzi o problemă din cele mai cercetate de către filosofii, sociologii, politologii, juriștii și economiștii de toate orientările. Explicația rezidă în faptul că gândirea social-politică din toate timpurile a fost solicitată să dea un răspuns științific unor probleme acute care frământau omenirea, și anume: cum să se făurească un stat care să fie capabil să răspundă nevoilor generale ale oamenilor și cerințelor progresului social?, care trebuie să fie raportul dintre societate și stat?, dacă statul are un rol pozitiv sau negativ în societate? etc.

Problema etatismului a constituit și în doctrina liberală una din problemele cheie și în rezolvarea ei s-au înregistrat spectaculoase schimbări de poziții, corespunzător celor două mari faze de dezvoltare a societății burgheze — capitalismul în ascensiune și imperialismul. Analiza acestor schimbări o vom schița în materialul de față.

*

Liberalismul, ca doctrină a burgheziei în ascensiune, în lupta împotriva orînduirii feudale reacționare, nu a putut face abstracție de problemele statului și guvernămîntului, încercînd să le rezolve prin prisma intereselor acestei clase.

Literatura politică liberală și mai ales practica social-istorică oferă un bogat material care atestă această evoluție a problemei etatismului de-a lungul dezvoltării capitalismului pînă astăzi. Astfel, *Dicționarul politic american* din 1967¹, definind liberalismul ca o concepție politică care urmărește să schimbe *statu-quo*-ul politic, economic și social pentru a promova dezvoltarea individului, arată: „Liberalismul a apărut în secolele XVIII și XIX ca o doctrină care evidențiază dezvoltarea deplină a individului liber de constrîngerile guvernămîntului. Invers, liberalismul

¹ *The American Political Dictionary*, Second edition, Jack C. Plano, Milton Greenberg, Western Michigan University, 1967.

din secolul XX privește guvernământul drept un mijloc de corectare a abuzurilor și neajunsurilor societății prin programarea rapidă a acțiunii⁴.

Această definiție consemnează cele două ipostaze distincte ale acestei doctrine față de stat, și anume: 1. considerarea statului ca avînd un rol negativ în perioada capitalismului în ascensiune și 2. considerarea statului ca avînd un rol pozitiv odată cu trecerea la imperialism.

În *modelul politic, economic și social al capitalismului în ascensiune*, adepții liberalismului clasic, tradițional, din secolele XVIII—XIX tindeau către o doctrină de *laissez faire*, o doctrină care punea limite stricte domeniului guvernământului pentru a nu stînjiți cu nimic libera dezvoltare a inițiativei individului. John Stuart Mill, de pildă, — unul din fondatorii liberalismului englez — și-a exprimat în mod insistent neîncrederea față de operațiile guvernamentale care depășesc limite precis determinate. El opunea fără nici o ezitare interferenței guvernamentale libertatea de gîndire, de exprimare și de acțiune a cetățenilor, cu excepția cînd această interferență ar fi necesară pentru a împiedica pe unii cetățeni de a vătăma libertățile altora².

Benjamin Constant — un alt reprezentant al liberalismului — exprimă de asemenea, în lucrarea sa *Principes de politique* (1815), ideea dominantă a neîncrederii sistematice față de stat. El atribuie statului voința de a distruge libertatea individului, drepturile sale³. B. Constant arată că trebuie delimitată „o parte a existenței individuale“ care să fie „în afara competenței sociale“; aceasta se referă la: „drepturile naturale ale omului, adică libertatea individuală, libertatea religioasă, libertatea opiniei, dreptul de proprietate“. „Nici o autoritate — scrie B. Constant — nu poate să se atingă de aceste drepturi, fără a-și sfișia propriul său titlu de drept“. Omul este un templu și în acest templu el poartă un lucru divin: libertatea inviolabilă și inaccesibilă. El nu are nevoie pentru a fi fericit decît „de a fi lăsat într-o independență perfectă“⁴.

Preocupat de apărarea individului în exercitarea drepturilor sale naturale, Constant respinge orice intervenție a statului în relațiile oamenilor între ei. Astfel, liberalismul său, opunînd individul statului ca principali rivali, se condamnă a fi în întregime *negativ*.

Dar B. Constant se acomodează repede la inegalitățile care există de fapt în capitalism între cetățeni pe temeiul proprietății private și, uitînd drepturile omului, se mulțumește să le proclame pe acelea ale cetățeanului — noțiune limitată la o anumită categorie socială, burghezia —, ceea ce face din liberalism o pură doctrină de clasă. Filosofia drepturilor naturale, care, sub pana lui Voltaire, Montesquieu, Rousseau, fusese un apel la emanciparea omului, devine la B. Constant justificarea dominației politice a burgheziei⁵.

² Burnham James, *Suicide of The West*, ed. The John Day Company, New-York, 1964, p. 89.

³ Jacques Droz, *Histoire des doctrines politiques en France*, Paris, Presses Universitaires de France, 1966, p. 71.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 73.

Liberalismul de tip clasic, tradițional, este astfel, în ultimă analiză, expresia intereselor economice ale burgheziei, căreia dezvoltarea industriei îi permite să-și sporească încet dar sigur veniturile. Puțin interesată de mizeria crescândă a maselor, burghezia — prin glasul doctrinei liberale — se mulțumește să predice binefacerile, economiile, crezând că perfecționarea tehnicii va permite dezvoltarea progresivă a bunăstării generale. Regimul cel mai bun va fi acela care va deranja cel mai puțin ascensiunea sa către bogăție. Statul apare în ochii burghezilor ca salvagardarea libertății; rolul său se restringe la protecția intereselor individuale; el nu trebuie să intervină în organizarea societății și în raporturile economice.

Astfel, statul este prezentat opiniei publice de către doctrinarii liberali în primul rând ca un salvator al libertății, fiind comparat cu un „paznic de noapte“, cu un adevărat păzitor al intereselor cetățenilor. Doctrinarii liberalismului mai vechi credeau într-un stat limitat. Îndeosebi sarcinile pozitive încredințate guvernământului erau foarte puține: pe lângă apărarea împotriva agresiunii străine și a violenței în interior, poate asigurarea unui număr redus de servicii publice esențiale⁶. În rest, sarcinile guvernământului erau: să prevină fraudele, constrângerea și practicile monopoliste care împiedicau exercitarea libertăților civile și desfășurarea liberei inițiative, a pieței libere. În privința drepturilor și libertăților civile cetățenii trebuiau să decidă singuri care le sînt folositoare.

Odată cu trecerea la imperialism, și mai ales în capitalismul contemporan, *modelul neoliberal* are o optică diametral opusă, admitînd și chiar solicitînd intervenția statului în economie, în întreaga viață socială. Este noua concepție despre *rolul pozitiv al statului*, al guvernământului în societate. Se consideră de către liberalii și neoliberalii contemporani că statul ar putea juca rolul unui adevărat „panaceu universal“, în stare să absolve societatea de toate relele și neajunsurile existente, să făurească „Societatea Bună“, pe măsura tuturor.

Această schimbare fundamentală de optică în doctrina liberală cu privire la etatism a început să se manifeste încă după primul război mondial, dar mai ales în timpul mării crize economice mondiale dintre anii 1929—1933, cînd intervenția statului în refacerea economiilor distruse de război sau în înlăturarea consecințelor catastrofale ale crizei a constituit o necesitate stringentă pentru burghezie. W. Sombart, de pildă, considera că crizele pot fi evitate prin intervenția statului, prin raționalizarea economiei⁷. Trecerea — în perioada de după cel de-al doilea război mondial — la capitalismul monopolist de stat a desăvîrșit acest proces, statul devenind astfel un instrument efectiv de intervenție în economie și viață socială, în folosul monopolurilor.

Pledînd pentru intervenția statului în economie, liberalismul modern are o atitudine critică, citeodată chiar negativă, față de întreprinderile economice private. Liberalii moderni acceptă și pledează pentru înmul-

⁶ Burnham James, *op. cit.*, p. 90.

⁷ W. Sombart, *L'apogée du capitalism*, Tome II, Payot, Paris, 1932, p. 462.

țirea activităților guvernului în aproape toate domeniile sociale, controlul extensiv guvernamental asupra economiei și cel puțin unele măsuri privind proprietatea și operațiunile guvernamentale. În viziunea liberală modernă, participarea guvernului în aproape toate sferele vieții sociale, cu excepția religiei, mai degrabă sprijină decât împiedică realizarea unei vieți bune și a unei societăți bune.

În literatura burgheză contemporană se apreciază că printr-o asemenea schimbare — de fapt o adevărată răsturnare de concepție — liberalismul ar fi absorbit o parte importantă a ideologiei socialismului, respingînd desigur revendicările „socialismului marxist ortodox”: naționalizarea principalelor mijloace de producție, a transporturilor, — cum face de altfel și „partidele socialiste necomuniste” din majoritatea țărilor capitaliste occidentale. Se susține că mișcarea ideologică a evoluat pe ambele căi: ca liberalism orientat spre socialism în doctrina despre stat și economie, după cum aripa reformistă ori democrațică a socialismului tradițional a luat o cotitură spre liberalism; cele două curente s-au apropiat în raport de concepția a ceea ce se numește „statul bunăstării”⁸.

Atît liberalii moderni, cît și partidele socialiste reformiste din apusul Europei, consideră în mod iluzoriu, că se poate realiza pe terenul orînduirii capitaliste societatea bunăstării generale pentru toate clasele sociale, cînd de fapt ea se realizează pentru burghezie în primul rînd.

Și pentru Șt. Zeletin — fondatorul neoliberalismului românesc de după primul război mondial — a fost tipică această confundare de planuri, această credință reformistă că, prin intervenția statului în economie în faza imperialistă (el considera pe atunci în mod greșit România drept o țară imperialistă — n.n.), s-ar putea ajunge la socialism. El scria textual: „...neoliberalismul este forma concretă sub care se realizează concepția socialistă despre revoluția socială.

Așadar, neoliberalismul înfățișează o perioadă revoluționară în care vechile principii ale vieții sociale — anarhia — face treptat locul unui nou principiu — organizarea. Sau pe scurt: neoliberalismul aduce revoluția socială visată de Marx, cu deosebirea că această revoluție nu e bruscă, cum își închipuise marele gînditor, ci e lentă: ea cuprinde o perioadă istorică proprie”⁹.

De altfel, se știe că Șt. Zeletin, ca ideolog al burgheziei românești de după primul război mondial (e adevărat, cu o concepție foarte contradictorie), vorbea, pe de o parte, despre rolul progresist al burgheziei, iar pe de altă parte, despre rolul reacționar al proletariatului din țara noastră. Și aceasta în condițiile cînd proletariatul românesc se afirmase deja ca principala forță a progresului social și național al țării noastre, cînd avea în frunte un partid revoluționar.

Desigur, liberalii și neoliberalii contemporani se deosebesc între ei în ceea ce privește gradul de recunoaștere a rolului pozitiv al statului și al intervenției sale în viața economică și socială. Astfel, unii înclină

⁸ Burnham James, *op. cit.*, p. 91.

⁹ Șt. Zeletin, *Neoliberalismul*, 1927, București, pp. 85—86.

spre Marx, unii spre J. M. Keynes, și mai există poate și adepți ocazionali ai lui J. S. Mill. Dar toți liberalii moderni sînt de acord că guvernămîntul are o sarcină pozitivă: să asigure ca toți cetățenii să aibă de lucru, hrană, îmbrăcăminte, locuință, educație, îngrijire medicală, asigurări contra bolilor, șomajului etc. Mai mult, ei susțin că datoria guvernămîntului este — dacă dispune de resurse suficiente — să asigure cele necesare întregii omeniri, să contribuie la ridicarea țărilor slab dezvoltate din starea de înapoiere etc.

Liberalii americani contemporani, de pildă, grupați în 1947 în organizația „Americani pentru o acțiune democratică“ (A.D.A.), se arată ostili ideii de patrie, națiune, suveranitate, și vorbesc de interesele, chipurile, întregii omeniri, de necesitatea înființării unui guvern mondial care să prevină războaiele¹⁰ etc. Ei afirmă că guvernul american ar trebui, de exemplu, să sprijine măcar în parte hrănirea și ajutorarea celor înfomețați din regiunile subdezvoltate ale globului, să-i ajute să-și îmbunătățească situația materială etc.

Și pe plan intern, de altfel, platformele și programele liberalilor americani (A.D.A.) sînt presărate cu numeroase declarații și promisiuni demagogice, cu numeroase apeluri la principiile specifice ideologiei liberale. De pildă: „Rolul conducător al guvernului federal este esențial pentru realizarea creșterii și folosirii depline a forței de muncă. Guvernul trebuie să acționeze pentru a asigura fundamente solide pentru o proprietate de durată prin programe de perspectivă în vederea dezvoltării resurselor și reconstruirii orașelor noastre, a înlăturării mahalalelor noastre și a asigurării de posibilități depline și egale de sănătate, educație și securitate pentru întreaga noastră populație“¹¹. Neoliberalii contemporani consideră că statul poate garanta disciplina internă a ordinii economice împotriva exceselor, a abuzurilor, poate organiza concurența. În acest sens M. J. Rueff prezintă chiar unele instituții economice europene, ca Piața Comună etc., drept exemple de „piețe instituționalizate“¹². Este știut, însă, cît de iluzorie este tendința de eliminare a concurenței, atît în interiorul statelor capitaliste, cît și în relațiile dintre ele, dată fiind proprietatea capitalistă, legile ei proprii.

Saltul făcut de liberalism — de la concepția „statului limitat“ la cea a „statului bunăstării“ s-a realizat printr-o adevărată acrobație doctrinară. Astfel, dacă se privește problema din punct de vedere istoric, se observă că, pentru strămoșii liberali din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, „statul“ a însemnat un regim nedemocratic, în care forțele reacționare: moșierii, aristocrația ereditară, monarhia ereditară, armata și biserica, aveau o pondere mult peste ponderea numerică. Un asemenea stat era în mod evident un instrument puțin promițător pentru a asigura libertăți, reforme și în general prosperitatea pe care și-au imaginat-o pre-

¹⁰ Burnham James, *op. cit.*, p. 80.

¹¹ *Ibidem*, p. 93.

¹² André Piettre, *Histoire de la pensée économique et analyse des théories contemporaines*, Dalloz, Paris, 1966, p. 86.

liberalii; dimpotrivă, intervenția activă a guvernământului putea fi așteptată să împingă lucrurile, în cele mai multe cazuri, în direcție opusă. Conform aprecierii doctrinarilor liberali contemporani, odată cu extinderea treptată a libertății spre universalitate și a transferării suveranității, din ce în ce mai deplin, în mâinile unor adunări și funcționari aleși, statul putea fi conceput ca un organ care și-a schimbat caracterul din „rău“ în „bun“ sau cel puțin promițând a deveni un „inger“. Ei cred că statul poate să exprime mai mult decât alte instituții voința populară sau generală. Nu mai părea deci straniu pentru liberali ca să aștepte din partea statului lor democratic îndeplinirea operei liberalismului¹³.

Liberalismul mai vechi, cu crezul său în „laissez-faire“, în statul limitat — arăta John Dewey, unul din neoliberalii americani marcați — „este de fapt pur și simplu o justificare a brutalităților și inegalităților orînduirii existente... Treptat a survenit o schimbare în spiritul și sensul liberalismului. În mod treptat, el s-a asociat crezului în acțiunile guvernamentale pentru ajutor față de cei ce erau în dezavantaj economic și pentru ridicarea condițiilor de viață ale acestora... Liberalismul anterior a considerat acțiunea separată și competitivă a indivizilor ca un mijloc al bunăstării sociale, pînă la capăt. Trebuie să întoarcem însă perspectiva și să vedem că economia socializată (citește, capitalismul monopolist de stat — n.n.) constituie mijlocul pentru dezvoltarea liberală a individului pînă la capăt“¹⁴.

În realitate, ambele optici ale liberalismului despre etatism — corespunzătoare capitalismului în ascensiune și capitalismului contemporan — exprimă și apără interesele de clasă ale burgheziei și nu interesele generale ale societății.

Statul burghez din perioada capitalismului în ascensiune, de pildă, nu a fost niciodată — doar în viziunea abstractă a doctrinarilor liberali — un „paznic de noapte“ al intereselor tuturor indivizilor, un organ pus în slujba intereselor întregii societăți, ci un instrument specializat în mîna clasei burgheze, în vederea exploatării maselor muncitoare — care reprezentau majoritatea zdrobitoare a societății — pentru realizarea profiturilor clasei burgheze. După cum preciza Lenin, referindu-se la orînduirile bazate pe clase antagoniste, inclusiv la capitalism: „Statul este o mașină de aspirare a unei clase de către alta, o mașină cu ajutorul căreia o clasă ține în friu clasele ce-i sînt subordonate“¹⁵.

Se știe, de altfel, că sub egida statului burghez au avut loc pretutindeni în lume cele mai mari nedreptăți sociale și naționale: despărțirea brutală a producătorilor de mijloacele de producție, acumularea primitivă de capital, ocuparea și jefuirea sistematică a coloniilor, exploatarea și aspirarea maselor muncitoare în interior în vederea stoarcerii de profituri care au dus mai tîrziu la uriașa concentrare și centralizare a capi-

¹³ Burnham James, *op. cit.*, p. 94.

¹⁴ John Dewey, *Liberalism and Social Action*, New York, G. P. Putman's Sons, 1935, pp. 21, 27, 90.

¹⁵ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 39, E.P., București, 1966, pp. 76—77.

talului — acest „monstru cu o sută de capete“ — care a început să domine tot mai mult societatea burgheză.

Statul capitalist contemporan nu este nici el un „înger păzitor“ al nevoilor întregii societăți sau un stat al „bunăstării generale“ — cum îl prezintă adepții neoliberalismului sau alți ideologi burghezi. Dimpotrivă, statul capitalist contemporan reprezintă interesele clasei burgheze. Mai mult chiar, în perioada postbelică, prin apariția și dezvoltarea rapidă a capitalismului monopolist de stat, statul burghez contemporan slujește tot mai mult interesele monopolurilor, ale oligarhiei monopolist-statale — acea pătură îngustă și spoliatoare a burgheziei care deține frâiele întregii vieți politice, economice și militare din statele capitaliste dezvoltate și a cărei politică este tot mai mult în contradicție cu interesele majorității națiunii.

Evident, au intervenit unele schimbări în viața statului burghez contemporan, a crescut rolul său în viața economică și socială. După cum arăta secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu: „Chiar și în țările capitaliste apar tendințe spre coordonarea pe bază de program a unor domenii ale producției, circulației, investițiilor, cercetării, se iau măsuri de intervenție a statului capitalist în economie. Necesitatea acestei activități de dirijare este recunoscută și de o serie de economiști burghezi care vreme îndelungată nu au conținut să elogieze «virtuțile» economiei liberale»¹⁶. Dar dacă neoliberalismul burghez contemporan susține creșterea rolului statului în viața societății, aceasta nu o face în vederea atenuării sau înlăturării radicale a inegalităților sociale existente în capitalism, a unei asanări sociale sincere și complete a orândurii burgheze, ci a apărării intereselor marelui capital, a asigurării unor profituri maxime stabile, ferite de fluctuații, perturbații economice, crize și alte fenomene morbide, tipice pentru capitalismul contemporan.

Cea mai puternică și mai autorizată replică la teza neoliberală a „statului bunăstării“ este oferită de către înseși realitățile din lumea capitalistă. Statul și societatea „bunăstării generale“ nu este de fapt decât un mit ca atâtea altele, de care se servește din abundență propaganda burgheză contemporană, el nu s-a realizat și nu se poate realiza nicăieri în lume pe terenul capitalismului. Societatea capitalistă contemporană continuă să fie confruntată — cu toate schimbările pozitive înregistrate datorită revoluției științifico-tehnice și cu toată creșterea nivelului de trai al maselor din perioada postbelică — cu grave probleme politice, economice și sociale, pe care nu le poate decât amâna sau rezolva parțial, temporar, prin intervenția statului în economie, în viața socială. Dovadă este creșterea uriașă în zilele noastre, în țările capitaliste, a mișcărilor greviste ale clasei muncitoare, ale tuturor mișcărilor contestatate ale țărânimii, funcționărimii, intelectualității, păturilor mijlocii, tineretului, studențimii etc. La Conferința Națională a P.C.R. din iulie 1972 s-a subliniat tendința spre unitate a tuturor mișcărilor general-democratice con-

¹⁶ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîșirii construcției socialiste*, vol. 2, E.P., București, 1968, p. 531.

temporane, sub conducerea clasei muncitoare și a partidelor comuniste și muncitorești — cele mai active detașamente în lupta pentru progres social, independență și pace¹⁷.

Aceste mișcări reclamă tot mai hotărît reinnoirea structurilor economice și social-politice din capitalism, liberalizarea și democratizarea reală a societății și trecerea în perspectivă — așa cum susțin programele și platformele partidelor comuniste și muncitorești din țările respective — la societatea socialistă. Numai în socialism statul — prin caracterul său cu adevărat democratic pe care-l dobîndește pe temeiul proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție — devine pe drept cuvînt un mijloc de realizare a bunăstării generale, a adevăratei echități sociale între oameni.

ВОПРОС УЧАСТИЯ ГОСУДАРСТВА В УПРАВЛЕНИИ ХОЗЯЙСТВОМ В ЛИБЕРАЛЬНОЙ И НЕОЛИБЕРАЛЬНОЙ ДОКТРИНАХ

(Резюме)

В статье изложена эволюция либерального мышления по вопросу государства, наряду с эволюцией самой буржуазии в период развивающегося капитализма и при современном империализме. Так, если классический, традиционный либерализм был против вмешательства государства в общественную жизнь для того, чтобы не препятствовать свободной инициативе и свободе личности, то современный неолиберализм, наоборот, считает, что государство играет положительную роль, высказываясь за его вмешательство в экономику с целью осуществления „общего благосостояния”. Автор показывает, что, фактически, в обеих его ипостасях, предлагаемое либералами государство имеет в виду интересы буржуазии, а не общие интересы общества. В период современного государственного капитализма государство также вмешивается в хозяйственную и общественную жизнь не с целью смягчения или удаления существующего социального неравенства, а в целях защиты интересов монополистической государственной олигархии, находящейся все более и более в разрыве с общими интересами общества. Об этом свидетельствует социальное движение протеста, проявляющееся все более интенсивно в современном капиталистическом строе.

ON THE GROWTH OF THE ROLE OF STATE IN THE LIBERAL AND NEOLIBERAL DOCTRINE

(Summary)

The evolution of the liberal thought in the problem of state is presented in comparison with the evolution of the bourgeoisie itself in the period of capitalism in progress and of contemporary imperialism. Thus, if the classical, traditional liberalism was against the intervention of the state in the social life, in order to prevent the perturbation of the free initiative and individual liberty, the contemporary neo-liberalism supports the positive role of the state, its intervention in

¹⁷ Conferința Națională a Partidului Comunist Român, 19—21 iulie 1972, E.P., București, 1972, p. 528.

economy, in order to achieve a "general welfare". The author shows that in both instances the state advocated by the liberals has in view the interests of the bourgeoisie and not the general interests of society. In the period of contemporary capitalism of state, the state interferes in the economic and social life in order to defend the interests of the state monopolist oligarchy, more and more in conflict with the general interests of the society, and not for reducing or eliminating the existing social inequality. This is proved by the protesting social movements which ever more confront the capitalist society at present.

DIRECȚII METODOLOGICE ÎN STUDIAREA OPEREI SOCIAL-POLITICE A LUI C. DOBROGEANU-GHEREA

I. LEICU

În ultimii ani, peisajul literaturii social-politice românești s-a îmbogățit cu o serie de studii valoroase despre gândirea social-politică și filozofică socialistă din trecut. Între acestea se înscriu și cele care abordează conținutul de idei al scrierilor lui Constantin Dobrogeanu-Gherea¹. Această preocupare răspunde indicației secretarului general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, de a se reevalua producțiile social-politice ale socialiștilor români din trecut și în primul rând ale lui C. Dobrogeanu-Gherea.

Valorificarea critică a operei teoreticianului socialist român este încă departe de a fi încheiată. După cum se știe, controversele din trecut purtate în jurul operei lui C. Dobrogeanu-Gherea au evidențiat, nu o dată, puncte de vedere exagerate, care au împiedicat o apreciere lucidă și realistă a acesteia. Existența acestor exagerări — fie favorabile, fie defavorabile — cu privire la conținutul operei gheriste au constituit — și poate mai constituie — o sursă de obstacole în calea unei priviri și aprecieri globale mai apropiate de adevăr.

De aceea, pentru depășirea acestor greutăți inerente în munca de reconsiderare în spirit marxist a producției teoretice gheriste, considerăm utilă schițarea unor direcții metodologice adecvate de studiere și cercetare a operei lui C. Dobrogeanu-Gherea. Înainte de a prezenta succint aceste direcții metodologice, credem potrivit să prezentăm unele aprecieri privitoare la opera lui C. Dobrogeanu-Gherea făcute atât în timpul vieții sale, cât și după moartea sa.

*

¹ Ștefan Voicu, *Introducere în valorificarea operei sociologice a lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în „Lupta de clasă”, nr. 3/1968. D. Hurezeanu, *O figură proeminentă a mișcării socialiste din România — C. Dobrogeanu-Gherea*, în *C. Dobrogeanu-Gherea, Scrieri social-politice*, Editura Politică, București, 1968. Achim Mișu, *Semnificații inițiale ale teoriei lui Gherea asupra socialismului în țările înapoate*, în „Lupta de clasă”, nr. 9, 1969. *Istoria filosofiei românești*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., București, 1972.

De la început se impune o observație generală: lucrările sale social-politice s-au bucurat în general de aprecieri pozitive din partea socialiștilor români și străini, de atenție din partea unor gânditori burghezi cu vederi democratice și de aprecieri critice din partea unor reprezentanți ai gândirii liberale, conservatoare și poporaniste. Lucrările: *K. Marx și economiștii noștri*, *Ce vor socialiștii români?*, *Concepția materialistă a istoriei*, *Anarhia cugetării*, *Robia și socialismul*, *Neoiobăgia*, *Asupra socialismului în țările înapoiate și Război sau neutralitate* au fost apreciate de contemporanii socialiști ca lucrări marxiste originale, deosebit de prețioase pentru educarea marxistă a proletariatului român, pentru dezvoltarea gândirii socialiste românești și a întregii gândiri social-politice din țara noastră. Prin ele, C. Dobrogeanu-Gherea a dobândit un imens prestigiu în mișcarea socialistă națională, devenind îndrumătorul spiritual al mișcării socialiste românești.

Totodată, fruntașul socialist român a devenit o figură reprezentativă a mișcării socialiste europene, putând fi situat, după părerea noastră, între socialiștii marcanți ai vremii: P. Lafargue, A. Labriola, A. Bebel, K. Kautsky, Fr. Mehring, G. V. Plehanov și alții. Unele studii elaborate de C. Dobrogeanu-Gherea ca, de pildă: *Concepția materialistă a istoriei*, *Anarhia cugetării*, fiind traduse în limbile franceză, bulgară și sîrbă, au înlesnit afirmarea sa pe planul mișcării socialiste internaționale și au suscitât interes prin conținutul lor. El s-a bucurat de privilegiul de a se fi întîlnit în două rînduri cu F. Engels (în anul 1893) și — ceea ce este mai important — de aprecieri pozitive din partea acestuia, cu privire la preocuparea sa de teoretician marxist. Mărturia acestei din urmă afirmații ne este oferită de o scrisoare trimisă de colaboratorul lui K. Marx redacției revistei socialiste ieșene „Contemporanul“, în anul 1888, publicată în același an. Din această scrisoare reiese că Fr. Engels cunoștea lucrările originale ale lui C. Dobrogeanu-Gherea *Ce vor socialiștii români?* și *K. Marx și economiștii noștri*, care-i fuseseră trimise de K. Kautsky, și aprecia pozitiv caracterul lor marxist².

Menționăm faptul că unele din lucrările sale mai importante, cum este *Neoiobăgia*, au fost primite cu interes și de unii publiciști și gânditori burghezi de orientare democratică. Amintim în acest sens aprecierile relativ favorabile făcute de Mihail Dragomirescu³ și de Dimitrie Drăghicescu.

În același timp, opera sa social-politică și scrierile de critică literară au constituit obiectul criticilor înverșunate ale adversarilor ideologici și politici ai marxiștilor români. Este vorba de criticile făcute de ideologii liberali, conservatori și poporanști. Este cunoscută polemica — care a polarizat atenția întregii opinii publice românești într-o anumită perioadă — dintre C. Dobrogeanu-Gherea și Titu Maiorescu în jurul problemelor de critică literară. De asemenea, între criticii lui Gherea mai amintim pe: P. Missir, C. Stere, Șt. Zeletin și alții.

² *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, 1865—1900, partea I, 1865—1889, Editura Politică, București, 1964, p. 188.

³ Vezi „Magazin istoric“, nr. 2, 1968, p. 55.

Maturizarea politico-ideologică a mișcării socialiste românești s-a concretizat în formarea Partidului Comunist Român, în anul 1921, când Partidul Socialist în ansamblul său s-a transformat într-un partid revoluționar. Acest moment are o valoare politică de maximă importanță pentru proletariatul și poporul român.

Elementele reformiste vor reconstitui Partidul Social-Democrat, în 1927, ceea ce va determina, pentru aproape două decenii, prezența sciziunii politice, ideologice și organizatorice a clasei muncitoare. Ambele partide muncitorești vor reclama moștenirea gheristă, fiecare însușindu-și-o într-un mod propriu, în raport cu orientările lor.

Abordând în spirit marxist întreaga gândire socialistă din trecut, încă de la crearea sa, P.C.R. s-a preocupat să valorifice opera aceluia care la vremea sa fusese considerat părintele spiritual al socialismului românesc — Constantin Dobrogeanu-Gherea.

Dacă această valorificare critică s-a soldat în general cu rezultate pozitive, nu același lucru se poate spune cu privire la modul în care a fost reconsiderată opera lui C. Dobrogeanu-Gherea.

Relevându-se pe bună dreptate lipsurile și limitele obiective și subiective ale scrierilor gheriste, treptat, în anumite împrejurări istorice, s-a conturat o apreciere nihilistă asupra unor părți din opera lui C. Dobrogeanu-Gherea, care a fost extinsă asupra principalelor sale creații.

Neoiobăgiei — lucrare care reprezintă chintesența creației gheriste și care constituia primul studiu economico-sociologic marxist din România —, îi era negată sau, în cel mai bun caz, minimalizată importanța ei reală.

Astfel, în lucrarea *Chestiunea agrară și mișcarea țărănească din România (Antineoiobogia)*, apărută în 1928 în străinătate, S. Timov considera în mod nejustificat că C. Dobrogeanu-Gherea, în cercetarea dezvoltării capitalismului în România, s-ar fi situat pe pozițiile burgheziei și nu pe cele ale proletariatului, că subordona interesele clasei muncitoare intereselor burgheziei, iar „Neoiobăgia“ ar constitui o apologie a capitalismului, o teorie burghezo-liberală. Altor lucrări ca: *Anarhia cugătării*, *Robia și socialismul* sau *Asupra socialismului în țările înapoiate*, care de asemenea reprezentau contribuții originale marxiste, fie li s-a atribuit o semnificație minoră, fie au fost trecute sub tăcere.

Aprecieri asemănătoare privind opera lui C. Dobrogeanu-Gherea se întâlnesc și în documentele P.C.R. din perioada interbelică, cit și după Eliberare. Această optică unilaterală a persistat și unele studii apărute pînă în 1966 reflectă pregnant această orientare⁴. Atît în perioada interbelică, cit și după Eliberare, se recunoșteau doar lucrările lui C. Dobrogeanu-Gherea cu privire la popularizarea ideilor marxiste și cele de critică literară, importanța acestora din urmă fiind uneori exagerată.

⁴ D. Grindea, *Considerațiuni asupra gândirii economice și social-politice a lui C. Dobrogeanu-Gherea pe marginea lucrării „Neoiobăgia“*, în „Cercetări filosofice“, nr. 4, 1960. N. Marcu, *Caracterul reacționar al teoriei „neoiobăgiei“ a lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în „Probleme economice“, nr. 9, 1960. *Istoria gândirii sociale și filosofice în România*, Editura Academiei R.P.R., București, 1964.

La celălalt pol al mișcării muncitorești din România în perioada interbelică, aflat sub îndrumarea spirituală a social-democraților, opera social-politică gheristă a fost în general preluată necritic, acceptată în bloc. Titel Petrescu, de pildă, în lucrarea *Socialismul în România*, făcînd o amplă prezentare conținutului de idei al *Neoiobăgiei*, acceptă fără rezervă tezele acesteia, deși unele erau exagerate și greșite.

De la început, pe marginea afirmațiilor de mai sus, se impun două observații generale. Prima observație își propune să lămurească cauzele absenței în general a unei priviri critice la adresa lucrărilor lui C. Dobrogeanu-Gherea în timpul vieții sale venite din interiorul mișcării socialiste și muncitorești, iar cea de-a doua, să elucideze excesul criticii făcute aceleiași opere de unii gânditori marxști într-o anumită perioadă.

O explicație, în primul caz, ar fi aceea că în mișcarea socialistă românească de la finele veacului trecut și începutul secolului nostru n-au existat gânditori marxști de talia lui C. Dobrogeanu-Gherea. I. Nădejde, E. Arbore, C. Racowski, M. G. Bujor, P. Mușoiu, Dr. Stîncă și alții nu s-au ridicat prin scrierile lor la înălțimea gândirii lui Gherea. Apoi mai trebuie avut în vedere faptul că leninismul nu se afirmase plenar pe plan internațional, că mișcarea muncitorească internațională era suficient îmbibată de reformism și oportunism.

În cel de-al doilea caz, critica excesivă făcută scrierilor social-politice gheriste de unii gânditori marxști, reflectată și în documentele P.C.R., credem că reprezintă o consecință a felului în care era privită social-democrația de către Internaționala a III-a.

Această scurtă privire retrospectivă asupra destinului operei social-politice gheriste ne permite să desprindem o serie de concluzii privitoare la modalitatea în care opera gânditorului socialist român a fost primită atât de contemporanii săi cît și de posteritate, la unele reflecții cu privire la metodologia de cercetare a acestei moșteniri. Ea ne va feri de asemenea de exagerarea calităților sau limitelor acesteia.

•

Ceea ce caracterizează critica postumă făcută operei gheriste, mai ales în perioada interbelică și în primele două decenii după Eliberare, este faptul că această operă n-a fost analizată în ansamblul ei, ca un întreg, un tot unitar. Părțile componente ale acestui întreg au fost analizate de multe ori izolat, ceea ce a împiedicat în mod firesc elaborarea unei aprecieri și viziuni de ansamblu asupra scrierilor social-politice ale lui C. Dobrogeanu-Gherea, fapt care a condus la rîndul său la diminuarea valorii lor reale, la proiectarea într-o măsură nefirească a limitelor și erorilor prezente într-o lucrare sau alta.

Neoiobăgia, reprezentînd o parte a operei social-politice gheriste, nu poate fi înțeleasă și apreciată corect dacă este analizată — așa cum nu o dată s-a petrecut în trecut — izolat de restul lucrărilor socialistului român. Această lucrare fundamentală constituie un moment deosebit de important al creației gheriste, care continuă preocupările anterioare ale autorului ei în ceea ce privește evaluarea realităților românești în spirit

materialist marxist. Totodată, cercetările întreprinse de C. Dobrogeanu-Gherea în vederea găsirii soluțiilor strategice și tactice pentru mișcarea muncitorească vor continua și vor fi materializate și în lucrări ce au urmat *Neoiobăgiei*, cum ar fi *Asupra socialismului în țările înapoiate*, apărută în 1911, și *Război sau neutralitate*, publicată în 1914. În studiul *Asupra socialismului în țările înapoiate*, care a apărut ca postfață la lucrarea lui K. Kautsky, *Bazele social-democrației*, C. Dobrogeanu-Gherea a corectat unele aprecieri și teze expuse în *Neoiobăgia* și a prezentat cu claritate locul și rolul clasei muncitoare în societatea românească de atunci, atitudinea social-democrației, a mișcării muncitorești față de marile probleme de rezolvarea cărora depindea progresul social al patriei noastre.

Nu mai insistăm asupra faptului că fruntașul socialist român a atras atenția încă în introducerea la *Neoiobăgia* asupra caracterului fragmentar al acestei lucrări, asupra dorinței sale, neîmplinite de altfel, de a scrie un studiu amplu care să cuprindă alături de chestiunea agrară și celelalte probleme social-politice ale României. Nerealizarea acestei dorințe s-a datorat stării precare a sănătății sale și evenimentelor generate de conflagrația mondială din 1914—1918.

De aceea, după părera noastră, o condiție *sine qua non* pentru studiul *Neoiobăgiei* sau al oricărei alte lucrări este coroborarea ei cu celelalte scrieri social-politice ale socialistului român și cercetarea lor în strânsă conexiune, ele constituind, după cum afirmam mai sus, un tot unitar.

Un alt aspect deficitar în reconsiderarea operei lui C. Dobrogeanu-Gherea l-a constituit insuficienta cunoaștere sau, mai precis, neluarea în considerare a climatului ideologic-politic al vremii în care și-a desfășurat activitatea socialistul român.

Cum putem aprecia lucid scrierile social-politice ale lui C. Dobrogeanu-Gherea dacă nu le raportăm la momentul concret istoric al apariției lor, la contextul ideologico-politic și filosofic al vremii respective, dacă nu avem în vedere posibilitățile reale existente atunci în explicarea, interpretarea și soluționarea teoretică a problemelor ridicate de viața socială? De aceea, problema încadrării în epocă constituie o altă cerință pentru studierea operei social-politice gheriste.

Încadrarea în epocă ridică, după părerea noastră, probleme destul de complexe. Astfel, trebuie să se cunoască nivelul de dezvoltare al gândirii socialiste din România, posibilitățile ei reale de prospectare și analiză marxistă a realităților românești, de explicare și soluționare a problemelor evoluției specifice a progresului social al țării noastre de către curențul socialist. Apoi, în mod firesc, în acest cadru se impune determinarea locului și rolului scrierilor social-politice ale lui C. Dobrogeanu-Gherea, a contribuției sale originale la dezvoltarea gândirii marxiste în raport cu producțiile teoretice ale celorlalți socialiști români. În acest mod, credem că se poate stabili mai riguros plusul pe care-l aduce socialistul român la dezvoltarea și aplicarea creatoare a marxismului în țara noastră, contribuția sa originală la schițarea unei strategii și tactici adecvate luptei proletarietului român.

Totodată, întrucît mișcarea socialistă și cea muncitorească din România constituiau părți integrante ale mișcării socialiste și muncitorești internaționale, se impune raportarea în permanență a gândirii socialiste românești la cea internațională. În acest sens, considerăm ca o cerință firească precizarea gradului de fidelitate al socialiștilor români — în cazul nostru, al lui C. Dobrogeanu-Gherea — față de marxism, modalitatea în care el a înțeles categoriile fundamentale ale științei marxiste și felul în care a folosit concepția și metoda materialistă marxistă ca instrumente de investigare a realităților românești. De asemenea, apreciem oportună sublinierea necesității raportării scrierilor lui C. Dobrogeanu-Gherea nu numai la opera lui K. Marx și F. Engels, ci și la lucrările adepților clasicii marxismului care au popularizat, apărut și dezvoltat anumite teze marxiste ca, de pildă: P. Lafargue, A. Labriola, K. Kautsky, A. Bebel, Fr. Mehring, G. V. Plehanov și alții.

Considerăm necesară o atare raportare din mai multe considerente. K. Marx și F. Engels, punând bazele teoretice ale unei noi concepții despre natură și societate, n-au creat un sistem al științelor sociale închis, ci, dimpotrivă, au atras atenția asupra spiritului creator al învățaturii lor, au relevat necesitatea îmbogățirii ei cu noi aspecte care să generalizeze practica social-istorică a proletariatului din diferitele țări. Răspîndirea și asimilarea marxismului s-a realizat în diferitele țări ale lumii printr-o puternică luptă împotriva ideologiei burgheze. În acest proces, teoreticienii socialiști marxști, prin scrierile lor originale, au avut un rol însemnat în unirea teoriei revoluționare cu mișcarea muncitorească, în asigurarea spiritului ofensiv al noii concepții și în afirmarea superiorității ei față de cea a claselor exploatare. Tocmai în această complexă activitate se evidențiază universalitatea marxismului, spiritul creator și capacitatea acestei învățături de a constitui atît un instrument științific de investigare a realităților naționale, cit și o călăuză teoretică a practicii social-politice a proletariatului și celorlalte forțe democratice în realizarea cerințelor progresului social. De aceea, studiind opera lui K. Marx și F. Engels, socotim potrivit și necesar să avem în vedere și creațiile social-politice și filosofice ale discipolilor lor din diferite țări și perioade istorice, întrucît multe din lucrările acestora din urmă sînt creații marxiste originale, contribuții teoretice valoroase la dezvoltarea creatoare a marxismului.

Cunoașterea limitelor gândirii socialiste internaționale în perioada la care ne referim, explică în multe privințe și limitele gândirii socialiste românești, reflectate și în opera social-politică gheristă; ea ne permite să precizăm cu mai multă claritate cauzele obiective și cele subiective care le-au generat și le-au făcut prezente în producția teoretică a socialistului român.

Raportarea conținutului tezelor lui C. Dobrogeanu-Gherea la scrierile marxiste ale socialiștilor vremii ne permite să evidențiem și contribuția acestuia la dezvoltarea creatoare a marxismului, la elucidarea unor probleme vitale pe care le ridică practica social-istorică a țărilor capitaliste puțin evolute cu privire la specificul dezvoltării lor spre socialism.

Reconsiderarea gândirii socialiste românești de la finele veacului trecut și începutul secolului al XX-lea impune și raportarea ei la leninism, la plusul marxist oferit de V. I. Lenin învățaturii lui K. Marx și F. Engels în noile condiții istorice.

V. I. Lenin s-a afirmat în mișcarea socialistă și muncitorească la începutul secolului nostru, prin contribuția originală adusă la dezvoltarea marxismului în condițiile imperialismului, la restabilirea spiritului revoluționar marxist în mișcarea muncitorească internațională, grav subminat de oportunism și reformism. Leninismul reprezintă o etapă calitativ nouă în dezvoltarea marxismului și a mișcării revoluționare muncitorești internaționale. Din aceste motive, se cuvine să lămurim măsura în care socialiștii români au cunoscut lucrările lui V. I. Lenin, iar în cazul nostru, să precizăm cât și ce anume a cunoscut C. Dobrogeanu-Gherea. Raportarea gândirii socialiste românești la leninism, în primul rând a operei lui C. Dobrogeanu-Gherea, facilitează o seamă de aprecieri importante. Astfel, s-ar putea stabili măsura în care producțiile socialiștilor noștri s-au apropiat ori s-au situat pe pozițiile leninismului și în ce probleme; s-ar putea constata cu mai mult discernămint gradul prezenței reformismului și oportunismului în gândirea socialistă românească de atunci.

Din această confruntare a scrierilor social-politice ale socialiștilor români, în special ale aceluia care a fost principalul teoretician al socialismului românesc de atunci, cu întreaga producție socialistă, marxistă și leninistă, se pot desprinde importante concluzii cu privire la contribuția mișcării socialiste românești la aplicarea creatoare a acestei învățături la specificul țării noastre, precum și contribuția acesteia la dezvoltarea teoriei socialiste marxiste. În acest fel considerăm că putem preciza mai argumentat și locul lui C. Dobrogeanu-Gherea între marxiiștii vremii sale, contribuția lui originală la păstrarea spiritului revoluționar al marxismului.

Încadrarea în epoca istorică în care au fost elaborate lucrările social-politice ale socialistului român reclamă stringent cunoașterea climatului politico-ideologic existent atunci în țara noastră. Aceasta presupune raportarea în permanență a operei social-politice a socialiștilor la celelalte curente ideologice existente în România, la modalitatea specifică a acestora de a interpreta realitatea națională și perspectivele progresului social. Noi putem preciza locul și rolul gândirii socialiste, plusul pe care l-a oferit, numai raportînd-o la celelalte curente ideologice: liberalism, conservatorism și poporanism, pentru a aminti numai orientările principale. Această problemă este dificilă și complexă, deoarece curentele amintite au cunoscut — în raport cu interesele claselor pe care le vizau — un larg evantai de orientări. Astfel, în cadrul liberalismului — curent ideologic în plin proces de afirmare, care se va încheia prin scrierile lui Șt. Zeletin după primul război mondial — se conturau o serie de nuanțe care corespundeau intereselor diferitelor grupări politice ideologice burgheze: de la cele de dreapta, continuînd cu cele democratice și mergînd pînă la cele de nuanță radicală. Conservatorismul, expresie ideologică a clasei retrograde — moșierimea, a cunoscut în a doua parte a veacului

trecut și pînă la apusul său, survenit după primul război mondial, o suită de modificări atît în ceea ce privește orientarea, cît mai ales atitudinea față de cerințele progresului social. De la conservatorismul ruginit — ostil oricăror înnoiri —, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea s-au înregistrat deplasări oglindite în orientarea junimistă, care încerca să se acomodeze cu transformările survenite în structura țării, în vederea împiedicării unui ritm mai accelerat al progresului social și implicit menținerea în viața economică, socială și politică a clasei ale cărei interese le reprezenta.

Permanenta confruntare a gîndirii socialiste, și în mod deosebit a operei gheriste, cu producțiile social-politice liberale, conservatoare, poporaniste și ale celor de alte orientări este necesară din mai multe considerente. Astfel, ca pretutindeni în lume, și în România dezvoltarea și afirmarea gîndirii socialiste marxiste s-a realizat printr-o confruntare ideologică permanentă cu celelalte curente ideologice nemarxiste, burgheze.

C. Dobrogeanu-Gherea este cunoscut ca unul dintre socialiștii care au apărut statornic marxismul de atacurile adversarilor ideologici, atît pe plan național, cît și pe plan internațional. El a contribuit — după părerea noastră — la afirmarea superiorității curentului de idei socialist față de celelalte curente ideologice nemarxiste, atît în ceea ce privește problema cunoașterii adecvate a realităților românești, cît și a soluțiilor susținute în vederea grăbirii progresului social al României.

Apreciind contribuția diferitelor curente ideologice din gîndirea românească la precizarea căilor de înfăptuire a progresului social în România, se cuvine să relevăm superioritatea curentului socialist față de liberalism, conservatorism și poporanism, fără a nega ideile înaintate pentru etapa istorică respectivă a unor gînditori aparținînd unora dintre curentele amintite, mai ales ale celor care au luat poziții critice față de neajunsurile realității de atunci, militînd pentru anumite transformări burghezo-democratice.

Această superioritate — pe care problematica și dimensiunile prezentului articol nu ne permit s-o argumentăm —, după părerea lui C. Dobrogeanu-Gherea exprimată în *Neoiobăgia*, a fost dobîndită de gînditorii socialiști români datorită faptului că ei erau exponenții intereselor clasei muncitoare — care încă de la sfîrșitul veacului trecut se afirma în țara noastră ca cea mai autentică purtătoare a progresului social —, pe cînd apartenența de clasă a ideologilor liberali, fără să mai vorbim de cei care exprimau pe plan teoretic interesele moșierimii, i-a împiedicat chiar și pe cei mai sinceri gînditori burghezi — radicali sau democrați — să conceapă progresul social realizabil în România în afara societății capitaliste. În altă ordine de idei, această superioritate se datora concepției filosofice materialist-dialectice despre natură și societate. Cu toate greutatețile și stîngăciile inerente începutului, activitatea teoretică a lui C. Dobrogeanu-Gherea și a celorlalți socialiști a avut la bază concepția materialistă asupra istoriei, fapt care nu poate fi trecut cu vederea sau negat. Notăm, în treacăt, că în acele împrejurări ideologii liberali și conserva-

tori se situau pe poziții filozofice care se întindeau de la idealismul extrem pînă la materialismul premarxist.

Desigur, așa cum consemna C. Dobrogeanu-Gherea, faptul că socialiștii români se situau pe pozițiile clasei muncitoare și dispuneau de o concepție filosofică științifică nu i-a ferit în mod automat de greșeli, confuzii și erori. În multe privințe — și în cazul nostru și Gherea — au plătit tribut fie caracterului de pionierat al activității teoretice, fie unor influențe nemarxiste sau complexității realităților economice, sociale, politice și ideologice ale vremii. Mai precizăm cu acest prilej că mișcarea socialistă românească se afla doar la începuturile ei și ca mișcare marxistă mai trebuia să parcurgă încă un drum lung pentru maturizarea sa și renunțarea hotărîtă la unele influențe nemarxiste.

În aprecierea lucrărilor social-politice gheriste se mai impune și un alt aspect, și anume confruntarea lor cu practica social-istorică — criteriu suprem al judecării oricărei teorii sau concepții. Notăm aici constatarea că în general scrierile social-politice gheriste, ca și ale celorlalți socialiști români, reprezintă factori indispensabili pentru cercetătorii de azi în cunoașterea realităților românești de atunci și că ceea ce constituie miezul teoriei lor socialiste a fost în esență confirmat de evoluția ulterioară a țării noastre. Așadar, eforturile statornice pe plan teoretic depuse de C. Dobrogeanu-Gherea și tovarășii săi de idei, în vederea aplicării createore a marxismului în România, au contribuit la cristalizarea unei strategii și tactici relativ adecvate, iar proletariatul român a avut în contribuția lor teoretică un îndreptar al activității sale revoluționare.

Prezentînd aceste considerații metodologice cu privire la valorificarea operei teoreticianului socialist român, sintem conștienți de caracterul lor incomplet și fragmentar. Ne exprimăm convingerea că dezbaterea unei atari probleme va duce la cristalizarea și conturarea unei metodologii mai adecvate, care va ușura complexa sarcină de peevaluare critică a valorilor autentice prezente în scrierile lui C. Dobrogeanu-Gherea și ale socialiștilor vremii sale.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА К. ДОБРОДЖАНУ-ГЕРИ

(Резюме)

Автор высказывает некоторые методологические соображения о переоценке общественно-политического творчества К. Доброджану-Гери. К числу этих соображений относится необходимость изучения творчества К. Доброджану-Гери в целом, а не отрывочно; отнесение этого творчества ко времени его выработки; его сличение с общественно-исторической практикой. Что касается включения творчества К. Доброджану-Гери в историческую эпоху его создания, автор подчеркивает необходимость его отнесения к творчеству К. Маркса и Ф. Энгельса, к произведениям других социалистов того времени, а также к ленинизму. В дальнейшем рекомендуется сравнение творчества К. Доброджану-Гери с либеральными, консервативными и попоранистскими идейными произведениями в целях выявления вклада, внесенного К. Доброджану-Герей в румынское социалистическое и общественно-политическое мышление конца XIX-го и начала XX-го века.

METHODOLOGICAL DIRECTIONS IN STUDYING THE SOCIAL AND POLITICAL
WORK OF C. DOBROGEANU-GHEREA

(S u m m a r y)

Some methodological considerations concerning the reappraisal of C. Dobrogeanu-Gherea's social and political work are briefly presented in the paper, namely: the necessity to study this work as a whole and not fragmentarily; its integration in the time when it was elaborated; its validation with the social and historical practice. The author points out the necessity to compare Gherea's ideas to the works of K. Marx and F. Engels, to those of the other socialists of the time, as well as to Leninism. At the same time the author suggests the comparison of his work to the liberal, conservatory and poporanist ideological productions, in order to emphasize the progress which C. Dobrogeanu-Gherea brought in the Romanian socialist and socio-political thought at the end of the last and the beginning of the 20th century.

RECENZII

Pavel Câmpeanu, Radio. Televiziune. Public, Editura Științifică, București, 1972 (Colecția „Sinteze sociologice”).

Autorul acestei lucrări, ce a cultivat inițial literatura și estetica, s-a îndreptat în ultimul timp spre preocupări de sociologie empirică, organizând o serie de anchete bine puse la punct asupra emisiunilor radio-televiziunii și a unor spectacole de teatru, ale căror rezultate au fost publicate în câteva reviste (cf. îndeosebi „Contemporanul”, 1970, nr. 35—36, 1971, nr. 9, 16, 1972, nr. 33, 37 etc.). În calitatea sa de șef al Oficiului de studii și sondaje al radio-televiziunii noastre, era cel mai chemat să ne dea o monografie exhaustivă, de nivel științific, a două dintre cele trei mijloace mai importante ale comunicării de masă.

Lucrarea sa începe printr-un succint dar substanțial istoric al radio-televiziunii, schițând etapele principale ale afirmării lor în genere și la noi în țară, cu amănunte inedite. În partea ce urmează e cercetată în mod pătrunzător natura, funcțiunea și formele diferite ale acestor două mijloace de *mass-media*, cum li se mai spune pe plan internațional. Analiza nu se bazează pe schema obișnuită: emițătorul, conținuturile împărțite, mijloacele întrebuințate, receptorul cărui se adresează, efectele și consecințele audțiiei, ci ea e organizată în mod interesant și original sub semnul ideii de sistem, categorie care se bucură astăzi de o mare utilizare, nu însă totdeauna în chip fericit. Ambiția autorului, la curent cu teoria generală a științei, merge mai departe, urmărind să integreze feno-

menul comunicării — procesul central al radio-televiziunii — chiar și în cibernetică. Nu se lasă însă tentat de simplificări facile, fiind conștient de „dificultatea transferului teoriei generale a sistemelor la viața socială”, dat fiind caracterul specific al acesteia (nu se distinge prin numere mari și prin omogenitatea materialului, în schimb există în cadrul ei mai multe relații interne decât în celelalte domenii, mai multă individualizare, întâmplarea jucând comparativ un rol mai mare). Sistemul, în consecință, cu care urmează să lucreze sociologii trebuie să fie, după Pavel Câmpeanu, complex, deschis, adaptiv, selectiv cu posibilități de autoreglare, el acționând prin intermediul oamenilor, subordonați unui centru director. Cu aceste premise judicioase și dispunând de o deosebită virtuozitate de a distinge esențialul, autorul nu numai că reușește să dovedească caracterul sistemic al comunicării de masă — ea prezentând toate trăsăturile specifice menționate înainte —, dar izbutește să cuprindă într-un lanț neîntrerupt toată bogata problematică ce o implică radio-televiziunea, expusă într-o serie de capitole bine sudate, astfel că trecerea de la un aspect la altul se face cu o stringență aproape logică. Căci deși Pavel Câmpeanu împinge analiza sa până la ultimele limite posibile, ea nu apare forțată, capacitatea sa sintetică venind să contrabalanseze secționarea anterioară, astfel că imaginea globală structural-funcțională se detașează și se impune mereu.

Această a doua parte intitulată *Sistemul* e contribuția cea mai lucrată și

mai personală a autorului. Merită în special relevate capitolele consacrate sarcinilor specifice ale radio-televiziunii, cele cu titlurile: eveniment — informare, mecanism comunicational, deschidere, unde P. Câmpeanu epuizează cu adevărat tot ce se poate spune cu privire la acest subiect. Dar nu nesocotește nici celelalte aspecte de bază ale comunicării de masă, care în alte cercetări consacrate acestei teme apar într-o distribuție diferită a materialului sau sînt subsumate sub titluri diferite. Poate însă că atenția acordată laturii evenimential — informative a accentuat prea mult funcțiunea intelectualistă exercitată de *mass-media*, astfel că celălalt rol principal al ei, de a contribui la distrația, la destinderea, la deconectarea auditorilor e mai puțin reliefat, în ce privește analiza sa teoretică. Date în acest sens nu lipsesc, ele se găsesc în ultima parte a lucrării în subcapitolul: funcționalitate. Ar fi meritat, cred, încă aici un subcapitol propriu, paralel cu cel consacrat motivului evenimential și de cunoaștere. Mă gîndesc, apoi, că faimoasei formule a lui Lasswell, după care orice cercetare a radio-televiziunii trebuie să cuprindă răspunsul la cinci întrebări (cine spune, ce spune, prin ce canal, cui și cu ce efect) completată de P. Câmpeanu cu o a șasea întrebare: cu ce scop?, i s-ar mai putea adăuga încă o a șaptea, referitoare la intervalul de timp cînd are loc comunicarea. Nu e suficient numai ceea ce se spune, ci și cînd se spune. De atîtea ori am avut prilejul să constat că emisiuni dorite de auditori nu pot fi ascultate fiind încadrate nepotrivit în program, adică tocmai cînd cei interesați nu dispun de timp liber. O cercetare consacrată eficienței radio-televiziunii asupra publicului urmează să țină seamă și de această condiție.

Ultima parte a lucrării lui P. Câmpeanu, cea mai sociologică, e închinată publicului, problemă de altfel atinsă și în capitolul anterior, incluzînd o seamă de observații prețioase. Între altele, spune autorul acolo, publicul mobil în acțiunea lui propriu-zisă de receptare a informărilor se dovedește mai puțin mobil în asimilarea lor, ceea ce duce la o tensiune între aceste două cîmpuri. Alte date despre public, dezvoltate înainte, se mai găsesc în subcapitolul cu titlul: oamenii, unde sînt însă consemnate referințe

nu numai cu privire la receptori, ci și la cei care comunică, fie că au un rol de conducători, fie că sînt numai agenți ai acestora din urmă. Spre deosebire însă de partea a doua, cea pe care o avem acum în vedere, purtînd chiar titlul: publicul, are nu numai considerații teoretice ci și numeroase exemplificări, fiecare subcapitol al său cuprinzînd date ilustrative rezultate din cercetările de teren în alte țări și la noi. După ce definește publicul propriu sistemului comunicărilor de masă, care e temporar și discontinuu, P. Câmpeanu urmărește factorii determinanți și condițiile sale, subliniînd necesitatea de a privi acest proces în contextul social general. Aici se mai dau informații concrete despre raporturile între radio și televiziune, ca și despre raporturile lor cu alte mijloace de difuziune a culturii, ca filmul și cartea, apoi indicații despre influența acestora asupra diferitelor categorii de oameni (sexe, vîrste, ocupații, sat și oraș); ceea ce dovedește că publicul auditor nu e ceva amorf, el avînd reacții deosebite față de ceea ce i se oferă, stabilindu-se astfel o relație dialectică între comunicator și receptor. Se mai urmărește stratificarea publicului, selecția pe care o execută el, influența conducătorilor de opinie (la rîndul lor dependenți în mai mare măsură de postul emițător), rolul predispozițiilor, funcțiunea îndeplinită de radio-televiziune, eficiența și consecințele lor. Lipsesc doar un capitol independent care să strîngă la un loc toate comentariile autorului privitoare la motivație, adică la aspectul social-psihologic, care ar fi completat pe cel psihologic, centrat în jurul temei predispozițiilor.

Studiul de față al lui Pavel Câmpeanu se prezintă ca o realizare foarte valoroasă prin ținuta sa științifică, prin densitatea considerațiilor sale atît pe plan teoretic cît și empiric, însumînd reflecții sugestive ca și numeroase informații, datorită unei ample documentări și unei bogate experiențe de teren în materie. E de dorit ca publicațiile sale viitoare să se extindă și asupra altor forme de comunicare de masă și domenii învecinate, pentru care autorul posedă o excelentă pregătire și un nuanțat simț de a discerne faptele caracteristice.

GEORGE EM. MARICA

M. Zlate, **Psihologia socială a grupurilor școlare**, Editura Politică, București, 1972.

Creșterea complexității realității sociale, precum și a tendinței de raționalizare a acestei realități, determină — printre altele — căutări asidue în vederea găsirii de noi perspective gnoșeologice și acționale de abordare a ei. În condițiile accelerării ritmului dezvoltării sociale și a cerințelor crescute din partea societății față de școală, atari căutări, ieșiri din stereotipii, se impun cu necesitate și în ce privește atât de complexul fenomen educațional.

Eficiența practică a unor noi unghiuri de vedere și noi soluții, „traducerea“ lor pe planul acțional, reclamă și formarea unei atitudini pozitive de masă față de ele.

Meritul principal al lucrării lui M. Zlate constă tocmai în potențialul ei dinamizator de sensibilizare a opiniei publice, în general, și a celor implicați direct în procesul de instrucție și educație din școală, în special, față de alte perspective decât cele tradiționale (activitatea de predare, activitatea de învățare etc.). Această sensibilizare este posibilă pentru că autorul nu enunță numai anumite teze și îndemnuri, ci le și argumentează, prin conținutul problemelor înfățișate.

În prima parte a lucrării se discută natura psihosocială a grupurilor educaționale, realizându-se anumite delimitări conceptuale între termenii: grupare, grup, colectiv. Se trece apoi la circumscrierea specificității grupurilor școlare. După opinia lui M. Zlate, ele „... se deosebesc cel mai profund de alte tipuri de grupuri prin scopurile pe care le au. Astfel, ele privesc procesul de instrucție și educație, de formare a înșiși indivizilor care fac parte integrantă din grup; sînt deci, în primul rînd, scopuri de ordin formativ.“ (p. 64) Grupul de elevi — subliniază autorul — trebuie privit în două modalități: ca mediu educativ și ca mediu educogen.

Se analizează, în continuare, unele aspecte ale relației dintre detașament și clasă, considerate ca grupuri educaționale.

Ceea ce reprezintă un mare câștig în dezbaterile acestor probleme este faptul că semnatarul cărții, beneficiind de o substanțială experiență de cercetare în

acest domeniu, nu rămîne la o enunțare abstractă a lor, ci operează cu exemple concrete și oferă soluții practice.

Tot în prima parte a volumului, M. Zlate subliniază necesitatea pătrunderii viziunii psihosociologice în fenomenul instructiv-educativ și, de asemenea, evidențiază factorii ce cauzează transferul greoi al cuceririlor psihosociologice în școală. Un întreg capitol este dedicat direcțiilor actuale de cercetare a grupurilor școlare,

Partea a doua a lucrării este consacrată analizei factorilor de grup, adică a acelor factori cu efecte educative care — după cum se exprimă autorul — „... se nasc numai datorită existenței grupului, acțiunii individului într-o situație de grup și care se instituie uneori ca moduri de existență și comportare a grupului...“ (p. 100).

Această parte cuprinde capitole despre statutul și rolul profesorului și elevului, relații și structuri interpersonale în grupurile școlare, comunicare, influență și conducere în aceste grupuri.

Destul de nuanțată este prezentarea problemelor de comunicare și influență, unele aspecte ale rolului și statutului, dar mai puțin reușită ni se pare analiza relației dintre statut, rol și personalitate.

Trebuie semnalat ca un fapt pozitiv — la aproape toate capitolele — referirile continue la cercetări concrete proprii. Credem, însă, că nu întotdeauna exemplele invocate sînt concludente pentru ilustrarea ideii susținute. Sau, cel puțin, modul în care sînt prezentate rezultatele cercetărilor întreprinse ori datelor culese prin observație, nu duce la demonstrarea a ceea ce se urmărește. Așa, de pildă, din experimentul redat la p. 149—150 nu reiese dacă, și cum, s-a asigurat omogenitatea de capacități intelectuale a subiecților, pentru a putea conchide că rezultatele mai bune au fost obținute ca rezultat al factorului presupus în ipoteză. (În treacăt, notăm, că o formulare atât de generală a acestei ipoteze, o transformă într-o idee banală). (p. 148—149).

De asemenea, deși e demnă de reținut ideea, avansată de autor, că metodele de grup ar avea pe lângă influența de ordin educativ și una de ordin intelectual, suportul faptic adus pentru confirmarea ei nu este în mod riguros semnificativ (p. 203).

Considerăm potrivită includerea în lucrare a unei întregi părți (partea finală) privind metodele aplicate în studiul grupurilor școlare. Poate o mai mare întindere acordată acestei teme — chiar în detrimentul altora — ar fi fost bine venită. Nu ar fi trebuit să lipsească de aici expunerea cel puțin a interviului de grup. Remarcăm, însă, că metodele selectate sînt, deși condensat, corect și explicit expuse. Abordarea complexă și cu simț critic a respectivelor metode — tehnicile sociometrice, spre exemplu — dovedește maturitatea metodologică a autorului. Cu toate acestea, atunci cînd se înșiruie cerințele unui cît mai bun chestionar — urmîndu-l îndeaproape pe C. A. Moser —, M. Zlate nu se referă și la necesitatea evitării, pe cît posibil, a dezirabilității sociale. După părerea noastră, această cerință, alături de aceea a asigurării omogenității înțelesului acordat de subiecți unuia și aceluiași cuvînt, este una esențială, mai ales în studierea opiniilor. Neluarea în considerare a respectivei cerințe se oglindește și în exemplele de chestionar incluse în lucrare (p. 261—264).

Mai facem observația că sociogramele de la p. 252—253 nu reflectă ceea ce susține autorul, și anume „evoluția relațiilor între subgrupuri“. Ele sînt tot o radiografiere a relațiilor interpersonale existente la un moment dat.

Dincolo de unele neajunsuri, prin selectiva bibliografie folosită, prin complexitatea subiectului abordat, prin străduința de adaptare la condițiile noastre concrete, și prin alte note pozitive ale ei, cartea lui M. Zlate este o reușită. Pe linia unei mai susținute centrări pe obiect (grupurile școlare), ea ar fi avut de cîștigat.

Lucrarea de față poate servi ca prețios instrument în munca de educație. Ea demonstrează convingător că fenomene așt de accesibile nouă, și mai cu seamă celor ce se ocupă direct de educația școlară, nu pot fi tratate după „impresia“ fiecăruia sau „după ureche“. Fără îndoială, psihologia socială nu poate cunoaște și rezolva problemele ce țin de domeniul ei la modul ideal, dar esențial este că le rezolvă mai bine decît se pot rezolva pe bază de impresie.

P. ILUȚ

Gh. Dumitrescu, A. Manolache, M. Roșianu, **Pedagogia socială — știința educației permanente a maselor de adulți**, Ed. Politică, București, 1972 (400 p.).

Avîntul pe care l-au luat în ultima vreme cercetările sociologice, cele de psihopedagogie și cele de politica culturii la noi a dus la apariția unor numeroase lucrări care iau în dezbateră diferite probleme ale culturii de masă și care încearcă să fundamenteze o metodologie și un sistem al acesteia. Propunerile de măsuri, făcute de tovarășul N. Ceaușescu, pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii, Expunerea la Consfătuirea de lucru a activului de partid din domeniul ideologiei și al activității politice și culturale educative din iulie 1971, precum și lucrările Plenarei C.C. al P.C.R. din 3—5 nov. 1971, au dat un puternic impuls preocupărilor pentru educația socialistă a oamenilor muncii.

Pe linia căutărilor și a încercărilor de a sintetiza într-o disciplină nouă, relativ autonomă, trei veterani ai pedagogiei românești oferă publicului larg și specialiștilor din domeniul culturii de masă o lucrare de pedagogie socială, disciplină care urmărește „pregătirea maselor, a națiunii pentru cerințele nu numai de azi, ci și de mâine“, p. 10. Definită în chiar subtitlu ca „Știința educației permanente a maselor de adulți“, pedagogia socială apare ca o ramură a pedagogiei generale, într-un moment de puternică afirmare a activității politico-ideologice, asumîndu-și sarcini de mare importanță și răspundere. Apărută ca o ramură „specială“ în procesul firesc al diversificării continue a științei și ca urmare a nevoilor practice, pedagogia socială se găsește în situația, comună oricărei științe noi, de a-și preciza obiectul, de a-și defini principiile și metodele și de a-și delimita specificul, încerc-

1 Cităm citeva: *Educația adulților — cercetare științifică și acțiune culturală*, București, 1968; M. Cernea (sub red.), *Contribuții la sociologia culturii de masă*, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1970; H. Culea (sub red.), *Structura procesului cultural de masă*, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1971; A. Tănase (coord.) *Cultura și socialismul*, Ed. Șt. Buc., 1971, Acestea, fără a le aminti pe cele adresate părinților sau tineretului.

cînd să le dea un fundament științific.

Autorii lucrării mărturisesc singuri că „Unul din scopurile ce s-au urmărit aici este și acela de a fundamenta pentru acest domeniu cercetarea științifică, atît de necesară, căci numai pe temeiul datelor ei se vor putea face programări prospective de activitate culturală în raport cu evoluția societății, cu starea grupurilor de oameni, în raport cu conținutul revoluției științifice-tehnice actuale”, p. 9.

Apreciată din acest punct de vedere lucrarea are merite deosebite, nu numai pentru că își propune să stimuleze investigația științifică și să vină în sprijinul lucrătorilor din acest domeniu, ci și pentru că circumscrie o largă arie de probleme socio-pedagogice, care interesează un foarte larg cerc de cititori și chiar unele organe de decizie.

Pornind de la problemele teoretice pe care le ridică pedagogia socială și aducînd în discuție multe chestiuni actuale, sprijinindu-se permanent pe documentele de partid, autorii îi dezvoltă cititorului multiplele fețe ale educației sociale și semnificația pe care ea o are pentru progresul unei societăți.

Apariția unei discipline noi, delimitarea domeniului ei, încercarea de a sintetiza datele apărute pînă acum, precum și stabilirea relației acesteia cu alte științe reprezintă un moment istoric deosebit, care se cuvine consemnat ca un eveniment, ca un fapt de cultură neobișnuit. Cu o bogată experiență în cele două domenii, al pedagogiei și al educației adulților, autorii concep pedagogia socială ca „știința educației societății”, ea avînd o tematică teoretică și practică specifică.

De altfel, examinarea tablei de materii a lucrării permite cititorului, de la început, să-și facă o imagine nu numai despre conținutul cărții, ci și despre structura acestei discipline și despre întinderea domeniului abordat. Cele opt capitole dezbate următoarele probleme: I. Pedagogia socială ca știință, II. Sistemul științelor cu care colaborează pedagogia socială, III. Metodele de cercetare științifică în domeniul pedagogiei sociale, IV. Acțiunea culturală cu masele, V. Formele metodice de activitate culturală (metodologia culturii), VI. Laturile principale ale activității culturale, VII. Pedagogul social și VIII. Sistemul instituțional al activității cultural-educative cu

masele de adulți. Încadrate de o prefață și o postfață în care autorii, prudenți, își precizează unele poziții (caracterul deschis al lucrării, motivarea apariției etc.), cele opt capitole sînt inegale atît ca întindere și problematică, cît și ca tratare și consistență.

Structura lucrării dezvoltă logica autorilor, și atestă această permanentă imbinare a datelor teoretice cu aplicațiile sau recomandările practice. *Pedagogia socială* nu are caracterul unui tratat, nici profilul unui manual, nici al unor studii, ci cîte ceva din toate acestea într-o configurație specială. Fiind prima lucrare de acest fel în literatura noastră și încercînd să răspundă unor exigențe variate, se abordează unele probleme din perspectiva nevoilor cercetării științifice, iar altele din aceea a cerințelor practicii aplicative. Aceasta face ca, uneori, cele două planuri să se suprapună și să se încrucișeze, dînd naștere unor repetiții sau, în cazul contrar, tratării sumare a unor chestiuni de metodică (de exemplu, capitolele III, V, VI). Unele capitole au mai degrabă caracterul unor schițe (cap. I), în timp ce altele au o orientare și tratare largă, care merge pînă la subdiviziuni și precizări de amănunt (ex. cap. III).

În delimitarea domeniului și a numelui de „pedagogie socială”, autorii trec în revistă și examinează și alte noțiuni înrudite, cum sînt „educația adulților”, „cultura de masă”, „educația maselor” etc., pentru a preciza sensul de educație socială și pe acela de pedagogie socială, care le cuprinde pe toate.

Vorbînd de relația pedagogiei sociale cu alte științe (cap. II) autorii se ocupă de filozofie, economie politică, politica, știința conducerii, sociologia, ergonomia, demografia, dreptul, biologia umană, antropologia, psihologia socială, microsociologia, psihologia popoarelor, etnografia, folclorul, muzeologia, biblioteconomia, audiovizualonomia, lărgind, după cum se vede, foarte mult cadrul acestor relații, pentru ca în concluzie să spună că de fapt pedagogia socială are legături cu toate științele. Uneori aceste relații sînt privite unilateral numai dinspre disciplinele respective spre pedagogia socială, nu și invers.

Aceeași grijă de a împinge analiza cît mai departe, de a lărgi sfera problemei în discuție cît mai mult se manifestă și în cap. III care exami-

nează metodele de cercetare științifică în domeniul pedagogiei sociale. Simpla enumerare a metodelor arată că sînt cuprinse și unele nespecifice: metoda dialectică, metoda observației, metoda simțului comun, metoda experimentală, metoda anchetelor, metoda psihoanalitică, metria (metode matematice), metoda economico-metrică, biometria, metoda psihometrică, metoda sociometrică, metoda didacticometrică, metoda statistică, metoda grafică, metoda monografică, activitatea practică, metoda comparației. Unele din acestea sînt discutabile (metoda simțului comun, activitatea practică), altele puteau fi tratate separat (chestionarele, interviul), pentru a se evidenția specificul lor în cercetarea științifică.

Foarte succint sînt prezentate unele probleme din cap. IV, care ar fi meritat un spațiu mai larg, ținînd seama de profilul lucrării (formarea personalității, cultură, civilizație sau cultură generală — cultură specială), ca și de cei cărora li se adresează. Într-o pagină și ceva nici măcar noțiunea de cultură generală și specială nu pot fi definite, dar să mai și precizezi locul lor în pedagogia socială și relația cu alte categorii pedagogice (scopul educației, educația permanentă etc.).

În cap. V este vorba mai degrabă de metodologia culturalizării decît a culturii, cum zice autorii, ținînd seama că se referă cu deosebire la formele „prin care se îndeplinește activitatea culturală în toată diversitatea ei”, p. 167. Autorii recunosc că metodele de cercetare devin în același timp și educative, dar nu precizează care și cît, pentru a se marca și mai bine deosebirea între cele două capitole. Clasificarea formelor metodice de activitate culturală în gnoseotehnice, psihosociotehnice, pragmatotehnice, terapeutico-tehnice etc., vrea să sugereze caracterul elaborat, riguros, „tehnic” al metodelor respective și să evidențieze deosebirile față de metodele de cercetare. „Tratarea nu este însă pe deplin consecventă cu această intenție.

Vorbînd despre „Laturile principale ale activității culturale” (cap. VI.) autorii, din dorința de a sublinia valoarea unei idei, sau laturi în cazul acesta, ca și în alte capitole, tratează separat unele aspecte, fără a-l ajuta pe cititor să vadă criteriul care a stat la baza clasificării. Astfel, pe lîngă cultura științifică, care probabil cuprinde și educația intelectuală, econo-

mică etc., sînt tratate cultura spiritului disciplinei socialiste, educația cetățenească, igienică etc. alături de „Educația profesională, morală, estetică” și de „Cultura specifică femeilor”. O asemenea tratare duce la unele repetiții și scade din rigurozitatea necesară unor clasificări.

Ultimele două capitole pun două probleme specifice pedagogiei sociale, care ar fi meritat nu numai o mai amplă tratare, ci și o examinare din perspectiva unei pedagogii prospective, cu mai puternice accente pe ceea ce se cere realizat în aceste direcții (formarea pedagogilor sociali, ca specialiști necesari, și instituționalizarea activității cultural-educative cu masele de adulți prin forme mai sta-tornice).

Firește că apariția unei astfel de lucrări, așteptată și bine venită în literatura noastră, poate prilejui numeroase discuții și chiar unele observații, fără ca acestea să-i reducă importanța și semnificația de început. Lucrarea este scrisă într-un stil clar, curgător, este sistematică și poate fi citită ușor și cu câștig. Faptul că autorii s-au adresat unui public larg și nu numai specialiștilor i-a determinat să problematizeze mai puțin, să se străduiască să prezinte lucrurile mai ales sub unghiul pedagogic și să nu recurgă uneori și la analize psihologice sau sociologice, unde temele s-ar fi tratat. Sprijinirea pe numeroase izvoare recente și caracterul ei combativ, dinamic și deschis constituie, de asemenea, merite care se cer evidențiate. Lucrarea ar fi câștigat și mai mult dacă ar fi fost însoțită de un indice de nume și de o listă a bibliografiei. Ea reprezintă un instrument util nu numai pentru activiștii din domeniul culturii de masă, ci și pentru specialiștii din domeniul educației și al sociologiei, cărora le-o recomandăm.

D. SALADE

Mircea Șilețchi, Lisette Curta, **Modelarea matematică a proceselor sociale**, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972 (265 p.).

Matematica, una dintre cele mai vechi științe, a favorizat în mod continuu dezvoltarea civilizației umane.

Astăzi, mai mult ca oricând, domeniul său de aplicabilitate s-a lărgit. Un real folos îl aduce utilizarea ei în studiul proceselor sociale, lucru bine scos în relief de autori prin prezentarea unor rezultate ale cercetărilor efectuate în perioada 1967—1970 de către Centrul de cercetări sociologice al Academiei de Științe Sociale și Politice. Necesitatea unei asemenea lucrări este evidentă, odată ce sociologia caută să găsească soluția optimă în cercetarea unui proces social și unde matematica este aceea care o poate ajuta în mod plauzibil.

Aprofundînd unele aspecte teoretice ale aplicațiilor metodelor și modelelor matematice în cercetările sociologice, lucrarea dă posibilitatea sociologilor să-și formeze o imagine cît mai completă asupra utilizării matematicii în analiza acestor procese atît de complexe. Se arată că tendința de matematizare a proceselor sociale nu este nicidecum întîmplătoare, ci este determinată de condițiile generale ale dezvoltării sociale. Autorii, pe bună dreptate, atrag însă atenția asupra faptului că „elaborarea de modele matematice ale proceselor sociale se izbește de obstacole serioase; pe de o parte, ostilitatea celor care, necunoscînd matematica, nu vor s-o aplice în activitatea lor practică; pe de altă parte, excesul de zel al altora care, avînd înclinații spre modernism, mai mult proslăvesc matematica, decît se ocupă de importanța problemelor abordate...“.

După o descriere succintă a principalelor etape ale unei cercetări de sociologie matematică, lucrarea prezintă destul de clar formalizarea informațiilor sociologice și dezvoltarea matematică a modelelor. Se arată că sociologul trebuie să formuleze un model original, iar alegerea sistemului de caracteristici pentru analiza structurii sociale studiate să fie făcută cu multă atenție, ținîndu-se cont de dificultățile de ordin metodologic. Sînt descrise în continuare caracteristicile grupurilor umane, care pot fi calitative, dihotomice și cantitative.

Tot în prima parte a lucrării, găsim o suficientă teorie relativ la confruntarea predicțiilor modelului matematic cu informațiile statistice, concluziile cercetărilor de sociologie matematică și cîteva date în legătură cu aplicațiile tradiționale ale matematicii în științele sociale.

Pentru aplicarea teoriei mulțimilor, teoria grafelor și a algebrei matriciale,

cu scopul de a efectua o analiză matematică calitativă a structurii unor procese sociale, cercetătorul are posibilitatea să se edifice asupra conceptelor de proces, structură și model (p. 50).

Pregătirea în legătură cu noțiunea de graf și elementele sale, pe care o face suficient lucrarea, după cum și exemplele tratate, dau un plus de valoare lucrării. Mi se par destul de interesante exemplele de la p. 66, 82 și 91 și totodată modul explicit în care sînt tratate, dar vreau să arăt că aici se ivește următoarea problemă. Cînd, în matricea de conexiune notăm cu 1 existența unei legături cauzale între doi indicatori, noi nu ținem cont de ponderea acestei legături. Atunci, lăsînd numărul indicatorilor neschimbat și înlocuind unii indicatori cu alții care au o influență mai slabă (mai tare) asupra unuia (X , ales de noi inițial) astfel ca matricea să aibă aceeași formă pe linia i și coloana i , vom obține și în acest caz aceeași valoare pentru $I(X_i)$ — gradul de determinare a lui X_i de către ceilalți indicatori. Deci analizînd în acest mod procesul respectiv, aflăm că un indicator X este la fel determinat și de către indicatorii cu influență mai tare și de cei cu influență mai slabă.

Consider că este binevenită tratarea temei „Analiza relațiilor dintre membrii unui grup social“ (p. 102) și chiar să se fi insistat mai mult asupra indicelui de centralitate „ β_i “ și al indicelui de periferism „ γ_i “, (p. 105). Ținînd cont de faptul că în cadrul proceselor sociale pot exista o diversitate de relații statistice, lucrarea tratează natura acestor relații, clasificarea lor și principii teoretice ale analizei relațiilor statistice.

Prin exemple concrete, sînt prezentate metodele elementare și analitice de calcul ale corelațiilor simple. Rezultatele obținute prin cercetarea corelației simple trebuie interpretate ca o variație concomitentă a două variabile, fără a putea decide care este cauza și care efectul. Pentru a afla acest lucru sîntem nevoiți să facem apel la modele matematice mai complexe.

Lucrarea se ocupă mai departe de modul cum pot fi deduse relațiile cauzale din relații statistice, folosind modele matematice reprezentate prin grafice-rețea orientate, și matrici asociate lor, formulînd totodată și ecuațiile liniare pentru fiecare variabilă în parte, adică pentru

variabila independentă și pentru cea dependentă. Ca modele de analiză cauzală sînt prezentate două exemple (p. 200 și 204), unde se face apel la coeficientul lui Wright, după ce în prealabil sîntem familiarizați cu el la p. 184—185.

Atît ultimul capitol — Modele de analiză factorială și multifactorială, care este plin de exemple, cît și celelalte capitole ale lucrării, se încheie cu concluzii și cu o bogată bibliografie, lucru pe care îl vedem binevenit.

În „Încheiere” lucrarea prezentată lămură citeva noțiuni, cum sînt: sistem, dinamica sistemului, structură socială, proces social, scoțînd în evidență avantajele aplicării modelării matematice în cercetările sociologice, precum și faptul că între matematică și sociologie se poate stabili o legătură tot mai strînsă, din care aceste discipline vor avea numai de cîștigat.

Lucrarea comportă însă și anumite erori. Astfel, de exemplu la p. 61, nu se poate scrie $\Gamma x_2 = \{0\}$ deoarece „0” nu este un punct al grafului de la p. 62, fig. 8, ci trebuie notat $\Gamma x_2 = \emptyset$ (mulțimea vidă), care este altceva decît $\{0\}$ (mulțimea cu un singur element „zero”). Asemenea notații mai găsim la p. 67 și 84. Pe lîngă acestea mai găsim și unele erori de tipar, cum sînt cele de la p. 61 și 136.

În concluzie, lucrarea prezentată constituie o bună introducere în modelarea matematică a proceselor sociale și este de un prețios ajutor cercetătorilor sociologi, chiar cu o oarecare experiență în acest sens.

IANCU CRĂCIUN

Metode și tehnici de cercetare în sociologie.

Sociologia, ca știință fundamentată empiric, aplică concepțiile generale ale epistemologiei științelor la studiul realității sociale. Cunoașterea pur empirică nu descoperă esența fenomenelor, legăturile legice, cauzale. Este necesară deci și o aprofundare teoretică, o tratare generală a structurii și dinamicii societății. Apar astfel două cerințe fundamentale în fața sociologului: pregătirea teoretică

generală în studiul socialului și găsirea unei legături cu practica cunoașterii sociale.

Teoria generală a societății, stabilind bagajul noțional, interrelațiile, sistematizează, structurează într-un tot unitar conexiunile, legitățile din acest domeniu. Aceasta este doar o latură a concepțiilor generale, cealaltă fiind de natură meta-sociologică, epistemică, care fixează regulile, posibilitățile, limitele cunoașterii sociale.

Epistemologia socială înseamnă cunoaștințe și cunoaștere sociologică, iar ca parte a metodologiei cuprinde principii și tehnici ale cunoașterii. Aceste metode de cercetări concrete s-au îmbogățit în ultimele decenii, preluînd pe de o parte tehnicile altor științe, iar pe de alta creîndu-și metode proprii. Scopul s-a concretizat în mărirea eficienței cunoașterii sociale.

Aceste idei și multe altele referitoare la legătura dintre teoretic și empiric, la rolul metodelor în cercetarea concretă le găsim în introducerea scrisă la antologia* de metode și tehnici prezentată în rîndurile de față.

Volumul urmărește, prin structura sa fazele cercetării empirice, de la punerea problemei pînă la analiza și interpretarea rezultatelor. Cele șase capitole constituie faze ale cercetării, ele fiind prezentate prin prisma mai multor autori pentru informarea mai completă a cititorului. Majoritatea autorilor aleși sînt americani, datorită bogatei literaturi de metodologie existente în Statele Unite, totodată conține și lucrări sovietice, engleze, vest-germane, franceze. Singurul articol scris exclusiv pentru acest volum se referă la descrierea metodelor matematico-statistice. Sînt prezenți autori și lucrări prestigioase ca antologia Sellitz — Deutsch — Jahoda — Cook devenită clasică. Tot așa Statistica socială a lui H. M. Blalock, precum și cartea lui H. Hyman referitoare la planificarea și analiza cercetării sînt adeseori citate în literatura de specialitate.

Primul capitol ridică una din problemele de bază ale cercetării, cea a alegerii tematicii. Importanța ei se face simțită, deoarece de tematica aleasă depinde care compartiment al realității va fi studiat, dar aceasta exprimă și interesul

* A szociológiai és társadalmi módszerek, ed. 2. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.

științific și interectual al omului de știință. Tema în sine încă nu asigură reușita, ci face aceasta numai prin transformarea ei într-o problemă științifică.

Într-o altă serie de studii se definește ipoteza, rolul ei în dirijarea cercetării, în clarificarea întrebărilor. Definirea noțiunilor, conceptelor utilizate într-o ipoteză constituie o altă problemă. În cuprinsul lor se diferențiază noțiunile teoretice de cele operaționale, acestea din urmă fiind instrumente ale investigației empirice. Studiul sociologilor R. Boudon și P. Lazarsfeld introduce noțiunea de dimensiune, ocupându-se apoi de selecțiunea, validitatea, înlocuirea indicatorilor.

Ultimele studii din acest capitol sînt consacrate tipizării cercetărilor, avînd la bază criteriul finalității investigației. Se consemnează tipuri ca: cercetări descriptive, cercetări de punere a problemei și cu caracter explicativ.

Alegerea tematicii este urmată de localizarea fenomenului, de planificarea recoltării datelor, alegerea eșantionului. Studiul lui C. A. Moser se referă la formarea strategiei unitare în cercetare, atenția lui fiind îndreptată apoi asupra organizării cercetării pilot. Secvențele extrase din lucrarea lui Hyman redau operația alegerii perioadei propice de cercetare și a eșantionului.

Capitolul trei este important în extensiune și problematică, abordînd metodele și tehnicile colectării informațiilor. Acestea sînt împărțite în trei grupe: analiza documentelor (autori Moser, Duverger), aplicarea observației (autori C. Sellitz și colab.), tehnicile bazate pe întrebări. Kornhauser și Sheatsley dau regulile întocmirii chestionarului, Moser oferă indicații asupra chestionarului prin poștă. Un bogat material se referă la interviu, la tehnicile lui, dar și la teoria sa generală (Schench). Ultimul studiu al capitolului aparținînd lui Duverger cuprinde cîteva metode de măsurare și scalare a atitudinilor și opiniilor.

Redactorii acestei antologii au intitulat capitolul imediat următor „Prelucrarea, codificarea datelor”, în această fază urmărindu-se verificarea, codificarea, gruparea datelor și întocmirea tabelelor. Constituirea operații mai puțin interesante, ele necesită totodată multă experiență din partea cercetătorului. Cunoscuta lucrare a lui Moser este considerată a fi

cea mai corespunzătoare sub aspect informațional, dar autorul nu se preocupă de prelucrarea cu mașini electronice de calcul, care astăzi s-a constituit într-o știință de sine stătătoare.

Capitolul penultim al volumului are la bază teoria după care la baza calculelor în științele sociale, ca și în domeniul științelor naturii, stă corespondența relațiilor empirice cu proprietățile sistemului numeric. Totuși Coleman arată necesitatea stabilirii precise a criteriilor de măsurare, acestea nefiind încă clar conturate. Într-un alt studiu sînt indicate cîteva scale, precum și posibilități ale aplicării lor în științele sociale. Analiza cantitativă necesită serioase cunoștințe de matematică și statistică, așa cum au demonstrat lucrările lui Blalock, Kaplan, Maslov și ale altora. Autorii descriu indicatorii (media, dispersia) care apar în rezultatele oricărui tip de cercetare, precum și metodele de stabilire a coeficienților de corelație. Nu sînt neglijate nici modelele, ele avînd deseori rol explicativ într-o investigație. Concentrînd anumite cunoștințe, ipoteze, modelele pot oglindi structura teoretică a fenomenelor. Mijlocul de expresie cel mai fidel al modelelor îl poate furniza în primul rînd limbajul matematic.

În ultima fază a cercetării, pe baza analizei rezultatelor înregistrate, se ajunge la rezolvare. Posibilitățile de analiză sînt evidențiate prin studiile lui Hyman. El caracterizează mai ales cercetările descriptive, dar enunță și cîteva idei generale. Referitor la cercetările explicative, autorul afirmă ideea conform căreia căutarea explicației nu poate fi confundată cu stabilirea conexiunilor.

Adeseori sociologia este acuzată de descoperirea unor realități banale, cunoscute de conștiința comună. Cert este că, conștiința oamenilor este plină de asemenea cunoștințe, fără a se putea stabili tendințele dominante în desfășurarea evenimentelor sociale, acest rol revenindu-i în mod deosebit sociologiei. Dintre rezolvările existente ea alege pe aceea care corespunde cel mai adecvat realității. Pentru marea public rezultatele nu reprezintă întotdeauna vreo noutate, pot fi însă constatări prețioase pentru oamenii de știință. Valoarea unei cercetări nu se apreciază doar prin adevărul ipotezei, o realizare tot atît de fermă fiind și infirmarea ei.

Privită în ansamblul ei, antologia prezentată este o realizare valoroasă, cuprinzând lucrări fundamentale în materie de metodologie, nu este lipsită însă de o anumită notă de subiectivism în privința alegerii autorilor și textelor, recunoscută de altfel și de autorii ei (Cseh-Szombati

László, Ferge Zsuzsa). Considerăm cu toate acestea că lucrarea acordă un ajutor valoros celor care doresc să se informeze pe planul problemelor de ordin metodologic.

NEMÉNYI T. AGNETA

„Viitorul comun al oamenilor“.

Sub această deviză s-a desfășurat la București, între 3—10 septembrie 1972, „Cea de a III-a Conferință Mondială de Cercetare a Viitorului“. Întrucât de la manifestarea a cărei gazdă a fost capitala țării noastre s-a scurs relativ puțină vreme și întrucât referatele prezentate și discuțiile purtate nu au fost încă publicate, autorul acestor rânduri nu are posibilitatea să stabilească locul precis ce îi revine Conferinței de la București în dezvoltarea generală a viitorologiei. De aceea, în continuare ne vom referi doar la unele impresii și constatări legate de recenta conferință a viitorologilor.

Așa cum rezultă și din lozinca sub care s-a desfășurat, dezbateră de la București a pus un accent deosebit pe cercetarea viitorului din perspectiva unei largi problematice umane. Desigur, nici congresul viitorologilor de la Oslo din 1968 și nici conferința acestora de la Kyoto din 1970 nu au eludat problematica umană a viitorului, dar se poate remarca faptul că în 1972, la București, s-a făcut un serios pas înainte mai ales pe linia trecerii de la dezbateră oarecum abstractă și tehnicistă a termenilor, categoriilor, a panopliei metodelor, a fundamentării teoretice și a sesizării problemelor cercetării viitorului la încercarea de aplicare a rezultatelor deja obținute, pe plan teoretic și metodologic, în căutarea unor rezolvări ale problemelor cu care se confruntă astăzi grupurile și comunitățile umane. De aceea, dezbaterile de la București au avut se pare ca

numitor comun luarea unei poziții fâțișe, uneori și voalată, față de orientările tehnicist-economiste din cercetările viitorologice care se lasă fascinate de tehnica modelării viitorului și a rentabilității prognozelor, uitând de finalitatea lor umană, sau cum spunea R. Jungk „... în prezent se pune prea mult accent pe obținerea unui produs și prea puțin pe producătorul lui“.

De asemenea, caracteristic pentru conferința la care ne referim ni se pare și faptul că replica dată orientărilor menționate nu s-a rezumat la afirmarea unui soi de umanism iluminist, abstract și uniformizant. Dimpotrivă. Atât în ședințele plenare, și în ședințele de lucru pe secții, ca și la mesele rotunde organizate cu această ocazie s-au dezbătut teme ca: reprezentările diferitelor popoare despre propriul lor viitor, viitorul țărilor în curs de dezvoltare, poziția socială și imaginea despre viitor, viitorul tineretului și tineretul viitorului, viitorul persoanelor vîrstnice etc. Această tematică arată că lucrările conferinței nu s-au orientat spre a zugrăvi un viitor abstract ci s-au preocupat de viitorul concret, propriu unor sisteme sociale, unor țări și popoare sau unor grupuri sociale, verificîndu-se astfel pe viu acea remarcă din mesajul tovarășului Nicolae Ceaușescu adresat participanților la conferința menționată, după care „... una din marile probleme care nu pot să nu preocupe astăzi cercetarea viitorologică este lichidarea fenomenului subdezvoltării, a stării de înapoiere economică și socială în care se mai află popoarele dintr-o serie de regiuni..., asigurarea condițiilor ca fiecare națiune, fiecare po-

por să se poată dezvolta în mod liber și independent“.

Se poate spune că forumul viitorologilor de la București nu a manifestat aceeași angoasă în fața viitorului ca la alte întâlniri ale acestora. Dimpotrivă, s-a remarcat chiar un optimism cu măsură, discuțiile mergând spre concluzia că în condițiile absenței conflictelor militare, deci a unei păci planetare, oamenii vor reuși să stăpânească și să „umanizeze“ schimbările rapide și profunde ce se vor produce în toate sferile existenței umane. Conferința de la București s-a preocupat și de relația om — mediu în perspectiva viitorului, punându-se cu gravitate problema necesității unei politici ecologice pe termen lung, având ca țel lupta împotriva deteriorării mediului ambiant și protecția acestuia la scara micro- și macroplanetară.

Dezbaterile de viitorologie de la București au impresionat și printr-un accentuat spirit democratic. Plusul cu care a venit conferința de la București pe linia democratizării cercetărilor de viitor se remarcă înainte de toate în absența încercărilor de a privi viitorul societății omenestești ca fiind destinat să lucreze în favoarea popoarelor și grupurilor sociale așa-zise „privilegiate“. Dimpotrivă, dezbaterile s-au orientat ferm spre indicarea unor căi și mijloace care să conducă la realități viitoare favorabile pentru toți oamenii.

Dar impresia plusului de democratism la care ne-am referit este întregită și de tematica conferinței, în cadrul căreia au figurat probleme cu un profund caracter democratic, ca aceea a „creației maselor sau a oamenilor de rând“. Desigur, la conturarea unei asemenea impresii a concurat și participarea. În acest sens, trebuie spus că în diferite interviuri asupra notei specifice a conferinței găzduite de România s-au făcut referiri tocmai la participare, scoțându-se în evidență că

pentru prima dată la un atare congres asupra viitorului sînt reprezentate echitabil țările apusene, țările socialiste și țările în curs de dezvoltare.

O asemenea reprezentare largă a creat condiții favorabile pentru un fertil schimb de opinii între participanți cu crezuri ideologice diferite privitoare la viitorul omului, posesori ai unor experiențe inedite în cercetarea previzională. Cercetătorii apuseni s-au impus mai ales prin etalarea unor tehnici și metode rafinate de explorare a viitorului. Contribuția cercetătorilor din țările socialiste s-a impus prin argumentarea convingătoare, de pe pozițiile filosofiei marxiste, a posibilității construirii unei veritabile științe a viitorului, fundamentată pe necesitatea abordării sistemice a problematicii pe care cercetarea acestuia o ridică, întemeiată pe reliefaarea, în spiritul determinismului dialectic, a unor raporturi legice dintre prezent și viitor, actual și posibil.

Un asemenea eșafodaj teoretic le-a permis cercetătorilor din țările socialiste să contracareze opinia după care explorarea viitorului nu ar fi decît o „artă“ sau o formă a „fanteziei libere“. Ei au putut să ofere argumente în plus care să favorizeze gîndirea unitară a problemelor de viitor atît sub aspectul lor umanist, cît și sub aspectul exigențelor cercetării științifice moderne pe care le implică cunoașterea acestuia.

Ca țară gazdă, ne-am impus la această conferință nu numai prin număr, ci și prin calitatea intervențiilor. Dar ceea ce i-a impresionat mai mult pe delegații străini a fost tocmai eficiența și operaționalitatea cercetărilor viitorologice ce se practică în țara noastră, legătura acestor cercetări cu activitatea de conducere și organizare a treburilor obștești.

ȘT. LANTOȘ

În cel de al XVIII-lea an de apariție (1973) *Studia Universitatis Babeș—Bolyai* cuprinde seriile:

matematică—mecanică (2 fascicule);
fizică (2 fascicule);
chimie (2 fascicule);
geologie—mineralogie (2 fascicule);
geografie (2 fascicule);
biologie (2 fascicule);
filozofie;
sociologie;
științe economice (2 fascicule);
psihologie—pedagogie;
științe juridice;
istorie (2 fascicule);
lingvistică—literatură (2 fascicule).

На XVIII году издания (1973) *Studia Universitatis Babeș—Bolyai* выходит следующими сериями:

математика—механика (2 выпуска);
физика (2 выпуска);
химия (2 выпуска);
геология—минералогия (2 выпуска);
география (2 выпуска);
биология (2 выпуска);
философия;
социология;
экономические науки (2 выпуска);
психология—педагогика;
юридические науки;
история (2 выпуска);
языкознание—литературоведение (2 выпуска).

Dans leur XVIII-e année de publication (1973) les *Studia Universitatis Babeș—Bolyai* comportent les séries suivantes:

mathématiques—mécanique (2 fascicules);
physique (2 fascicules);
chimie (2 fascicules);
géologie—minéralogie (2 fascicules);
géographie (2 fascicules);
biologie (2 fascicules);
philosophie;
sociologie;
sciences économiques (2 fascicules);
psychologie—pédagogie;
sciences juridiques;
histoire (2 fascicules);
linguistique—littérature (2 fascicules)

43 906